

2026
1
(586)

У
І
Ж
КРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Сучасна російсько-українська війна

Бенчук В., Трофимович В. Гуманітарна катастрофа в Маріуполі під час російської облоги (2022 р.) 5

Маєвський О. Формування «нової» ідентичності мешканців окупованого Донбасу засобами візуальної пропаганди (2014—2024 рр.) 24

Історичні студії

Комарницький О., Магась В. Погроми єврейського населення в містечках Правобережної України в імперську добу (1881 — лютий 1917 рр.) 56

Тинченко Я. Статистика червоного терору стосовно білогвардійців у Криму в 1920—1921 рр. 70

Kashevarova N. “Staff Rosenberg” in the State System of the Third Reich: Ideology in Action 86

CONTENTS

Modern Russo-Ukrainian War

Benchuk V., Trofymovych V. Humanitarian Catastrophe in Mariupol during the Russian Siege (2022) 5

Maievskiy O. The Formation of a “New” Identity among Residents of the Occupied Donbas through Visual Propaganda (2014—2024) 24

Historical Articles

Komarnitskiy O., Magas V. Pogroms of the Jewish Population in the Towns of Right-Bank Ukraine during the Imperial Period (1881 — February 1917) ... 56

Tynchenko Ya. Statistics of the Red Terror against the White Guards in Crimea, 1920—1921 70

Kashevarova N. “Staff Rosenberg” in the State System of the Third Reich: Ideology in Action 86

Дзюбак В. Вітальний наратив в УПА в 1943—1944 рр.: формування, функції, трансформації 103

Малаія Г. Культурно-інтелектуальне середовище українського дисидентства в Києві 1960—1970-х рр. у мемуарних наративах 124

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Кістол А., Венгер А. Поліцейська справа Дмитра Яворницького в історіографічних та джерельних інтерпретаціях: до проблеми конструювання образу «гнаного» вченого 138

Студії пам'яті

Ковалевська О. Події 1918 року під Крутами та їх учасники в інтерпретації українських митців: інформаційна, емотивна та комеморативна складові 153

Публікації

Польська дипломатія про визначення кордону з СРСР (1939—1945): геополітичні, національні та економічні чинники (вступна стаття й публікація *І. Мраки*) 173

Рецензійні статті

Шаповал Ю., Березовенко А. Русифікація фашизму в книзі «Russia and Modern Fascism. New Perspectives on the Kremlin's War Against Ukraine» (2025) 204

Рецензії й огляди

Прийшляк В. Ще за Гетьманщини святої... [Рец. на кн.: Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолля. Київ: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2024. 320 с.; іл.] 211

Рубльов О. Біля витоків управлінської верстви Української Народної Республіки 1917—1918 рр.: інституційне фор-

Dzobak V. The Vital Narrative in the UPA in 1943—1944: Formation, Functions, Transformations 103

Malaia H. The Cultural and Intellectual Space of Ukrainian Dissidents in Kyiv in the 1960s and 1970s in Memoir Narratives 124

Methodology. Historiography. Source Studies

Kistol A., Venher A. Dmytro Yavornytsky's Police Dossier in Historiographical and Source Interpretations: on the Problem of Constructing the Image of a "Persecuted" Scholar 138

Memory Studies

Kovalevska O. Events of 1918 close to Kruty and their Participants in the Interpretation of Ukrainian Artists: Informational, Emotive, and Commemorative Components 153

Publications

Polish Diplomacy on the Determination of Borders with the USSR (1939—1945): Geopolitical, National, and Economic Factors (introductory article and publication by *I. Mraka*) 173

Review Articles

Shapoval Yu., Berezovenko A. The Russification of Fascism in the Book "Russia and Modern Fascism. New Perspectives on the Kremlin's War Against Ukraine" (2025) 204

Book Reviews and Surveys

Pryshliak V. Back in the Days of the Holy Hetmanate... [Book review: Horobets V. Under the Hetman's Mace. The Rights and Freedoms of the Hetmanate under Imperial Rule. Kyiv: KLIO Publishing House, 2024. 320 p.; il.] 211

Rublev O. At the Origins of the Administrative Element of the Ukrainian People's Republic of 1917—1918: Institutional For-

мування, персоналії. [Рец. на кн.: Кудлай О. Уряд Української Народної Республіки: інституційне становлення, основні напрями діяльності (червень 1917 — квітень 1918 рр.) / Наук. ред. В. Верстюк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2025. 580 с.] ... 217

Потилічак О., Мелещенко Т. Людина українського світу та вчений світового масштабу: нове прочитання постаті Данила Заболотного [Рец. на кн.: Даниленко В., Даниленко О., Романюк І. Академік Данило Заболотний: «Любіть науку і правду». Харків: Факт, 2025. 328 с., іл., ім. пок.] 222

Хроніка

Потульніцький В. Огляд доповідей наукового семінару історії Східної та Південно-Східної Європи Лейпцизького університету у 2023—2025 рр. ... 228

Разиграєв О., Малєончук Г. IV Міжнародна наукова конференція «Дослідження польсько-української взаємодії імені Генрика Юзєвського та Василя Мудрого» 235

Верменич Я. Михайло Драгоманов у вимірах швейцарської та української соціогуманітаристики (Рефлексії на полях двох наукових форумів Лозанни та Києва) 239

In honor

Литвин М. Дослідник українського ХХ століття: до 70-річчя доктора історичних наук, професора Володимира Барана 243

In memoriam

Задорожний Володимир Євгенович 247

tion, Personalia [Book review: Kudlai O. The Government of the Ukrainian People's Republic: Institutional Formation, Main Directions of Activity (June 1917 — April 1918) / Scientific editor V. Verstiuk. The NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2025. 580 p.] 217

Potylchak O., Meleshchenko T. A Figure of the Ukrainian World and a Scholar of Global Scale: A New Reading of Danylo Zabolotny's Legacy [Book review: Danylenko V., Danylenko O., Romaniuk I. Academician Danylo Zabolotny: "Love Science and Truth." Kharkiv: Fakt, 2025. 328 p.] 222

Chronicles

Potulnytskyi V. A Review of the Reports of the Study Seminar on Eastern and Southeastern European History at the University of Leipzig in 2023—2025 ... 228

Razybraiev O., Maleonchuk H. IV International Scientific Conference "Henryk Józewski and Vasyl Mudry Studies of Polish-Ukrainian Interaction" 235

Vermenych Ya. Mykhailo Drahomanov in the Sense of Swiss and Ukrainian Socio-humanitarians (Reflections on the Margins of Two Scientific Forums in Lausanne and Kyiv) 239

In honor

Lytvyn M. A Researcher of the Ukrainian Twentieth Century: to the 70th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor Volodymyr Baran 243

In memoriam

Zadorozhnyi Volodymyr Yevhenovych 247

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 1 від 10.02.2026 року)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел./факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: UHJ_2025@ukr.net

Редактори *Юлія Головка (укр.), Анастасія Мережко (англ.)*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 18.02.2026. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 20,31. Обл.-вид. арк. 19,80. Тираж 152 прим. Зам. № 7960.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.005>
УДК 341.3:355.01(477+(470+571))

Віталій БЕНЧУК

доктор філософії, вчитель історії,
Комунальний ліцей «Маріупольський ліцей міста Києва» (Київ, Україна)
vitalii.benchuk@oa.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4920-4955>

Володимир ТРОФИМОВИЧ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського,
Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)
trofymovych@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

ГУМАНІТАРНА КАТАСТРОФА В МАРІУПОЛІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОБЛОГИ (2022 р.)

Мета — спираючись на принципи та норми міжнародного гуманітарного права, схарактеризувати гуманітарну катастрофу в Маріуполі під час російської облоги у 2022 р., а також проаналізувати дії сторін збройного конфлікту з погляду дотримання норм міжнародного права щодо захисту цивільного населення в умовах війни. **Методологічні** підходи ґрунтуються на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, метод системного підходу, контент-аналіз) та спеціальних (формально-юридичний та порівняльно-правовий) методів досліджень. **Наукова новизна**. На основі матеріалів міжнародних організацій, правозахисних звітів і свідчень очевидців систематизовано ознаки гуманітарної катастрофи, що дозволяє розглядати облогу Маріуполя не як поодинокі порушення міжнародного гуманітарного права, а як російську стратегію ведення війни проти українського народу. **Висновки**. Ситуація в місті Маріуполь під час російської облоги у 2022 р. за своїм змістом, масштабом і наслідками відповідає між-

Цитування: Бенчук В., Трофимович В. Гуманітарна катастрофа в Маріуполі під час російської облоги (2022 р.). *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 5—23. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 1 (586)

народно-правовим критеріям гуманітарної катастрофи, оскільки супроводжувалася масовими та системними порушеннями прав цивільного населення. Цілеспрямоване знищення об'єктів цивільної інфраструктури, перешкоджання евакуації маріупольців та блокування гуманітарної допомоги є серйозними порушеннями Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни та Додаткових протоколів до неї, які мають імперативний характер і є обов'язковими для всіх сторін збройного конфлікту. Дії російських військ суперечили основоположним принципам міжнародного гуманітарного права, зокрема принципам розрізнення між цивільними об'єктами й військовими цілями, пропорційності застосування сили й обов'язку вживати запобіжних заходів для мінімізації шкоди цивільному населенню, що призвело до масштабних людських втрат. Узагальнення фактичних обставин та їх зіставлення з нормами міжнародного права дає підстави стверджувати, що дії російських військ у Маріуполі містять ознаки найтяжчих міжнародних злочинів, зокрема злочину агресії, воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Характер та стратегія облоги, яка полягала в продуманих, чітко скоординованих і системних діях, спрямованих на знищення умов для існування цивільного населення міста Маріуполь, дають підстави розглядати ці дії як такі, що містять ознаки геноциду.

Ключові слова: *Маріуполь, російсько-українська війна, облога, міжнародне гуманітарне право, гуманітарна катастрофа, цивільне населення, воєнні злочини, евакуація, геноцид.*

Під час російсько-української війни місто Маріуполь двічі зазнавало збройної агресії з боку Російської Федерації: у 2014 р. та під час повномасштабного вторгнення, з початком якого 24 лютого 2022 р. Маріуполь став одним із ключових об'єктів у межах Східної операційної зони, оскільки його захоплення РФ забезпечувало встановлення сухопутного коридору між російською територією та анексованою Автономною Республікою Крим. Місто було взяте в облогу. У процесі його захоплення російські війська застосували тактику ведення бойових дій, раніше апробовану під час збройних конфліктів у Грозному, Алеппо та Східній Гуті. Ця тактика передбачала систематичне вогневе ураження житлової забудови, об'єктів критичної інфраструктури, блокування гуманітарних коридорів та евакуації, створення умов, несумісних із нормальним життєзабезпеченням цивільного населення. Ці дії супроводжувались ігноруванням норм міжнародного гуманітарного права, зокрема його основоположних принципів розрізнення між цивільними особами й комбатантами, пропорційності застосування сили й перестороги під час проведення військових операцій. Це спричинило масштабну гуманітарну катастрофу, яка за своїми ознаками й наслідками може розглядатися як геноцид.

Попри широке інформаційне висвітлення облоги Маріуполя в медійному просторі та суспільний інтерес до цієї теми, проблема гуманітарної катастрофи міста залишається недостатньо опрацьованою в історіографії. Наразі вона представлена обмеженою кількістю публікацій. Серед найбільш вагомих досліджень слід виокремити праці Віри Валле [1], Віталія Бенчука й Володимира Трофимовича [2; 3], Володимира Головка [4], Михайла Жирохова й Романа Пономаренка [5], Сергія Плохія [6], а також колективне дослідження Дениса Азарова, Володимира Венгера, Дмитра Коваля та Гаяне Нуріджянян [7].

З огляду на специфіку тематики, істотне значення для цього дослідження мають матеріали міжнародних і вітчизняних правозахисних організацій. Зокрема, громад-

ська організація «Харківська правозахисна група» підготувала подання до Офісу Прокурора Міжнародного кримінального суду, у якому закликала врахувати зібрані матеріали й докази з метою ініціювання розслідування злочину геноциду національної групи українців у м. Маріуполь та його прилеглий території [8]. Важливим джерелом є також дослідження Global Rights Compliance¹ (далі — GRC), у якому підкреслюється «варварський та ірраціональний характер облоги Маріуполя», а дії проросійських формувань і російських збройних сил кваліфікуються як свідоме застосування моріння голодом як методу ведення війни з метою прискорення захоплення обложених територій і примусу Сил оборони України до капітуляції [9]. Міжнародна правозахисна організація Human Rights Watch² у своєму звіті надала комплексну характеристику гуманітарної катастрофи цивільного населення Маріуполя, виокремивши системні атаки російських військ на об'єкти критичної інфраструктури, заклади освіти й охорони здоров'я, житлові будинки та інші цивільні об'єкти [10]. Окрему увагу подіям у Маріуполі приділила Amnesty International³, вона дослідила один із найбільш резонансних воєнних злочинів у місті — бомбардування Донецького обласного академічного драматичного театру 16 березня 2022 р. [11]. Загалом зазначені джерела формують ґрунтовну доказову й аналітичну базу для дослідження масштабів, механізмів і наслідків гуманітарної катастрофи цивільного населення Маріуполя в умовах російської облоги.

Основу джерелознавчої бази дослідження складають джерела особового походження: спогади (зокрема одного з авторів, Віталія Бенчука, який перебував в околицях Маріуполя з 24 лютого по 15 березня 2022 р. та був свідком боїв за місто), інтерв'ю (у тому числі записані Софією Мацегорою в рамках науково-дослідного проекту Малої академії наук України з учнями Маріупольського ліцею міста Києва, а також матеріали проекту Національного музею Голодомору-геноциду «Ті, хто бачив темряву», розміщені на офіційному вебпорталі музею) та особисті щоденники колишньої учениці та вчительки ліцею, надані Віталію Бенчуку для дослідження.

Маріуполь — одне з найбільших міст Донеччини й головний порт Приазов'я, який ще у 2014 р. зіткнувся з російською агресією. Проте завдяки скоординованим діям батальйонів «Азов», «Дніпро-1» та підрозділів ЗСУ, зокрема 72-ї окремої механізованої бригади, місто було звільнене від бойовиків і повернулося під український контроль. Надалі збройний конфлікт тривав із різною інтенсивністю аж до початку повномасштабного вторгнення [5, с. 46—47].

Напередодні 24 лютого 2022 р. військова та цивільна оборона Маріуполя залишалася недостатньо підготовленою для захисту. Загальна протяжність зовнішньої лінії оборони міста перевищувала 85 км, що істотно ускладнювало її утриман-

¹ Global Rights Compliance — це міжнародна юридична організація, яка допомагає притягати до відповідальності за воєнні злочини та серйозні порушення міжнародного права.

² Human Rights Watch (HRW) — це міжнародна незалежна неурядова організація, що займається дослідженням, документуванням і захистом прав людини у всьому світі.

³ Amnesty International — це міжнародна незалежна неурядова організація, що займається захистом прав людини у всьому світі (наприклад, свобода слова, захист від тортур, звільнення політичних в'язнів тощо).

ня наявними силами. Найбільш укріпленою була східна ділянка (Широкине — Павлопіль — Гнутове), де існувала глибоко ешелонована система фортифікаційних та інженерних споруд, тоді як із західного напрямку оборона обмежувалася переважно взводно-опорними пунктами. Захисники Маріуполя пропонували скоротити периметр оборони відповідно до наявних сил і засобів, проте ця ініціатива була відхилена вищим командуванням, у тому числі з огляду на проходження ліній укріплень через приватні сільськогосподарські угіддя [12]. План захисту міста значною мірою ґрунтувався на припущенні щодо можливості висадки ворожого морського десанту [13].

Недоступність повного комплексу джерел унеможливає повноцінний аналіз рівня підготовки до цивільної оборони. Водночас, за спогадами тих, хто пережив облогу, у місті з початком вторгнення майже не було належним чином підготовлених сховищ, оснащених необхідними запасами для перебування цивільного населення [14]. 24 лютого 2022 р. Маріупольська міська рада оприлюднила «Перелік підвальних та інших підземних приміщень для можливого укриття населення Маріуполя», у якому було 1033 адреси. Майже всі вони були в житлових будинках. Однак більшість цих об'єктів не були придатними для використання: вони були зачинені, затоплені або не забезпечені водою та продуктами. Уже під час активних бойових дій міська влада спільно з волонтерами організувала 27 повноцінних укриттів, забезпечивши їх належним чином [10, с. 49—51; 12].

Артилерійські обстріли східних околиць Маріуполя розпочалися після офіційного визнання РФ «ДНР/ЛНР» 21 лютого 2022 р. Водночас реакція місцевого населення залишалася стриманою, що пояснюється досвідом попередніх періодичних загострень бойових дій у 2015—2022 рр. Формуванню відчуття відносної стабільності також сприяли публічні заяви органів державної влади, спрямовані на зниження рівня напруги. Унаслідок цього, попри поступове погіршення безпекової ситуації та наявність ознак військової ескалації, більшість мешканців Маріуполя — від 450 до 540 тис. осіб — залишалась у місті та не готувалася до превентивної евакуації.

24 лютого російські війська спільно з підрозділами «ДНР», розташованими в навколишніх селах за кілька кілометрів на північ і схід від Маріуполя, розпочали масштабний наступ на місто. Протягом перших кількох днів наступу, використовуючи кількісну та якісну перевагу своїх ударних угруповань (наприклад, тотальну перевагу в повітрі), противник почав оточувати Маріуполь.

На схід від міста українські війська утримували позиції, тоді як на заході ворог швидко просувався. 25 лютого росіяни захопили Мелітополь, розташований за 180 км від Маріуполя, а наступного дня Бердянськ — за 85 км від міста. Стрімке просування противника змусило Сили оборони України підірвати мости на підступах до Маріуполя зі сторони Бердянська, що дало змогу тимчасово затримати росіян на цьому напрямку. Але 26 лютого ворог прорвав лінію оборони біля селища Анадоль, на південь від Волновахи, де на п'ятикілометровому відтинку фронту оборону забезпечувала лише одна ротно-тактична група. Це створило загрозу одночасного наступу на місто зі сходу, заходу та півночі [2, с. 66].

Зі східного напрямку морські піхотинці, зазнаючи інтенсивного вогневого тиску, були змушені відступити з населених пунктів Павлопіль і Пищевик до селища Гнучове, розташованого за 10 км від Маріуполя. Утримання цієї лінії стало неможливим через високий ризик оточення. У результаті українські війська продовжили відступ і 27 лютого закріпилися на позиціях безпосередньо в місті. Отже, 1 березня Маріуполь опинився в облозі, що стало початком масштабної гуманітарної катастрофи [12].

Точні дані щодо кількості населення Маріуполя напередодні повномасштабного вторгнення відсутні. За інформацією Державної служби статистики України, станом на 1 січня 2022 р. в місті проживала 425 681 особа [15]. Водночас у звіті Human Rights Watch зазначається, що безпосередньо перед 24 лютого населення перевищувало 540 тис. осіб [10, с. 59]. Міжнародна правозахисна організація, імовірно, спиралася на інформацію місцевих органів влади та могла враховувати фактичне, а не офіційно зареєстроване населення. Оскільки останній загальнонаціональний перепис населення в Україні проводився ще у 2001 р., то можливостей для перевірки та порівняння статистичних даних немає, що суттєво ускладнює точну оцінку втрат серед цивільного населення під час облоги міста.

24 лютого були організовані перші евакуаційні залізничні рейси з Маріуполя — з міста виїхали 1724 мешканців. Наступного дня через обстріли відправилася лише частина потягів, а згодом залізничне сполучення з містом було повністю втрачено через руйнування інфраструктури в районі Волновахи. Навіть відправлені потяги не були заповнені через відсутність у громадян належної інформації та чітких інструкцій від влади щодо термінової евакуації [12].

Більшість маріупольців, яким вдалося виїхати до повного оточення міста, евакуювалися переважно автомобільним транспортом. Проте така можливість зберігалася лише протягом кількох днів, оскільки російські війська швидко просувалися вперед і перекривали шляхи сполучення. За словами міського голови Маріуполя Вадима Бойченка, до початку облоги місто змогли залишити до 140 тис. осіб [16]. З 1 березня виїзд став майже неможливим і супроводжувався надзвичайно високими ризиками. Російські війська систематично обстрілювали цивільні автомобілі на автошляхах, через що українські військові нерідко змушені були розвертати транспортні засоби, аби запобігти загибелі мирного населення. Зберігались обмежені можливості для евакуації ґрунтовими шляхами або через поля, однак і ці маршрути не були безпечними.

Обраний російськими військами спосіб захоплення міста призвів до гуманітарної катастрофи, а облога лише поглибила її масштаби й наслідки. Хоча поняття «гуманітарна катастрофа» не має чіткого юридичного визначення в міжнародному гуманітарному праві (далі — МГП), воно є загальнозживаним і широко застосовується в документах міжнародних організацій та правозахисних інституцій. Основними її ознаками є масова загибель і поранення цивільного населення; відсутність або критичний дефіцит продовольства, питної води, медичної допомоги та електропостачання, тобто незабезпечення базових потреб населення.

вих життєвих потреб; перешкоджання евакуації та доставленню гуманітарної допомоги; масове переміщення населення, включно з примусовою евакуацією та депортацією; масштабні руйнування житла та інших цивільних об'єктів. Кожна з цих ознак буде проаналізована окремо з урахуванням фактичних обставин і норм МГП.

Масова загибель і поранення цивільного населення

Положення Женевських конвенцій 1949 р. та Додаткові протоколи до них забороняють напади на цивільних осіб і цивільні об'єкти. Незаконними є напади, що здійснюються умисно, які ігнорують принцип розрізнення між цивільними особами й комбатантами, завдають шкоди цивільному населенню, є явно непропорційними очікуваній конкретній та безпосередній военній перевазі. Крім того, заборонені невибіркові напади, тобто такі, що не спрямовані на конкретний воєнний об'єкт. Сторони збройного конфлікту зобов'язані вживати всіх можливих заходів перестороги задля перевірки того, чи є об'єкти нападу воєнними цілями. Вони також зобов'язані скасувати або призупинити напад у разі встановлення, що ціль не є воєнним об'єктом, що здійснення нападу призведе до надмірних втрат серед цивільного населення чи завдасть шкоди цивільним об'єктам.

У перші дні вторгнення активних і масованих атак зазнав Лівобережний район. Інші райони міста, зокрема Центральний та Приморський, залишалися відносно безпечними. Тому жителі за можливості тимчасово переселялися ближче до центру міста, сподіваючись перечекати найнебезпечніший період бойових дій. Тим, хто не міг самостійно евакуюватись або знайти безпечне місце, допомогу надавали поліція, волонтери та громадські організації⁴.

Але через кілька днів ситуація змінилася — усі райони міста опинилися під масованим і безперервним вогнем [17]. Серед цивільного населення почалися величезні втрати. Лікар-анестезіолог обласної лікарні інтенсивного лікування Єлизар Гранков згадував: «Бували дні, коли до нашої операційної надходило по 30—40 пацієнтів. Це я рахую лише тих, кого ми оперували, кому було потрібно серйозне хірургічне втручання» [12].

За даними Маріупольської міської ради, протягом перших 12 днів облоги (1—12 березня) було вбито 1582 мешканці міста. Міська влада намагалася централізовано збирати, документувати й ховати загиблих у братській могилі на старому кладовищі в центрі міста. Однак траншея швидко заповнилася тілами, а викопати нову не вдалося, оскільки російські війська обстрілювали комунальників і техніку під час роботи. В умовах масової загибелі населення та фактичного паралічу комунальних служб мешканці були змушені самостійно ховати загиблих у дворах житлових будинків або залишати тіла на узбіччях вулиць, загортаючи їх у ковдри чи накриваючи підручними матеріалами [2, с. 69].

⁴ Особисті спогади В. Бенчука.

Російські військові цілеспрямовано обстрілювали цивільні об'єкти, застосовуючи танки, артилерію, авіабомби. Зокрема, 15 березня російський танк розстріляв будівлю благодійного фонду «Карітас» за адресою Банний провулок, 4, де ховалися цивільні. Внаслідок атаки загинуло семеро осіб [8, с. 37]. Танковими обстрілами були зруйновані багатоповерхові житлові будинки № 88 і № 90 по вул. Куїнджі. Такі випадки були масовими й задокументовані в значній кількості [12]. Також російські війська активно використовували авіаційні бомби, що свідчить про цілеспрямований вибір цивільних об'єктів для нападу. Так, 11 березня під удар потрапив п'ятиповерховий житловий будинок за адресою вул. Митрополитська, 98, унаслідок чого загинуло щонайменше 17 осіб [10, с. 119].

Окупанти супроводжували свої дії спробами інформаційної маніпуляції. У боях брали участь «кадірівці», які на власному каналі «KADYROV_95» у соціальних мережах публікували відеорепортажі про нібито бойові дії. Одне з відео, де вони здійснювали обстріл багатоповерхового будинку з ручних гранатометів, мало підпис «Рубіжне, Луганська народна республіка, де засіли нацики». Насправді це було місто Маріуполь, будинок за адресою вул. Московська, 28, де жителі переховувалися в підвалі, рятуючись від обстрілів. Цей приклад свідчить як про цілеспрямовані атаки на цивільне населення, так і про інформаційну брехню для виправдання воєнних злочинів⁵.

Від масованих ракетно-бомбових ударів мирні жителі намагалися врятуватися в різноманітних укриттях. Переважна більшість із них залишалися у підвалах житлових будинків, а інші шукали захисту в нежитлових приміщеннях як надземних, так і підземних, а також у спеціально облаштованих гуманітарних центрах.

Чимало людей перебували в укриттях постійно — під час масованих обстрілів, уночі, а часто й цілодобово, не виходячи назовні. У своєму блокадному щоденнику Наталія Щелгунова, яка виїхала з міста у квітні через РФ, писала: «06.03. Сьогодні 10-й день війни; 10-й день, як ми живемо у підвалі, 6-й день наші діти не виходять на свіже повітря»⁶. Загалом у піковий період в укритті їхнього будинку перебувало 57 осіб. Жінки виходили лише за нагальної потреби, а діти, як правило, завжди залишалися в підвалі — задля їхньої безпеки.

По всьому місту підвальні приміщення та укриття зазнавали безперервних російських обстрілів, а в окремих випадках ставали умисно обраними цілями, зокрема ті об'єкти, де переховувалася найбільша кількість цивільних осіб. 6 березня було здійснено напад на Центр культури «Лівобережний», у приміщенні якого від обстрілів ховалися кілька сотень мирних жителів [18]. 20 березня авіаційного бомбардування зазнала школа мистецтв № 12 у Лівобережному районі, де на момент удару перебувало близько 400 мирних жителів. Будівлю було повністю зруйнова-

⁵ Особистий архів В. Бенчука. Інтерв'ю з Наталією Щелгуновою, вчителькою німецької мови Колежального закладу «Маріупольський міський ліцей Маріупольської міської ради Донецької області».

⁶ Особистий щоденник Н. Щелгунової, який вона вела у блокадному Маріуполі (зошит). Арк. 5.

но, а частина людей залишилася під завалами [8, с. 34]. Global Rights Compliance задокументувала та верифікувала значні пошкодження низки інших об'єктів, що використовувались як укриття цивільного населення, зокрема Палацу культури «Молодіжний», Палацу культури «Чайка» та «Українського дому» [9, с. 32].

Найбільшого міжнародного резонансу серед численних воєнних злочинів набуло бомбардування 9 березня міської дитячої лікарні № 3 та пологового будинку № 2: обидва медичні заклади були майже повністю зруйновані. На момент атаки всередині перебувало понад 100 осіб: медичний персонал, пацієнти, вагітні жінки, а також мирні жителі. У результаті шестеро людей загинуло, зокрема п'ятеро дорослих і трирічна дитина [12].

Значного розголосу набув авіаційний удар, завданий 16 березня по Донецькому академічному обласному драматичному театру. На момент бомбардування в приміщенні театру перебувало, за різними оцінками, від однієї до півтори тисячі цивільних осіб. З метою позначення цивільного характеру об'єкта та присутності дітей біля будівлі театру великими білими літерами було нанесено слово «ДІТИ» («ДЕТИ»). Цей напис був розміром 4 на 18 м та був чітко видимим з повітря, що виключає можливість його випадкового або ненавмисного ігнорування під час здійснення атаки [9, с. 21—22]. Унаслідок удару загинула значна кількість людей, а більшість тих, хто вижив, отримали поранення. Точна кількість жертв залишається невстановленою. За повідомленням Маріупольської міської ради, з посиланням на свідчення очевидців, загинуло близько 300 осіб, тоді як розслідування Associated Press припускає, що кількість жертв могла сягати 600. Водночас Amnesty International у своєму звіті зазначила, що не змогла надати остаточної оцінки, встановивши лише окремі імена загиблих та вказавши на ймовірність значної кількості незареєстрованих смертей [11].

Атаки російських військ мали непропорційний, невідірковий і системний характер та здійснювалися з очевидним ігноруванням факту масової присутності цивільного населення, а також об'єктів, що перебувають під захистом МГП. Такі дії заподіяли значну шкоду та спричинили страждання та загибель цивільних осіб [1, с. 103]. Оскільки безперервні артилерійські обстріли та авіаційні удари не забезпечили російським військам вирішальної військової переваги, тому виникають обґрунтовані підстави стверджувати, що метою цих дій було саме знищення міста та його цивільного населення як такого [8, с. 33].

Кількість жертв серед маріупольців встановити неможливо через відсутність доступу до місць масових поховань і місць здійснення воєнних злочинів, що підтвердив Президент України В. Зеленський: «Я думаю, що реально це неможливо зрозуміти без відповідних робіт просто на місці. У нас була інформація, що росіяни вбили біля 20 тис. Але я не можу сказати конкретно» [19].

За вже згадуваними даними міського голови Маріуполя, до повного оточення місто залишили понад 140 тис. осіб [16]. Упродовж березня було евакуйовано ще близько 150 тис. мешканців, тоді як від 30 до 45 тис. осіб були примусово депортовані до РФ або на тимчасово окуповані території. Після повної окупації, за різними оцінками, у місті залишалось від 80 до 120 тис. осіб [12]. Відсутність точних

даних щодо реальної кількості населення в місті до початку облоги, кількості осіб, які виїхали через територію РФ або були депортовані, унеможливує точну оцінку кількості жертв. У матеріалах, поданих харківськими правозахисниками до Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду, зазначається, що кількість осіб, які не обліковуються в жодних офіційних джерелах, може сягати 100 тис. Хоча ця цифра є умовною, але вона свідчить про масштаби втрат серед цивільного населення [8, с. 37].

Відсутність або гострий дефіцит доступу до базових життєвих потреб

МГП встановлює імперативний обов'язок сторін збройного конфлікту гарантувати цивільному населенню доступ до базових життєвих потреб, необхідних для його виживання. Зазначені норми не допускають жодних винятків, у тому числі з міркувань воєнної доцільності. Також прямо заборонено використовувати голод як метод ведення війни, знищувати, виводити з ладу або позбавляти цивільних осіб доступу до об'єктів, необхідних для виживання, зокрема джерел водопостачання, продовольчих ресурсів, об'єктів енергетичної та медичної інфраструктури.

З перших днів вторгнення російські військові здійснювали систематичні обстріли об'єктів енергетичної інфраструктури. Міська енергетична мережа складалася з чотирьох ключових підстанцій: двох магістральних 330 кВ — «Мирна-330» і «Зоря-330», від яких живлення отримували менші підстанції «Азовська-220», «Ілліча-110» та щонайменше 40 розподільчих підстанцій 110 кВ. Спочатку удари наносилися по лініях електропередач та опорах, а через кілька днів тактика змінилася — точними ударами були знищені «Мирна-330», «Азовська-220», «Ілліча-110» та щонайменше 14 підстанцій 110 кВ. Це остаточно дестабілізувало електропостачання і станом на 2 березня призвело до тривалої енергетичної кризи у всіх районах міста [10, с. 27].

Відключення електроенергії критично вплинуло на водопостачання. Основним джерелом води для міста була річка Сіверський Донець (Південнодонбаський водогін), резервним джерелом було Старокримське водосховище, яке поповнювалося тим же водоходом. Вода з обох джерел потребувала очищення на фільтрувальних станціях № 1 і № 2. 19 лютого обстріл пошкодив трансформаторну підстанцію на водогоні, тому 25 лютого водопостачання повністю перевели на Старокримське водосховище, яке стало єдиним джерелом води, поки фільтрувальні станції не зупинилися через відключення електроенергії [20]. Завдяки значній протяжності маріупольської водопровідної мережі (понад 1700 км) та великій площі міста з перепадами висот, у деякі квартали вода самопливом доходила ще 4—5 днів [12].

Люди намагалися самостійно добувати воду з усіх доступних джерел: збирали дощову та снігову, зливали її з бойлерів і труб, використовували технічну, пристосовуючи її для пиття та приготування їжі [21]. Маріупольці добували воду з річки або ґрунтових джерел, проте ці спроби часто були небезпечними. Так, 15 березня під час збору ґрунтової води в гаражному кооперативі на Лівому березі, за 500 м від МК «Азовсталь», сталася російська атака, унаслідок якої загинуло близько

20 осіб і багато було поранено. Постраждалих оперативно доправила до лікарні українська поліція [10, с. 38].

Співробітники «Маріупольводоканалу» разом із волонтерами, військовими та поліцією намагалися підтримати населення, розподіляючи воду між районами міста. У перші дні після початку облоги вони доставляли від 80 до 100 куб. м води на добу. Міська влада інформувала мешканців про доступні джерела та криниці, проте пункти роздачі й водовози стали мішенню для російських обстрілів. Станом на 18 березня шість із восьми водовозів були знищені або серйозно пошкоджені, що ще більше ускладнило доступ цивільного населення до води [10, с. 36].

До проблем із водою додалася нестача продуктів. У перші дні вторгнення магазини спорожніли або були розграбовані. Збережені запаси міська влада централізувала розподіляла, а українські військові разом із цивільними структурами їх доставляли та забезпечували роботу стихійних пунктів видачі. Але вони також стали мішенню для ракетно-бомбових ударів [9, с. 20—21]. Дефіцит продуктів загострювали цілеспрямовані атаки на великі магазини та склади. Уже з перших днів облоги постраждали «Метро», «Сільпо» та ін. 1 березня росіяни знищили найбільший склад продовольства на території КП «Комунальник» завдяки інформації, наданій окремими депутатами міської ради від політичної партії ОПЗЖ [8, с. 44]. Ситуація із забезпеченням продовольством у місті ставала все більш катастрофічною, тому мешканці вимушені були самостійно відшукувати харчі в розбитих, зачинених або покинутих торговельних закладах. Зазвичай українські військові спочатку перевіряли магазини, а потім дозволяли цивільним брати найнеобхідніше для виживання [22]. Так, очевидиця Софія Фуртак згадувала, що її родина під час інтенсивних обстрілів намагалася дістати продуктів на Центральному ринку, однак снаряд влучив у приміщення, де вони перебували, але всі дивом залишилися живими⁷. В іншому випадку родині вдалося знайти в продуктовому магазині велику індичку, якої вистачило для харчування двох дорослих і дитини протягом кількох тижнів⁸.

Ті, хто мав певні запаси консервації або заправлені газові балони, перебували у відносно кращому становищі. У своєму щоденнику Марія Філіпченко писала: «П'ємо чай замість сніданку та вечері, а на обід щось їмо»⁹. Найскладніше було з харчуванням маленьких дітей: сухе молоко та суміші швидко закінчилися, а в багатьох матерів через стрес зникало власне молоко. Деякі немовлята виживали завдяки лише підсолодженій воді та подрібненому печиву [22].

Через відсутність газу мешканці багатоквартирних будинків об'єднувалися, щоб спільно готувати їжу на вулиці — це було достатньо небезпечно, нерідко закінчувалося загибеллю або пораненнями цивільних осіб унаслідок російських об-

⁷ Особистий архів С. Мацегори. Інтерв'ю із Софією Фуртак, ученицею Комунального ліцею «Маріупольський ліцей міста Києва» (записано 30.10.2023).

⁸ Там само. Інтерв'ю з Євою Алєнцевич, ученицею Комунального ліцею «Маріупольський ліцей міста Києва» (записано 01.11.2023).

⁹ Особистий щоденник М. Філіпченко, який вона вела у блокадному Маріуполі з 25 лютого по 1 березня 2022 р. (блокнот). Арк. 3.

стрілів¹⁰. Так, за свідченням Микити Подолянського, його мати загинула в нього на очах під час приготування обіду¹¹.

Доступ до медичної допомоги в умовах облоги також був істотно ускладнений. Відсутність електропостачання та опалення негативно вплинула на функціонування системи охорони здоров'я, однак міська влада намагалася підтримувати роботу закладів, забезпечуючи їх генераторами та запасами пального для безперервної діяльності [12]. В умовах облоги лікарні виконували подвійну функцію: надавали медичну допомогу пораненим і хворим, а також слугували укриттями для цивільного населення, тому медичні заклади стали цілями для російських обстрілів. Станом на кінець березня всі лікарні, здатні приймати поранених цивільних осіб, були або серйозно пошкоджені, або повністю зруйновані [9, с. 27].

За відсутності лікарських засобів в аптеках і фактичного знищення медичної інфраструктури багато мешканців міста стали непрямыми жертвами облоги. Смертність зростала внаслідок переохолодження, ускладнень хронічних захворювань та нестачі необхідних медикаментів. Найбільш уразливими виявилися люди похилого віку та особи з інвалідністю [8, с. 47].

Відсутність електропостачання призвела до інформаційної ізоляції. Більшість містян не мали доступу до відомостей про пункти гуманітарної допомоги чи можливості евакуації, не розуміли перебігу подій ані в місті, ані в Україні загалом. Інформація поширювалася переважно усно або у формі чуток. Траплялися випадки, коли мешканці підконтрольних Україні територій повідомляли правоохоронцям адреси родичів і знайомих, які залишалися без зв'язку й допомоги; поліціянти виїжджали на місця та намагалися евакуювати людей, ризикуючи власним життям [23].

Позбавлення мешканців Маріуполя доступу до базових життєвих потреб мало системний характер, що підтверджується його поширеністю, повторюваністю та постійністю. Сукупність наведених фактів свідчить про порушення імперативної заборони нападів на об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, а також принципів розрізнення, пропорційності та перестороги. Ці ознаки свідчать про умисне створення умов, спрямованих на знищення групи населення.

Перешкоджання евакуації та доставленню гуманітарної допомоги

Згідно з нормами МГП, сторони збройного конфлікту зобов'язані вживати запобіжних заходів для мінімізації ризиків для цивільного населення, зокрема створювати безпечні маршрути евакуації та утримуватися від будь-яких дій, що можуть загрожувати життю евакуйованих. Учасники конфлікту повинні сприяти наданню гуманітарної допомоги цивільним особам. Це передбачає не лише формальне по-

¹⁰ Особистий архів С. Мацегори. Інтерв'ю з Євою Аленцевич, ученицею Комунального ліцею «Маріупольський ліцей міста Києва» (записано 01.11.2023).

¹¹ Там само. Інтерв'ю з Микитою Подолянським, учнем Комунального ліцею «Маріупольський ліцей міста Києва» (записано 30.10.2023).

годження на доступ гуманітарних організацій, а й активне забезпечення безпеки персоналу, транспорту та пунктів роздачі допомоги.

Вийзд цивільного населення з Маріуполя був заблокований російськими військами. Після досягнення домовленості про гуманітарний коридор для евакуації українська сторона оголосила про припинення вогню з 11 години ранку 5 березня. Проте, коли підготовка була завершена, ворог порушив режим тиші, відкривши вогонь. Чергові спроби евакуації 6—8 березня були зірвані обстрілами, замінуваннями та іншими діями з боку росіян [9, с. 38—39]. Можливим був вийзд лише в сторону Росії або «ДНР/ЛНР»: частина маріупольців вимушена була погодитися на такий шлях, не маючи іншого варіанту або отримуючи погрози з боку окупантів [24].

10 березня в Стамбулі відбулася зустріч міністрів закордонних справ України та Росії, на якій українська сторона порушила питання розблокування гуманітарних коридорів для евакуації цивільного населення. 14 березня з Маріуполя в напрямку Запоріжжя вирушила перша автоколона зі 160 транспортних засобів. Тисячі мешканців почали залишати місто, долаючи від 15 до 20 російських блокпостів, де росіяни ретельно перевіряли документи, телефони та особисті речі [6, с. 146—147]. За даними міського голови В. Бойченка, до кінця березня з Маріуполя було евакуйовано близько 150 тис. осіб: 71 235 — до Запоріжжя, решта — до навколишніх селищ [11].

Не всі знали про можливість евакуації через відсутність зв'язку та інформаційну блокаду. Багато хто не зміг виїхати власним транспортом через його пошкодження, втрату або відсутність пального. Ті, хто дізнався про евакуацію, часто йшли пішки 20—40 км до навколишніх селищ, звідки намагалися дістатися Бердянська для подальшого виїзду на підконтрольну Україні територію, іноді віддаючи останні гроші чи цінності за транспорт.

Один з авторів статті, Віталій Бенчук, зміг евакуюватися на підконтрольну Україні територію 15 березня. Наступного дня російські окупаційні сили запровадили обов'язкову систему фільтрації¹². Її проходили всі — ті, хто хотів виїхати на підконтрольну Україні територію, виїжджав через Росію або залишався в місті. Процедура включала систематичний збір персональних даних: відбитки пальців, фото, перевірку телефонів, контактів і фотографій [25].

Основним пунктом фільтрації було смт Мангуш, додатковими — смт Нікольське та село Безіменне. Під час перевірок часто відбувалися затримання, а багатотисячні черги створювали значні труднощі. Євгеній Мілютін згадував, що в списках було понад 16 тис. осіб, тому довелося заплатити хабар за прискорення процедури оформлення документів [26].

Під час облоги російські війська блокували доступ цивільного населення до гуманітарної допомоги на територіях, що залишалися під контролем України. 12 березня український уряд намагався доставити майже 100 т допомоги, проте конвой був заблокований. Схожа ситуація сталася з Міжнародним комітетом

¹² Особисті спогади В. Бенчука.

Червоного Хреста, який також не зміг доставити допомогу. Зафіксовані випадки конфіскації гуманітарних вантажів на російських блокпостах. Натомість на територіях, що опинилися під контролем Росії, окупанти організовували роздачу допомоги, постійно підкреслюючи, що вона надходить «з Російської Федерації». Такі заходи мали створити ілюзію «доброти» та сформувати в маріупольців своєрідний «стокгольмський синдром», що окупантам загалом вдалося [9, с. 33—35].

Масове переміщення населення, включно з примусовою евакуацією та депортацією

Згідно з МГП примусове переміщення цивільного населення забороняється, за винятком випадків тимчасової евакуації з міркувань безпеки; у такому разі сторони військового конфлікту зобов'язані забезпечити безпеку евакуйованих, повідомити про це іншу сторону та надати всі можливі гарантії щодо умов проживання та подальшого повернення цивільних осіб.

Натомість після встановлення контролю над окремими районами Маріуполя російські війська системно блокували виїзд цивільного населення на підконтрольну Україні територію, примушуючи мешканців рухатися виключно в напрямку Росії або тимчасово окупованих нею територій. Уже до кінця березня жертвами цих дій стали близько 15 тис. маріупольців, що становило майже половину всіх мешканців, які залишалися в Лівобережному районі міста. У міру подальшого просування російських військ та розширення окупованої території масштаби примусового переміщення цивільного населення зростали.

Точні дані щодо кількості примусово депортованих осіб відсутні, оскільки російська сторона не повідомляла українську про здійснені переміщення, як того вимагають норми МГП. За попередніми оцінками, кількість депортованих маріупольців коливається в межах від 30 до 45 тис. осіб [16].

У ході депортацій окрему категорію жертв становили українські діти. Показовим став випадок, коли 22 лютого 2023 р. під час масового заходу в московських «Лужниках», присвяченого «СВО», на сцену вивели депортованих українських дітей, які публічно дякували окупаційній владі. Серед них була 15-річна Анна Науменко з Маріуполя, мешканка Лівобережного району, мати якої загинула на початку квітня 2022 р. внаслідок російського обстрілу [27].

Саме ці факти незаконного переміщення та депортації українських дітей стали підставою для видачі Міжнародним кримінальним судом ордерів на арешт Президента Російської Федерації Володимира Путіна та Уповноваженої з прав дитини при президенті РФ Марії Львової-Белової [28].

Масштабні руйнування житла та інших цивільних об'єктів

Унаслідок спланованих і системних дій російських військ Маріуполь зазнав катастрофічних руйнувань. За словами міського голови В. Бойченка, у місті налічувалося понад 2 тис. багатоповерхових будинків, з яких 930 було зруйновано повністю, а ще близько 6 тис. приватних будинків або були знищені, або зазнали серйозних пошкоджень [29]. Найбільше постраждав Центральний район, де відбувалися найзапекліші бої. За оцінками Human Rights Watch, у ньому налічувалося 9043 будівлі, з яких 4884 (тобто 54 %) були пошкоджені: зруйновано чи пошкоджено 443 із 477 багатоповерхових будинків (93 %) та 2673 із 5673 одноповерхових (47 %).

Освітня інфраструктура зазнала майже повного знищення: пошкоджено 86 з 89 навчальних закладів — 71 школа із наявних 74, усі 15 закладів вищої освіти, що використовувалися як пункти роздачі води завдяки наявності великих резервуарів. Медичний сектор зазнав аналогічних втрат: усі 19 лікарняних комплексів зазнали пошкоджень. За інформацією Міністерства охорони здоров'я України, медична інфраструктура міста складалася з 34 закладів, які розміщувались у 64 будівлях (поліклініки, стоматологічні клініки, адміністративні приміщення) — 26 з них було зруйновано, а 38 — пошкоджено [10, с. 92, 95].

Було знищено також культурні об'єкти міста, що мали символічне значення: Драматичний театр, Музей образотворчого мистецтва імені Архипа Куїнджі, Маріупольський музей історії краю, пам'ятник жертвам Голодомору й політичних репресій та ін. [8, с. 26].

За даними департаменту культурно-громадського розвитку Маріупольської міської ради, дві бібліотеки міста були повністю зруйновані, ще дві зазнали критичних пошкоджень і пізніше були знесені окупантами. Решта мали значні руйнування (від 30 до 70 %), а понад половину бібліотечного фонду — близько 180 тис. примірників — було втрачено: частина загинула під час обстрілів, частина була свідомо спалена, знищена або вивезена як «екстремістська» література¹³.

Отже, облога Маріуполя стала одним із найкривавіших і найруйнівніших епізодів сучасної російсько-української війни. Масштаби нищення, кількість жертв серед цивільного населення, характер та інтенсивність застосованих засобів ведення війни істотно виходять за межі звичайної логіки збройного протистояння. Аналіз фактичних обставин облоги свідчить, що дії російських збройних сил та підконтрольних їм збройних формувань не мали випадкового чи епізодичного характеру й не можуть бути виправдані виключно міркуваннями військової необхідності. Навпаки, вони вирізнялися системністю, тривалістю та високим рівнем координації, що проявлялося в масованих і повторюваних атаках на цивільні об'єкти та критичну інфраструктуру, блокуванні або зриві гуманітарних коридорів, перешкоджанні евакуації мирного населення, цілеспрямованому знищенні об'єктів, необ-

¹³ Особистий архів В. Бенчука. Лист департаменту культурно-громадського розвитку Маріупольської міської ради від 25.09.2024 р. № 42.2/289. Арк. 2.

хідних для фізичного виживання цивільних осіб, зокрема систем водо-, тепло- та електропостачання. Водночас українські військові, правоохоронні органи та цивільні служби в умовах облоги вживали всіх можливих заходів для захисту й підтримки цивільного населення, зокрема організували евакуацію, забезпечували мешканців продуктами харчування і питною водою, сприяли доставленню поранених і хворих до медичних закладів тощо.

Дії російських військових є грубими й масовими порушеннями норм міжнародного гуманітарного права, передусім фундаментальних принципів розрізнення між цивільними й комбатантами, пропорційності й військової необхідності. У своїй сукупності вони виходять за межі поодиноких або навіть масових воєнних злочинів чи злочинів проти людяності, набуваючи ознак цілеспрямованої політики насильства, спрямованої проти конкретної захищеної групи.

Системний характер порушень міжнародного гуманітарного права щодо цивільного населення Маріуполя слугував інструментом досягнення ширшої мети — ліквідації української національної присутності в регіоні, залякування населення як форми колективного покарання за національну самоідентифікацію та спротив агресії. У цьому контексті облога Маріуполя постає не лише як військова операція, а як елемент геноцидальної війни, спрямованої проти українського народу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Vallie, V. Henotsyd XXI. Viina na znyshchennia ukrainskoi natsii. Kharkiv, 2024 [in Ukrainian].
[Валле В. Геноцид XXI. Війна на знищення української нації. Харків, 2024. 288 с.]
2. Benchuk, V. & Trofymovych, V. Oborona Mariupolia (24 liutoho — 20 travnia). *Viiskovonaukovyi visnyk*. Lviv, 2024. 42: 59-84. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.42.2024.59-84> [in Ukrainian].
[Бенчук В., Трофимович В. Оборона Маріуполя (24 лютого — 20 травня). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2024. № 42. С. 59—84. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.42.2024.59-84>].
3. Benchuk, V. & Trofymovych, V. Fakes and Manipulations as Tools of the Information Warfare of the Russian Federation against Ukraine on the Example of Mariupol and their Influence on the Public Awareness of the Youth, Inequality, Informational Warfare, Fakes and Self-Regulation in Education and Upbringing of Youth. *Youth Voice Journal*. 2023. IV: 40-52.
4. Holovko, V. Vtorhnennia. 2022. Shyrokomashtabna ahresia Rosii proty Ukrainy. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Головко В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 602 с.]
5. Zhyrokhov, M. & Ponomarenko, R. Mariupol u vohni, 2014—2022. Chernihiv, 2022 [in Ukrainian].
[Жирохов М., Пономаренко Р. Маріуполь у вогні, 2014—2022. Чернігів, 2022. 106 с.]
6. Plokhii, S. Rosiisko-ukrainska viina. Povernennia istorii. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії. Харків, 2023. 400 с.]
7. Azarov, D., Venher, V., Koval, D. & Nuridzhanian, G. Viina Rosii proty Ukrainy yak henotsyd ukrainskoho narodu. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. Kyiv, 2023. 11: 12-39 [in Ukrainian].

- [Азаров Д., Венгер В., Коваль Д., Нуріджанян Г. Війна Росії проти України як геноцид українського народу. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. Київ, 2023. Т. 11. С. 12—39].
8. Podання do Ofisu Prokurora Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu shchodo zlochynu henotsydu, umovirno, vchynenoho v Mariupoli u period z 24 liutoho po 20 travnia 2022 roku / НО «Kharkivska pravozakhysna hrupa». Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Подання до Офісу Прокурора Міжнародного кримінального суду щодо злочину геноциду, ймовірно, вчиненого в Маріуполі у період з 24 лютого по 20 травня 2022 року / ГО «Харківська правозахисна група». Харків, 2023. 100 с.]
 9. “Nadiia zalyshyla nas”. Obloha, morinnia holodom i zakhoplennia / Global Rights Compliance. 2024. 80 s. URL: <https://globalrightscpliance.org/wp-content/uploads/2025/06/20240612-Mariupol-Report-UKR-.pdf> [in Ukrainian].
[«Надія залишила нас». Облога, моріння голодом і захоплення / Global Rights Compliance. 2024. 80 с. URL: <https://globalrightscpliance.org/wp-content/uploads/2025/06/20240612-Mariupol-Report-UKR-.pdf> (дата звернення: 25.08.2025)].
 10. “Nashe misto znyklo”. Spustoshennia Rosiieiu Mariupolia, Ukraina / Human Rights Watch. 253 s. URL: <https://www.hrw.org/uk/feature/russia-ukraine-war-mariupol/report> [in Ukrainian].
[«Наше місто зникло». Спустошення Росією Маріуполя, Україна / Human Rights Watch. 253 с. URL: <https://www.hrw.org/uk/feature/russia-ukraine-war-mariupol/report> (дата звернення: 25.08.2025)].
 11. Ukraine: “Children”: The attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine / Amnesty International. 2022. 68 p. URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur50/5713/2022/en/> (дата звернення: 20.08.2025).
 12. 86 dнів Mariupolia. Litopys oborony. URL: <https://www.m86.city/#intro02> [in Ukrainian].
[86 днів Маріуполя. Літопис оборони. URL: <https://www.m86.city/#intro02> (дата звернення: 21.08.2024)].
 13. Chomu vprav Mariupol? Moseichuk — Krotevych. *Youtube*. 20.10.2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rpAwsA4Qvd0> [in Ukrainian].
[Чому вправ Маріуполь? Мосейчук — Кротевич. *Youtube*. 20.10.2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rpAwsA4Qvd0> (дата звернення: 15.08.2025)].
 14. Interviu z Yevhenom Tuzovym (11.05.2022). Proiekt «Ti, khto bachyv temriavu: dokumentuvannia suchasnoho henotsydu ukrainsiv». *Natsionalnyi muzei Holodomoru*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/11/Ievhen-Tuzov.pdf> [in Ukrainian].
[Інтерв'ю з Євгеном Тузовим (11.05.2022). Проєкт «Ті, хто бачив темряву: документування сучасного геноциду українців». *Національний музей Голодомору*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/11/Ievhen-Tuzov.pdf> (дата звернення: 16.08.2025)].
 15. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Lyst vid 23.10.2024 № 15.1.4-22/2031Pi-24. URL: https://dostup.org.ua/request/135710/response/418612/attach/3/15.1.4%2022%202031%2024.pdf?cookie_passthrough=1 [in Ukrainian].
[Державна служба статистики України. Лист від 23.10.2024 № 15.1.4-22/2031Pi-24. URL: https://dostup.org.ua/request/135710/response/418612/attach/3/15.1.4%2022%202031%2024.pdf?cookie_passthrough=1 (дата звернення: 15.12.2025)].
 16. U Mariupoli zahynuly maizhe 5 tysiach liudei, v oblozi — 170 tysiach: otsinky vlady. *Ukrainska pravda*. 28.03.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/28/7335261/> [in Ukrainian].

- [У Маріуполі загинули майже 5 тисяч людей, в облозі — 170 тисяч: оцінки влади. *Українська правда*. 28.03.2022. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2022/03/28/7335261/> (дата звернення: 21.08.2025)].
17. Interviu z Yuliiieiu Fedko (11.09.2022). Proiekt «Ti, khto bachyv temriavu: dokumentuvannia suchasnoho henotsydu ukraintsiv». *Natsionalnyi muzei Holodomoru*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Fedko-Iryna.pdf> [in Ukrainian].
[Інтерв'ю з Юлією Федько (11.09.2022). Проєкт «Ті, хто бачив темряву: документування сучасного геноциду українців». *Національний музей Голодомору*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Fedko-Iryna.pdf> (дата звернення: 20.08.2025)].
18. U Mariupoli okupanty pochaly remont Tsentru kultury Livoberezhnyi. 0629. 24.06.2024. URL: <https://www.0629.com.ua/news/3794929/u-mariupoli-okupanti-pocali-remont-centru-kulturi-livoberezhnij-video> [in Ukrainian].
[У Маріуполі окупанти почали ремонт Центру культури Лівобережний. 0629. 24.06.2024. URL: <https://www.0629.com.ua/news/3794929/u-mariupoli-okupanti-pocali-remont-centru-kulturi-livoberezhnij-video> (дата звернення: 23.12.2025)].
19. Vidomo pro blyzko 20 tysiach liudei, vbytykh u Mariupoli, ale tochnykh tsyfr nemaie — Zelenskyi. *Radio Svoboda*. 25.01.2025. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-kilkist-zahyblyh-mariupol/33288776.html> [in Ukrainian].
[Відомо про близько 20 тисяч людей, вбитих у Маріуполі, але точних цифр немає — Зеленський. *Радіо Свобода*. 25.01.2025. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-kilkist-zahyblyh-mariupol/33288776.html> (дата звернення: 23.08.2025)].
20. “Voda Donbasu”: Vnaslidok obstrilu poshkodzheni transformatory na nasosnii stantsii PDV, 48 naselenykh punktiv bez vody. *Interfaks-Ukraina*. 2022. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/799664.html> [in Ukrainian].
[«Вода Донбасу»: Внаслідок обстрілу пошкоджені трансформатори на насосній станції ПДВ, 48 населених пунктів без води. *Інтерфакс-Україна*. 2022. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/799664.html> (дата звернення: 21.07.2025)].
21. Interviu z Nataliieiu Troshenkovoiiu (01.09.2022). Proiekt «Ti, khto bachyv temriavu: dokumentuvannia suchasnoho henotsydu ukraintsiv». *Natsionalnyi muzei Holodomoru*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Troshenkova-Nataliia.pdf> [in Ukrainian].
[Інтерв'ю з Наталією Трошенковою (01.09.2022). Проєкт «Ті, хто бачив темряву: документування сучасного геноциду українців». *Національний музей Голодомору*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Troshenkova-Nataliia.pdf> (дата звернення: 20.08.2025)].
22. Interviu z Halynoiu Prokopiuk (24.05.2022). Proiekt «Ti, khto bachyv temriavu: dokumentuvannia suchasnoho henotsydu ukraintsiv». *Natsionalnyi muzei Holodomoru*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Halyna-Prokopiuk.pdf> [in Ukrainian].
[Інтерв'ю з Галиною Прокоп'юк (24.05.2022). Проєкт «Ті, хто бачив темряву: документування сучасного геноциду українців». *Національний музей Голодомору*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Halyna-Prokopiuk.pdf> (дата звернення: 21.08.2025)].
23. Vershynin “Kot”. “Azovstal”, sproba vbyty “Redisa”, zarodzhennia “DNR”. *Ukrainska pravda*. 16.05.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gW8r5IQa9zE&t=1938s> [in Ukrainian].

- [Вершинін «Кот». «Азовсталь», спробавбити «Редіса», зародження «ДНР». *Українська правда*. 16.05.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gW8r5IQa9zE&t=1938s> (дата звернення: 14.10.2025)].
24. Mariupol Destruction and Victims. “Kinets: Livoberezhnyi raion pekla”. 25.12.2023. [Facebook page]. URL: <https://www.facebook.com/reel/1615842222878622> [in Ukrainian]. [MariupolDestructionandVictims. «Кінець: Лівобережний район пекла». 25.12.2023. [Facebook page]. URL: <https://www.facebook.com/reel/1615842222878622> (дата звернення: 22.06.2025)].
25. Interviu zi Svitlanoiю Bezdolnoiю (23.08.2022). Proiekt «Ti, khto bachyv temriavu: dokumentuvannia suchasnoho henotsydu ukrainsiv». *Natsionalnyi muzei Holodomoru*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Bezdolna-Svitlana.pdf> [in Ukrainian]. [Інтерв'ю зі Світланою Бездольною (23.08.2022). Проект «Ті, хто бачив темряву: документування сучасного геноциду українців». *Національний музей Голодомору*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Bezdolna-Svitlana.pdf> (дата звернення: 22.08.2025)].
26. Interviu z Yevheniiem Miliutinyom (24.05.2022). Proiekt «Ti, khto bachyv temriavu: dokumentuvannia suchasnoho henotsydu ukrainsiv». *Natsionalnyi muzei Holodomoru*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Ievhenij-Miliutin.pdf> [in Ukrainian]. [Інтерв'ю з Євгенієм Мілютіним (24.05.2022). Проект «Ті, хто бачив темряву: документування сучасного геноциду українців». *Національний музей Голодомору*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Ievhenij-Miliutin.pdf> (дата звернення: 21.08.2025)].
27. Maty zahynula pid chas obstrilu: zhurnalisty znaislyly ditei z kontsertu v Luzhnykakh. *UNIAN*. 24.02.2023. URL: <https://www.unian.ua/war/miting-u-luzhnikah-zmi-diznalisya-istoriyu-divchinki-yaka-dyakuvala-rf-za-poryatunok-12158337.html> [in Ukrainian]. [Мати загинула під час обстрілу: журналісти знайшли дітей з концерту в Лужниках. *УНІАН*. 24.02.2023. URL: <https://www.unian.ua/war/miting-u-luzhnikah-zmi-diznalisya-istoriyu-divchinki-yaka-dyakuvala-rf-za-poryatunok-12158337.html> (дата звернення: 23.08.2025)].
28. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*. 17.03.2023. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and> (дата звернення: 20.06.2025).
29. Zruinovanyi ta okupovanyi: mer Mariupolia rozpoviv, skilky budynkiv znyshchyly rosiyani. *UNIAN*. 12.03.2024. URL: <https://www.unian.ua/war/zruynovaniy-ta-okupovaniy-mer-mariupolya-rozpoviv-skilki-budynkiv-znishchili-rosiyani-12571383.html> [in Ukrainian]. [Зруйнований та окупований: мер Маріуполя розповів, скільки будинків знищили росіяни. *УНІАН*. 12.03.2024. URL: <https://www.unian.ua/war/zruynovaniy-ta-okupovaniy-mer-mariupolya-rozpoviv-skilki-budynkiv-znishchili-rosiyani-12571383.html> (дата звернення: 21.07.2025)].

Надійшла / Received 06.12.2025

Vitalii BENCHUK

Doctor of Philosophy (PhD in History), History Teacher,
Municipal Lyceum “Mariupol Lyceum of the City of Kyiv” (Kyiv, Ukraine)
vitalii.benchuk@oa.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3516-5871>

Volodymyr TROFYMOVYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Prof. M.P. Kovalskiy Department of History,
National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine)
trofymovych@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

HUMANITARIAN CATASTROPHE IN MARIUPOL DURING THE RUSSIAN SIEGE (2022)

Objective. Drawing on the principles and norms of international humanitarian law, this study characterizes the humanitarian catastrophe in Mariupol during the Russian siege in 2022, and analyses the actions of the parties to the armed conflict from the perspective of compliance with international legal norms on the protection of the civilian population in wartime. **Methodology.** The research is grounded in both general scientific methods (analysis, synthesis, systems approach, content analysis) and specialized methods (formal-legal and comparative-legal analysis). **Scientific novelty.** Based on materials from international organizations, human rights reports, and eyewitness testimonies, the features of a humanitarian catastrophe are systematized, which makes it possible to view the siege of Mariupol not as isolated violations of international humanitarian law, but as a Russian strategy of warfare against the Ukrainian people. **Conclusions.** The situation in the city of Mariupol during the Russian siege in 2022, by its nature, scale, and consequences, meets the international legal criteria of a humanitarian catastrophe, as it was accompanied by massive and systematic violations of the civilian population's rights. The deliberate destruction of civilian infrastructure, obstruction of the evacuation of civilians, and blocking of the delivery of humanitarian assistance constitute serious violations of the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War and its Additional Protocols, which are of an imperative nature and binding on all parties to an armed conflict. The actions of Russian forces contradicted the fundamental principles of international humanitarian law, in particular the principles of distinction between civilian objects and military objectives, proportionality in the use of force, and the obligation to take precautions to minimize harm to the civilian population, which resulted in large-scale human losses. The generalization of the factual circumstances and their comparison with the norms of international law provide grounds to assert that the actions of Russian forces in Mariupol contain the elements of the gravest international crimes, including the crime of aggression, war crimes, and crimes against humanity. At the same time, taking into account the nature and strategy of the siege, which consisted of deliberate, clearly coordinated, and systematic actions aimed at destroying the conditions of existence of the protected group of the population of the city of Mariupol, these actions may be regarded as containing elements of genocide.

Keywords: *Mariupol, Russian-Ukrainian war, siege, international humanitarian law, humanitarian catastrophe, civilian population, war crimes, evacuation, genocide.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.024>
УДК 355.244.1:001.361:353.8(477.62)“2014/2024”

Олександр МАЄВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ військово-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
alexandermaievskiy@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9926-3270>

ФОРМУВАННЯ «НОВОЇ» ІДЕНТИЧНОСТІ МЕШКАНЦІВ ОКУПОВАНОГО ДОНБАСУ ЗАСОБАМИ ВІЗУАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ (2014—2024 рр.)¹

Мета статті — розкрити роль і технології застосування візуальних засобів пропаганди як ключового інструменту культурної окупації та ідеологічного контролю, а також конструювання «нової» ідентичності місцевого населення на тимчасово окупованій території Донбасу у 2014—2024 рр. **Методологія** ґрунтується на міждисциплінарних підходах, що поєднують дослідницькі прийоми військової історії, візуальної антропології, соціальної психології, студій пропаганди, комеморації, критичної урбаністики. Теоретичну основу аналізу становлять концепції «візуального контролю», символічної топографії, а також підходи до декодування ідеологічного змісту зображень у публічному просторі. У межах дослідження

¹ До джерельної бази статті включені візуальні матеріали (фотодокументи, фото муралів, плакатів, білбордів, виставок) та текстові повідомлення, отримані з офіційних пропагандистських ресурсів окупаційних адміністрацій, зокрема «Донецької агенції новин» (ДАН) та «Луганського інформаційного центру» (ЛІЦ). Доступ до цих та інших заборонених в Україні інформаційних ресурсів (згідно з чинним законодавством України та рішеннями РНБО) здійснювався винятково з науковою метою та за допомогою технічних засобів обходу блокування (VPN), що обумовлено дослідницькою необхідністю.

Цитування: Маєвський О. Формування «нової» ідентичності мешканців окупованого Донбасу засобами візуальної пропаганди (2014—2024 рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 24—55. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.024>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

застосовано візуальний і дискурс-аналіз пропагандистських матеріалів (плакатів, муралів, інсталяцій), повідомлень окупаційних інформаційних агентств, зокрема ДАН та ЛІЦ, і просторовий аналіз розміщення символічних об'єктів у міському ландшафті. У тексті використовується спеціальна термінологія. **Наукова новизна** полягає у системному дослідженні візуальної пропаганди як цілісної мережевої екосистеми, що централізовано фінансується та керується Російською Федерацією. Окреслено стратегії рекодифікації радянських символів та їхньої інтеграції з новоствореними мілітаризованими образами «ZOV» для легітимізації сучасної агресії та мілітаризації молодого покоління. **Результати дослідження** дають підстави стверджувати, що окупаційний режим цілеспрямовано використовує візуальну культуру для симуляції історичної спадковості через культ «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» та формування ідентичності, антагоністичної українській. Виявлено, що пропагандистська система охоплює всі сфери суспільного життя та має на меті створення лояльного мобілізаційного резерву. Доведено, що візуальні практики є важливим компонентом інституціалізованої політики ідеологічного впливу Російської Федерації.

Ключові слова: війна Росії проти України, візуальна пропаганда, Донбас, окупація, ідентичність, російська агресія, культурна окупація, «культ “Перемоги”», інформаційний простір, міський візуальний простір.

Упродовж останнього десятиліття окупована територія Донбасу перетворюється на простір, у якому візуальні засоби комунікації відіграють ключову роль у формуванні ідеологічної реальності. Після захоплення частини цього регіону російськими силами у 2014 р. інформаційне й символічне наповнення міського простору зазнало масштабної трансформації, у межах якої здійснюється систематичне вкорінення пропагандистських нарративів засобами візуальної культури. Плакати, мурали, білборди, сітілайти, інсталяції, виставки, масові акції з використанням візуальної продукції та інші елементи символічного маркування стали інструментами не лише агітації, а й структурної перебудови політичної свідомості місцевого населення.

Дослідження візуального простору як аргументу ідеологічного впливу дає змогу виявити механізми культурної окупації та способи впровадження «нової нормативності», яка апелює до імперських, радянських і сучасних військових символів Російської Федерації. У фокусі цього дослідження перебувають практики візуального контролю та імплементації, здійснювані через реплікації радянських образів (зокрема плакатів часів Другої світової війни), а також нові іконографічні рішення, як-от символи «СВО» («ZOV»), інтегровані в публічний простір міста через графіті, географію, інсталяції та публічні ритуали.

В історіографічній ретроспективі ця стаття спирається на праці, в яких представлений інструментарій для аналізу пропаганди як мережевої системи візуального контролю і формування нової ідентичності [1—3], а також на дослідження Джейд МакГлінн [4; 5], в яких частково розкривається ідеологічна інтерналізація символічної матриці російської пропаганди. Пітер Померанцев аналізує «постправдивий сюрреалістичний характер сучасної російської медіасистеми, в якій візуальні символи створюють альтернативну реальність» [6]. Дослідження візуальної пропаганди на окупованих Росією територіях раніше майже не були акцентовані в історіографії як цілісний, візуально орієнтований дослідницький напрямок.

Значною мірою це можна пояснити тим, що дослідження російсько-української війни та окупації тяжіють до вивчення «пропаганди загалом» і медійних наративів, проте «непомітність» візуальної складової як системи, тобто, її розгляд винятково як ілюстрації до політичних чи соціологічних процесів, а не як самостійного інструменту ідеологічного контролю, не означає її другосортності чи низької ефективності. Навпаки, «ареал», візуальність, мережевість та взаємодоповнення (взаємодія муралів, білбордів, топоніміки та пам'ятників, айденітики й повторюваності в соцмережах) є ключем до розуміння інтерналізації символічної матриці російської пропаганди. Нав'язана окупаційним режимом практика маніпуляції історичною пам'яттю та символічним простором є прикладом того, наскільки тісно ці візуальні засоби пов'язані з процесом формування «нової» ідентичності мешканців окупованих територій.

На тимчасово окупованих територіях Донбасу у період 2014—2024 рр. діяла централізована система інформаційного впливу. Її основними виконавцями виступали новостворені квазідержавні інституції: «міністерство інформації ДНР», «міністерство культури ДНР» та «міністерство освіти і науки ДНР» — у 2024 р. вони були ліквідовані в межах адміністративно-правової інтеграції окупованих територій до російської системи управління, що передбачало скасування паралельних «республіканських» органів влади та передачу їхніх функцій відповідним федеральним або регіональним структурам РФ². Єдиним центром управління інформаційною сферою залишалася «міністерство інформації ДНР». Під його прямим управлінням перебували ключові медіаресурси окупованого регіону — видавництва, періодичні друковані видання, теле- та радіоканали. Також було створено спеціальне агентство з реклами, яке монополізувало зовнішню і внутрішню комунікацію. Законодавство у сфері ЗМІ стало адаптованим плагіатом відповідних актів РФ, зокрема законів про засоби масової інформації та регламентів Роскомнагляду. Відповідно до нього, засновниками медіа могли бути винятково органи влади «ДНР», а механізми контролю передбачали можливість негайного призупинення роботи ЗМІ у разі виявлення будь-яких «порушень». «Міністерство освіти і науки ДНР» реалізувало низку заходів історико-патріотичного та освітнього характеру: організувало лекції проросійських спікерів, «круглі столи», мистецькі акції та нові навчальні програми («Уроки громадянськості», розробку та впровадження нового підручника освітніх симуляцій під назвою «Виховуємо громадян ДНР», «Батьки і діти» і т. п.). Значна увага приділялася формуванню «донбаської ідентичності», відокремленої від українського наративу. У тісній співпраці з «міністерством

² 27 квітня 2024 р. були ліквідовані «міністерство інформації ДНР» (URL: https://glavdnr.ru/doc/ukazy/Ukaz_N816_28122024.pdf) та «міністерство культури ДНР» (попереднє рішення про ліквідацію 18.10.2023 р.) (URL: <http://publication.pravo.gov.ru/document/8000202405030003>), 19 жовтня 2023 р. — «міністерство освіти і науки ДНР» (URL: <http://npa.dnronline.su/2023-10-19/ukaz-glavy-donetskoj-narodnoj-respubliki-477-ot-19-10-2023-goda-o-likvidatsii-ob-uprazhnenii-ministerstva-obrazovaniya-i-nauki-donetskoj-narodnoj-respubliki.html>).

культури ДНР» проводилася цілеспрямована політика знищення національної ідентичності та мілітаризації молоді.

Перші кроки становлення системи інформаційного впливу у «ДНР» тісно пов'язані з особистим контролем та ініціативами «міністра інформації» Олени Нікітіної³ (призначена у червні 2014 р.). У своїх спогадах вона повідомляє, що майже одразу після вступу на посаду отримала постанову «Ради міністрів ДНР» від 6 червня 2014 р. з грифом «цілком таємно», підписану тодішнім очільником «ДНР» Олександром Бородаєм. Документ містив завдання з організації виготовлення й поширення низки відеоматеріалів і зовнішньої реклами, спрямованих на мобілізацію населення та легітимацію нової влади [7, с. 98].

Плакати, білборди, сітілайти

Першочерговим завданням «міністерства» було визначене якнайшвидше розгортання масштабної візуальної кампанії з використанням білбордів у Донецьку та навколишніх містах. Згідно з постановою, планувалося розміщення близько 100 плакатів, які мали бути стилізовані під радянські зразки агітпропу часів Другої світової війни, зокрема найтиражованіші плакати «Батьківщина-мати кличе!» («Родина-мать зовёт!», І. Тоїдзе), «Ти записався добровольцем?» («Ты записался добровольцем?», Д. Моор), «Ти чим допоміг фронту?» («Ты чем помог фронту?», Д. Моор), «Вступайте в лави Народного Ополчення!» («Вступайте в ряды Народного Ополчения!», О. Сіттаро), «Воїн Червоної Армії, врятуй!» («Воин Красной Армии, спаси!», В. Корецький), «Б'ємося ми здорово, колемо відчайдушно — онуки Суворова, діти Чапаєва» («Бьёмся мы здорово, колем отчаянно — внуки Суворова, дети Чапаева», Кукринікси) та ін. Оскільки завдання було терміновим, О. Нікітіна звернулася за допомогою до дизайнерки й подружки Наталі Халай, яка залишилася в окупованому Донецьку. Саме за її участі були створені нові макети білбордів на основі радянських візуальних кліше з інтеграцією символіки «ДНР» — окремі літери чи знаки пунктуації було стилізовано у кольори прапора псевдодержави, самі ж візуальні образи, а у більшості випадків навіть підтекстівки, жодним чином не змінювалися. Це просте рішення уможливило швидко реалізацію поставленої задачі.

Окремий сюжет пропагандистської кампанії втілював плакат із закликом «Мужики, всі на захист рідної землі!» («Мужики, все на защиту родной земли!») з адаптацією радянського візуального образу матері з дитиною за колючим дротом і додатковою підтекстівкою: «Не допустимо фільтраційних таборів нацистів в Донбасі!» («Не допустим фильтрационные лагеря нацистов в Донбасе!») (див. іл. 1). За словами О. Нікітіної, цей образ мав мобілізувати чоловіків, апелювати до традиційних моральних цінностей і «глибинної народної ідентич-

³ Олена Миколаївна Нікітіна (дівоче прізвище Пушиліна), 1965 р. н., має освіту інженера-системотехніка та журналіста. До 2014 р. працювала у сфері видавничого бізнесу та інформаційних технологій у Донецьку. Тітка (сестра батька) вагажка терористичного утворення «ДНР» Дениса Пушиліна.

Лл. 1. Агітаційно-пропагандистський білборд «Мужики, всі на захист рідної землі!», виконаний на замовлення «міністерства інформації ДНР». Донецьк, червень 2014 р.

ності», нагадуючи про злочини нацистів під час Другої світової війни. Білборди з цієї серії мали мобілізаційний, але водночас сентиментальний характер, спрямований на створення атмосфери спільної загрози та колективного обов'язку. О. Нікітіна також виступила з ініціативою створення постера з гаслом «ДНР — народна економіка без олігархії і корупції», який, хоча й не входив до початкового переліку завдань, вважався важливим як «мирний посил» — своєрідне уявне «вікно в майбутнє» для внутрішньої аудиторії [7, с. 111].

Значна кількість рекламних площ у довоєнному Донецьку (понад дві тисячі) у вигляді білбордів і сітілайтів уможливила розміщення масиву візуальних матеріалів, які спершу просто «розчинились» у просторі міста, але нові образи швидко заповнили соцмережі («ВКонтакте» та «Однокласники»).

У міському публічному просторі поширювалися численні агітаційні листівки й плакати антиукраїнського змісту, які розміщували на стовпах, огорожах, будинках. Одним із таких плакатів було карикатурне зображення Президента Петра Порошенка з підписом «Це геноцид» («Это геноцид») (див. іл. 2). Ця звинувачувальна маніпуляція посилювалася зображенням авіабомб із тризубом, який забезпечує асоціації з українською державністю і має на меті створення у глядача негативної конотації. Червоні патьоки на обличчі й сорочці Президента покликані імітувати кров і посилити драматизм сюжету, демонізувати уявлення про українську владу через сильний емоційний тиск.

Сітілайти рясніли мобілізаційними зображеннями, на кшталт зображень автомата Калашникова, поруч з яким зазначався номер телефону пункту набору до «ополчення» та підписами: «Віддам у надійні руки!» («Отдам в надежные руки!»), «Ворог поруч — тільки ти можеш захистити свій дім! Вступай до армії

Ил. 2. Постер «Це геноцид». Донецьк, липень 2014 р.

ДНР!» («Враг рядом — только ты можешь защитить свой дом! Вступай в армию ДНР!»), «Повтори подвиг батька та діда! Стань героєм вітчизни! Перемога буде за нами!» («Повтори подвиг отца и деда! Стань героєм отечества! Победа будет за нами!»), «Донбас фашистів задушить!» («Донбасс фашистов задушит!»), «Смерть нацистській київській хунті!» («Смерть нацистской киевской хунте!») і т. п. Цей масив візуальної продукції виконував функцію масової психологічної мобілізації, поєднуючи агресивно-військову образність із гаслами, що водночас залякували, навіювали відчуття зовнішньої загрози та формували уявлення про обов'язковість особистої участі в бойових діях. Гасла-звернення використовували персоналізовані формулювання, які конструювали уяву «легкої», майже побутової взаємодії з війною, презентуючи вступ до «ополчення» як дуже просте, природне та соціально схвальне рішення. Гасла на кшталт «Повтори подвиг батька та діда!» («Повтори подвиг отца и деда!») апелювали до радянського міфу про героїзм і військову традицію і тим самим переносили символічний капітал Другої світової війни на сучасні події, намагаючись надати їм легітимності. Все це разом з оголошеннями в газетах і журналах, теле- та радіопрограмах, інтернет- та соціальних мережах формувало викривлене інформаційне середовище, у якому насильство подавалося як моральний обов'язок, а участь у бойових діях — як необхідний і природний вибір «справжнього патріота своєї землі» у межах нав'язуваного пропагандою наративу.

На початковому етапі, у 2014—2015 рр., продукуванням і поширенням візуальної продукції займався «Відділ патріотичної агітації» («Отдел патриотической агитации») («ВПА») — ще одна одіозна інституція, відповідальна за оперативну

Лл. 3. Агітаційно-пропагандистський білборд «Доля російського народу — повторювати подвиги батьків, захищаючи рідну землю», виконаний «Відділом патріотичної агітації». Донецьк, 2014 р.

розробку й поширення візуально-комунікаційної продукції. Він функціонував з перших днів захоплення ОДА в Донецьку, де власне й розміщувався. Цей відділ відіграв ключову роль у формуванні публічного дискурсу й активно використовував як цифрові, так і традиційні медіаформати. Серед основних напрямів його діяльності — виготовлення та розповсюдження інтернет-мемів, демотиваторів, а також друкованих листівок і білбордів із пропагандистськими гаслами, які мали на меті дискредитувати українську державу та її інституції, формувати позитивний образ Росії як «визволительки», «конструювати окрему донбаську ідентичність» крізь призму локального патріотизму, експлуатувати радянську пам'ять про Другу світову війну для ототожнення сучасних українських сил із «фашистами» та гіпертрофовано просувати символіку псевдодержав «ДНР/ЛНР» як нібито легітимні маркери нової державності. Найяскравішим прикладом продукції «ВПА» у візуальному просторі міста є білборд із трьох панелей, розміщений у центрі Донецька: ліворуч зображено радянського бійця часів першої радянсько-української війни 1918 р., у центрі — радянського солдата Другої світової 1941 р., а праворуч — сучасного озброєного бойовика 2014 р. з прапором «ДНР». Усі три фігури мають формувати у реципієнта ілюзію прямої спадкоємності між різними історичними подіями. Гасло над зображеннями — «Доля російського народу — повторювати подвиги батьків, захищаючи рідну землю» («Судьба русского народа — повторяют подвиги отцов, защищая родную землю») — має на меті вкорінювати наратив про нібито «вічну» й «сакральну» боротьбу росіян проти ворога, а завершальний заклик — «Вступай в народну армію Донецької республіки!» («Вступай в народную армию Донецкой республики!») — перетворює історичний міф на прямий інструмент вербування (див. іл. 3).

У поєднанні з ініціативами, які реалізовувало «міністерство інформації» під керівництвом О. Нікітіної, діяльність «ВПА» створювала цілісну пропагандистську екосистему. Вона охоплювала масову зовнішню візуалізацію (білборди, плакати, графіті), цифрову дистрибуцію (соціальні мережі, месенджери, відеохостинги), а також психологічні впливи, орієнтовані на формування ідеологічно сконструйованого інформаційного простору.

Таким чином, уже влітку 2014 р. було закладено фундамент багатоканальної системи інформаційно-психологічного впливу, що поєднувала елементи радянської візуальної спадщини, сучасної масової культури (меми, демотиватори) та мобілізаційної риторики воєнного часу. Варто зазначити, що організація та діяльність «Відділу патріотичної агітації» в «ДНР» демонструє низку прямих аналогій із практиками «інформаційних військ» РФ, які з 2010-х рр. функціонують як окремий напрям інформаційно-психологічних операцій (ІПсО) у межах російських силових структур, а також як неформальні мережі впливу у цифровому середовищі. Одним із найвідоміших прикладів стала «фабрика тролів» в Ольгіно (Санкт-Петербург), яку пов'язують із компаніями Євгена Пригожина [8].

У січні 2017 р. під егідою молодіжної проросійської організації «Молода Республіка» в Донецьку створено об'єднання «Арт-Таран», яке згуртувало художників, фотографів, скульпторів, архітекторів, дизайнерів для реалізації проєктів «патріотичного» мистецтва, зокрема через плакат, мурал, графіті та політичну карикатуру [9]. За заявами організаторів, об'єднання ставить за мету не лише візуально оформлювати публічний простір, а насамперед «ідеологічно мобілізувати мистецтво». Сама ідея «Арт-Тарану» втілює поєднання художнього активізму з політичною пропагандою, що, власне, є типовим для тоталітарних і авторитарних режимів, які використовують образотворчість як інструмент масової ідеологічної роботи. Очільники напряму сповідують переконання, що візуальне мистецтво є фронтом інформаційної війни, а художник виступає в ролі активного бійця культурного спротиву. В ідейному полі проєкту артикулюється ідеологема «мистецького опору», що протиставляється як офіційній українській політиці пам'яті, так і західним культурним моделям. «Арт-Таран» — не лише творче угруповання, а частина системної політики пам'яті та мобілізаційної візуальної культури, покликаної формувати «нового громадянина республіки». Його учасники продовжують практику використання візуального мистецтва як носія «історичної правди», що відтворюється через радянські наративи, образ ворога та культ жертви.

Творче об'єднання «Арт-Таран» слід розглядати як візуальний аналог парамілітарних структур, але в символічному просторі. Мистецька практика діє як «пропагандистський таран», буквально реалізуючи функцію, закладену в назві. Цей кейс також резонує з радянською традицією централізованих творчих спілок художників, які працювали на державне замовлення, а не на самовираження.

Виставки, художні конкурси, музейні експозиції

Захопивши всі можливі ретранслятори, російські куратори руками проросійських ставлеників розпочали активно конструювати необхідне ізольоване інформаційне поле на теренах окупованої території Донеччини та Луганщини. Основні зусилля пропагандистів від 2014 р. і дотепер спрямовані на роботу з молоддю і підлітками. Маючи у своєму розпорядженні необмежені фінансові ресурси та контролюючи всі освітні майданчики, ідеологи-пропагандисти планомірно почали формувати «нового жителя республіки».

Одним із перших показових прикладів емоційного інструментарію візуальної пропаганди на окупованих територіях став шкільний конкурс «Відлуння війни», організований у Донецьку. За офіційною інформацією, поданою інформ-агентством ДАН, дійство мало на меті репрезентувати дитяче бачення війни через малюнки, плакати та інші візуальні форми, представлені понад 500 учнями з різних населених пунктів «ДНР» [10]. Конкурс проводився під егідою «міністра освіти ДНР», за підтримки «артцентру Донбас» та особистого патронажу ватажка квазідержавного утворення. Дитячі малюнки мають характер вираження травматичного досвіду, але в політичному контексті трактуються організаторами як доказ «провини України» за розв'язану війну.

29 квітня 2015 р. в Музеї Великої Вітчизняної війни у Донецьку відкрилася виставка «Літопис Перемоги» у межах ширшого пропагандистського проекту «І пам'ятає світ врятований» («И помнит мир спасенный»), присвяченого фронтовій творчості жителів Донбасу — письменників, журналістів, митців, артистів. Куратори експозиції, яка налічувала близько 500 предметів, репрезентували не лише військові біографії культурних діячів (зокрема Бориса Горбатова, Ірини Левченко, Євгена Халдея), а й візуальні джерела — плакати часів Другої світової війни, фронтові фотографії, концертні афіші, особисті речі ветеранів [11].

У квітні 2016 р. в художньо-виставковому центрі «Арт-Донбас» було презентовано виставку дитячих малюнків «Мій тато — герой» («Мой папа — герой»). Основу експозиції становила творчість дітей бійців «ДНР». Більшість дітей зобразили загиблих батьків або близьких родичів. Ці малюнки «про батька-героя» спрямовувалися на формування нарративу гордості, втрати й патріотичної жертвості, що подавався дітям не як травма, а як норма. Це лише один із численних прикладів подібних акцій, які системно проводилися і продовжують проводитися на окупованих територіях як у форматі окремих показів, присвячених тим чи іншим датам, так і шкільних обов'язкових заходів, які контролювались і стимулювались «міністрам освіти». Такий спосіб репрезентації перетворює війну на особистісну, героїзовану емоцію, обрамлену дитячим досвідом та інтегрує образ «воїна ДНР» у систему цінностей нової ідентичності, де насильство стає легітимним, морально виправданим і навіть естетично оформленим [12].

З початком окупації частини Донецької області проросійські сили активно використовували інструменти локальної історичної пам'яті для формування символічного фундаменту псевдодержавності. Прикладом використання такої практики

може слугувати виставка, присвячена 145-річчю заснування Донецька, яка відкрилася 3 січня 2015 р. [13]. Особливий наголос організатори зробили на побутових і ментальних проєкціях минулого — «мріях мешканців міста у новорічну ніч під час Великої Вітчизняної війни» та їхніх надіях на майбутнє. Така побудова експозиції мала на меті не лише створити ефект «життєвої безперервності», а й включити події 2014—2015 рр. до ширшого історичного наративу, в якому «ДНР» постає не тимчасовим, штучним утворенням, а спадкоємцем так званої «істинної донецької ідентичності». У цьому контексті привертає до себе увагу вибір теми й візуальних акцентів. Використання зображень «молодого Донбасу» поряд із сучасними краєвидами слугувало своєрідним візуальним містком, що мав символічно поєднати «історичний» і «новий» Донбас. Це відповідало загальній стратегії інформаційної політики «ДНР» — створювати враження органічного, безперервного розвитку, попри радикальну політичну трансформацію 2014 р. Експозиція працювала як форма «локального історичного міфу», де історія міста реполітизується у вигідному для окупаційної влади ключі.

Другий тематичний блок виставки — «Усмішка новорічного дива» («Улыбка новогоднего чуда») [14] (забезпечений банерами з репродукціями листівок і плакатів із Музею «Старий Новий Рік» («Старый Новый Год»), м. Санкт-Петербург) — мав на меті інсценувати повернення до «мирного побуту» за будь-яких обставин, підкреслюючи цінності традиційного святкування: новорічні листівки, плакати, ялинкові прикраси, святкові інтер'єри саме періоду Другої світової війни. Така «естетика» проводила аналогію між роками Другої світової війни, відбудовою і військовою сьогодення, апелювала до емоцій ностальгії та стабільності, відповідно, працюючи на консервацію статус-кво (див. іл. 4). Присутність духовенства, яке можна фіксувати фактично на всіх світських заходах, додавало події ваги та ефекту «освячення» наративу, формуючи враження, що представлена історична та політична інтерпретація є «морально правильною», «праведною» та «історично виправданою».

Одним із ключових інструментів ретрансляції російських наративів стали музейні експозиції. Музеї на окупованій території — це один із центральних механізмів формування ідентичності, колективної пам'яті, легітимації самопроголошених утворень і мобілізації населення в умовах війни. 2016 року Центральний музей Великої Вітчизняної війни у Москві оголосив про намір включити донецький Музей ВВВ (філію Донецького республіканського краєзнавчого музею) до складу новостворюваної міжнародної асоціації музеїв ВВВ під егідою РФ [15]. На той момент у музеях на окупованих територіях офіційно функціонували вже п'ять виставок із фондів московської установи, зокрема в Луганську, Краснодарі, Донецьку. Були представлені репродукції фотографій, плакатів, листівок і карикатур радянського часу, що унаочнювали класичні наративи радянської міфології війни: оборону Сталінграда, подвиги Якова Павлова, снайпера Василя Зайцева тощо.

Масштабна виставка у Воєнно-історичному музеї Донецька «Радянський Нюрнберг» 2016 р. [16], яка була спільним проєктом Міністерства культури Росії, «Міністерства культури ДНР» та Російського військово-історичного товариства, проходила під гаслом «Справедливість є», присвячувалася історії відкритих судових проце-

Лл. 4. Протоіерей Георгій Гуляев і директорка «Арт-Донбасу» Катерина Калініченко вітають з відкриттям виставки «Усмішка новорічного дива». Донецьк, Художньо-виставковий центр «Арт-Донбас», 19 грудня 2014 р.

сів 1943—1949 рр. у СРСР над нацистськими окупантами та їхніми поплічниками. За словами організаторів, вона мала слугувати попередженням сучасним «карателям на Донбасі». Відвідувачі могли ознайомитися із 75 стендами, що цілеспрямовано вибудовували паралель між подіями Другої світової війни й тогочасними подіями на Донеччині. Через добір документів, експонатів і символічних артефактів експозиція мала формувати у відвідувачів уявлення про невідворотність «справедливої відплати» та моральну легітимність дій «ДНР». Організатори акцентували на виховній функції — необхідності формування «правильної історичної пам'яті» у молоді. Виконуючи роль публічного ритуалу, експозиція зміцнювала наратив про «фашистську загрозу» та закріплювала уявлення про безперервність боротьби мешканців Донба-

Іл. 5. Рекламний стенд виставки «Антифашистська графіка часів війни» поблизу Донецького художнього музею. Донецьк, 2014—2016 рр.

су на прикладі стенда із судом над військовими злочинцями у м. Сталіно (Донецьк), а також наголошувала на тому, що «бандеро-фашисти» обов'язково понесуть покарання, як і підсудні «Київського процесу», яких було страчено в столиці УРСР на площі Калініна (упорядники свідомо акцентують на радянській топоніміці, беручи в лапки сучасну назву площі — Майдан Незалежності).

Цього ж року в Донецькому республіканському художньому музеї за сприяння Центрального музею Великої Вітчизняної війни (Москва) презентували виставку «Антифашистська графіка часів війни», відвідувачі якої мали можливість побачити репродукції близько 150 карикатур і плакатів радянських художників періоду Другої світової війни. Ця експозиція стала частиною масштабної виставкової програми, що одночасно реалізовувалась на всій окупованій території [17] (див. іл. 5).

До експозиції увійшли роботи відомих радянських художників-графіків Бориса Єфімова, Бориса Клінча, Миколи Жукова, Бориса Пророкова, Олександра Житомирського та Івана Харкевича. Основу експозиції склали канонічні графічні твори, серед яких: «Фашизм — це війна», «Ширма» та інші хрестоматійні приклади візуальної сатири СРСР. Головним акцентом були паралелі між подіями Другої світової війни й «реакційним фашизмом київської хунти» сьогодення. Як і у випадку з білбордами Н. Халай, це дійство стало свідченням вторинної мобілізації радянської візуальної спадщини з її інструменталізацією у гібридному конфлікті крізь призму формування легітимного образу «ДНР» та «ЛНР» як спадкоємиць «великої антифашистської традиції».

Окрім головного об'єднавчого міфу «Великої перемоги», проводяться локальні заходи, орієнтовані на внутрішні специфічні властивості історичної пам'яті регіону. Зразковою у цьому сенсі подією можна вважати відкриття 23 серпня 2016 р. в Донецькому республіканському краєзнавчому музеї виставки «Шахтарський характер такий» [18], присвяченої Дню шахтаря. Організатори намагались актуалізувати колективну пам'ять про «трудова слава Донбасу» та посилити ідентифікацію мешканців регіону з радянською героїко-промисловою традицією. В експозиції було представлено близько 100 предметів: плакати, ордени, документи, макети вугільних забоїв, сувеніри з антрациту, а також особисті речі видатних шахтарів, серед яких Олексій Стаханов, Нікіта Ізотов, Єгор Абакумов, Іван Брідько та ін. Окремий тематичний блок присвячувався забійниці Євдокії Корольовій («Королиха»), чия біографія використовується як приклад жіночої участі в стахановському русі й символ робочого ентузіазму. Особливе місце в експозиції посіли візуальні джерела: агітаційні плакати, портрети, фотографії, що продовжували естетичну лінію радянського соцреалізму, зосереджену на постаті «трудового героя», колективізму та моральній величчю праці. Через ці образи відтворюється модель радянської культурної ідентичності, в якій індустріальна праця є основою соціального престижу й політичної стабільності. Особливістю подібних показів є їхня систематичність та повторюваність.

2 листопада 2016 р. була анонсована виставка «В боротьбі проти нацизму ми були разом» («В борьбе против нацизма мы были вместе»), що також готувалася Центральним музеєм Великої Вітчизняної війни (м. Москва) у співпраці з «міністерством культури ДНР». Експозиція складалася з 15 тематичних стендів, кожен з яких унаочнював участь окремої республіки колишнього СРСР у боротьбі проти нацистської Німеччини. Основний масив сформували фотографії, плакати, газетні вирізки, а також кадри фронтової кінохроніки. Особливу увагу варто звернути на риторичне й візуальне оформлення події. Назва показу апелює до радянської концепції «єдності народів» у часи війни. У промовах «офіційних осіб» акцентувалось, що «ДНР сьогодні протистоїть відродженому нацизму в Україні», а виставка покликана донести цю «істину» передусім до молоді [19]. Матеріали експозиції було передано в «дар» і вони ледь не щороку експонувалися в усіх окупованих містах і містечках Донеччини й Луганщини. Виставки супроводжувалися офіційними виступами представників самопроголошеної влади,

концертною програмою, хвилиною мовчання, тобто були оформлені за моделлю радянського ритуалу колективного вшанування, добре знайомого старшій віковій групі реципієнтів ще з практик СРСР. Організатори наголошували, що «Велика Вітчизняна війна — це та скріпа, яка об'єднує всіх нас», себто прихильників «російського світу» («русского мира»), а війна 1941—1945 рр. подається як надчасовий моральний код, що не просто формує ідентичність, а й легітимізує сучасну війну. До «подарованих виставок» належить експозиція репродукцій плакатів із фондів Державного меморіального музею О. Суворова м. Санкт-Петербург «Плакати Великої Вітчизняної війни» («Плакаты Великой Отечественной войны»), яка вперше була представлена в стінах Донецького республіканського краєзнавчого музею 5 вересня 2017 р. [20].

До виставкового формату у міському публічному просторі належить презентація агітаційного плаката, анонсована організаторами проекту «Арт-Таран» 14 квітня 2017 р. на бульварі Пушкіна біля скульптурного комплексу «Ріки Донбасу» в Донецьку. Це була водночас загальнодоступна експозиція і конкурс за участі перехожих («народного журі»), які могли ознайомитися з роботами художників і дизайнерів із Донецька, Луганська, Ясинуватої, Єнакієвого та Докучаєвська. Тематично виставка охоплювала канонізовані мотиви локального патріотизму: День перемоги, «День Республіки», підтримку «захисників Батьківщини», а також сюжети гуманітарної допомоги з боку «братнього російського народу». Плакати, що набрали найбільшу кількість голосів, організатори обіцяли розмістити на білбордах міста. До подібних акцій окупаційна адміністрація вдавалася не вперше, адже потрібно було систематично оновлювати візуальне наповнення білбордів, а «креатив робітників інформаційного фронту» не міг оперативно закривати ці потреби.

Серед конкурсних плакатів були й відверті іконографічні кальки з радянської образотворчості на зразок «Рядовий день державного діяча України» («Рядовой день государственного деятеля Украины»), який банально дублював зображення відомого вікна ТАРС № 1040 «Державний діяч» сучасної Німеччини» («“Государственный деятель” современной Германии») 1944 р. авторства М. Денісовського. Робота фіналіста відрізнялася від оригіналу лише розміщенням над свастикою шевроном прапора України.

Виставку офіційної іконографії «республіки» презентували до чергової річниці проголошення «ДНР» в художньо-виставковому центрі «Арт-Донбас» 11 травня 2017 р. [21]. Вона включала живопис, графіку, агітаційні плакати та проекти реконструкції міської інфраструктури, виконані студентами Донбаської національної академії будівництва і архітектури.

На відкритті виставки директорка центру Катерина Калініченко наголосила, що проект покликаний «формувати патріотичні почуття» та «гордість за власну державу». Експозицію склали 13 творів, виконаних у різних техніках, авторства донецьких та російських митців, зокрема художників із Москви (Олександр Осін, Тетяна Костенко), Санкт-Петербурга (Світлана Щибльова), Донецька (Іван Южанков, Владислав Коровойченко). Ключовими елементами показу стали портрети «націо-

нальних героїв ДНР», наприклад, першого ватажка «республіки» Олександра Захарченка та одного з головних польових командирів угруповань Михайла Толстих (псевдо «Гіві»). Їхні зображення творили пантеон новітніх «героїв», який відіграє роль символічного ядра псевдодержавного культу не лише у виставкових форматах, а й вуличній репрезентації на білбордах, плакатах, під час публічних акцій «Безсмертного полку», шкільних програм і парамілітарних вишколів для дітей та юнаків.

Показовим психоемоційним та ідеологічним акцентом виставки став портрет Єлизавети Глінки («Доктор Ліза») ⁴, написаний донецькою художницею Оленою Павловою. Образ Глінки слугував медіатором російської моральної присутності на окупованих територіях, вписуючи «російську допомогу» в емоційно вразливий гуманітарний контекст підтримки хворих дітей. «Канонізація» образу посилювалась щороку: маркуванням фондом «Доктора Лізи» ігрового майданчика для дітей у дворі головної дитячої лікарні «ДНР» [22], демонстрації у всіх кінотеатрах «ДНР» та «ЛНР» кінокартини режисерки Оксани Карас «Доктор Ліза», передачі копії пам'ятника діячки в музей «ДНР» [23], присвоєння її імені «республіканській» дитячій лікарні в Донецьку [24] і, врешті, створення скверу, названого на її честь [25], разом з іншими перформативними щорічними акціями.

22 червня 2017 р. у Донецькому республіканському краєзнавчому музеї було відкрито дві виставки, підготовлені у співпраці з московським Центральним музеєм Великої Вітчизняної війни: «Плакати і малюнки художників-фронтовиків 1941—1945 років» («Плакаты и рисунки художников-фронтовиков 1941—1945 годов») та «В боротьбі проти нацизму ми були разом» («В борьбе против нацизма мы были вместе»), яка вже експонувалась у 2016 р. [26].

Цементуючи «скріпу Великої перемоги», у березні 2020 р. Донецький республіканський краєзнавчий музей за підтримки «міністерства культури ДНР» оголосив черговий конкурс плакатів, присвячених 75-річчю «перемоги у Великій Вітчизняній війні» під назвою «Жива пам'ять у плакатній графіці» («Живая память в плакатной графике») [27]. Організатори запрошували до співпраці не лише мешканців контрольованих «ДНР» територій, а й підконтрольних Україні міст і сіл Донецької області, що було спробою ідеологічної експансії за межі лінії фронту. Додатковою, а для деякого головною, мотивацією була грошова винагорода: за перше місце винагорода становила 50 тис. руб., за друге — 40 тис. руб., за третє — 30 тис. руб. Новинні ресурси наголошували на тому, що на заклик взяти участь відгукнулися і надіслали свої роботи мешканці із «тимчасово підконтрольних Києву міст та районів Донбасу»: Костянтинівки, Маріуполя, Мар'їнки, Світлодарська, а також сіл Старогнатівка Волноваського району, Луганське Артемівського району, смт Велика Новосілка Великоновосілівського району [28]. Конкурс проходив у трьох номінаціях: «Ми всією країною до Перемоги йшли» («Мы всей страной к Победе шли»), «Навічно в пам'яті народній» («Навечно в памяти народной»), «В ім'я життя на Землі»

⁴ Глінка Єлизавета — російська громадська діячка, виконавча директорка благодійного фонду «Справедлива допомога». Загинула 25 грудня 2016 р. в авіакатастрофі над Чорним морем у літаку Ту-154, що прямував до військової бази РФ у Сирії.

(«Во имя жизни на Земле») — з чітким фокусом на героїку, жертвовність і трансляцію парадигми «народної перемоги». Участь дозволялась з 14 років, приймалися як традиційні графічні техніки, так і цифрові роботи. Твори переможців обіцяли інтегрувати в публічний простір через виставки, ЗМІ та соціальну рекламу.

У червні 2021 р. до «Дня пам'яті й скорботи» окупаційна адміністрація через «міністерство культури ДНР» ініціювала виставку «1941» [29], яка стала прикладом ретроспективної мобілізації, де візуальне відтворення радянського досвіду війни через візуальні образи картин і плакатів з фондів «Донецького республіканського художнього музею» надіялося функцією перенесення історичного конфлікту в сучасний політичний контекст. Акцент на «найдраматичнішому періоді» та використання оригінальних творів перших днів війни, зокрема, плакату Миколи Долгорукова «Зметемо з лиця землі фашистських варварів» («Сметем с лица земли фашистских варваров»), створеного 22 червня 1941 р., виконував функцію емоційного підсилення наративу «несподіваного нападу та героїчної мобілізації». Куратори виставки намагалися використати плакати й візуальний матеріал Другої світової війни та повоєнних років, аби вони «працювали» у 2021 р., сприяючи трансляції наративу про «нову війну з нацизмом», який активно експлуатується російською пропагандою. Також до експозиції були включені твори локальних митців, пов'язаних з Донеччиною — Василя Макатухи, Василя Полоника, Наталії Пензіної та ін., що було спробою «прив'язати велику історію» до локального простору, себто посилити ідею про «власну вирішальну (у рамках Української РСР) участь Донбасу у Великій Перемозі» та реінкорпорувати радянську воєнну міфологію у регіональну історичну пам'ять.

У вересні — жовтні 2022 р. розпочалася масштабна пропагандистська кампанія на нових, щойно окупованих територіях Донеччини, з потужним візуальним компонентом, що включала низку заходів. Серед них — три ключові виставкові проекти: «Шлях реформатора» («Путь реформатора»), «Олівцем, пером, пензлем» («Карандашом, пером, кистью») та «Нюрнберзький набат» [30], які були націлені на перепрограмування локальної історичної пам'яті згідно з ідеологічними настановами РФ. Крізь призму радянської візуальної спадщини й усталених пропагандистських візуальних кліше російські пропагандисти намагалися апелювати до історичної пам'яті, інтегруючи окуповані території до російського ідеологічного простору.

У вересні того ж року в Донецькому республіканському краєзнавчому музеї було презентовано мультимедійну виставку радянських плакатів «Бойовий олівець» («Боевой карандаш») [31], надану московським Музеєм Перемоги в межах широкого пропагандистського проекту «Територія Перемоги» («Территория Победы»). Експозиція відразу стала обов'язковою для перегляду учнями шкіл під час уроків історії та патріотичного виховання. Показовою була демонстрація плаката Івана Астапова «Боягузу немає місця в радянській сім'ї!» («Трусу нет места в советской семье!»), створеного у 1942 р. Експлуатацію подібного візуального образу в сучасному контексті можна трактувати як реакцію на проблеми з мобілізацією на окупованих територіях Донбасу, де спостерігався брак добровольців та посилювався примус до участі у війні проти України.

Публічні ритуали: мітинги, флешмоби

Окремої уваги заслуговують візуальні артефакти під час масових заходів на окупованих територіях — мітингів, вуличних акцій, флешмобів, адже цей компонент формує колективні емоції та символічні рамки сприйняття, перетворюючи перформативну присутність наговпу на інструмент конструювання нової ідентичності. У комплексі ці події працюють як механізм створення спільних наративів, а участь у «ритуалі» закріплює відчуття належності до штучно сформованої спільноти. Так, 24 серпня 2015 р., у день святкування Дня Незалежності України в окупованому Донецьку відбулася організована акція протесту під назвою «День залежності України» («День залежності України») [32]. За повідомленнями організаторів, було залучено близько 3,5 тис. осіб (переважно представники бюджетної сфери — під адміністративним тиском, а також студенти й школярі). Дійство мало на меті дискредитацію української держави та календаря її офіційних свят і стало яскравим прикладом інформаційно-політичної інверсії державної дати. Візуальний супровід включав саморобні шрифтові плакати з написами на кшталт «Порошенко — вбивця» («Порошенко — убийца!») [33], «Україна — країна, керована вбивцями та злодіями!» («Украина — страна, управляемая убийцами и ворами!»), «АТО, геть у НАТО!» («АТО, прочь в НАТО!»), «Вже ти вмерла, Україно!» («Уже ты вмерла, Украина!») та ін., а також банерами із зображеннями зруйнованих житлових будинків, які мали ілюструвати «злочини української армії» проти «мирного населення Донбасу» та кількість загиблих. Загальний візуальний наратив згаданого заходу демонструє, як через публічну присутність, плакатні тексти й колективну перформативну участь конструється емоційно заряджений простір, в якому антиукраїнські меседжі подаються як «голос народу», що посилює їхню маніпулятивну силу та сприяє формуванню нав'язаної ідентичності. Окремий пласт акції становила інсценована участь дітей, які зачитували вірші про війну на Донбасі. Залучення неповнолітніх до публічної пропаганди мало на меті посилити емоційний ефект події та створити візуальне втілення нібито міжпоколінневого консенсусу: навіть наймолодші «усвідомлюють» характер ворога та «правду» війни. Це відповідає ширшій практиці «ДНР», в якій дитяча присутність на жалобних, патріотичних і політичних заходах виконує роль морального посилення артикульованого меседжу.

До публічних заходів із посиленням візуальним компонентом можна додати й подію 10 червня 2016 р. в окупованому Донецьку — масову ходу проти можливого введення місії ОБСЄ до зони конфлікту. За повідомленнями медіа «ДНР», участь у дійстві взяли понад 60 тис. осіб [34] (див. іл. 6).

Демонстранти несли саморобні плакати англійською, німецькою, французькою та російською мовами з гаслами на кшталт «No armed OSCE mission», «Не допустимо збройної місії ОБСЄ на Донбасі» («Не допустим вооруженной миссии ОБСЕ в Донбассе»). Ця багатомовна репрезентація спрямовувалася на зарубіжну аудиторію, що суттєво відрізняє її від внутрішньополітичних. Протест мав подвійне призначення: внутрішнє — демонстрація масової підтримки позиції керівництва «ДНР», консолідація лояльного населення, і зовнішнє — адресне

Лл. 6. Демонстрація проти введення місії ОБСЄ на Донбас. Донецьк, 10 червня 2016 р.

звернення до міжнародних гравців із метою делегітимізувати миротворчу ініціативу як таку, що «загрожує» безпеці населення Донбасу. Організатори використали класичні інструменти масової мобілізації та легітимації позиції «республіки», включно з виступами лідерів, символічною географією (бібліотека ім. Крупської — площа Леніна), а також петиційною практикою як імітацією прямої демократії. Багатомовні плакати, ключові фрази, які потрапили у численні фотозвіти, спрощені меседжі, зрозумілі для зовнішньої аудиторії, свідчать про орієнтацію акції на інформаційно-психологічний вплив за межами регіону, зокрема на західні ЗМІ, правозахисні організації та дипломатичні структури.

Ще одним прикладом масових публічних пропагандистсько-атракативних заходів може слугувати мітинг, проведений 29 січня 2016 р. проти Української греко-католицької церкви, у якому, за повідомленнями місцевих медіа, взяли участь близько двох тисяч осіб [35]. Акція пройшла під стінами Храму Покрови Пресвятої Богородиці. Зібрання мало яскраво виражений антиукраїнський та антирелігійний характер, УГКЦ таврувалась як «сектантська організація», що «проповідує війну» й «допомагає українській армії». Протестувальники тримали плакати з гаслами: «Геть секти з ДНР» («Вон секты из ДНР»), «Ні вірі, що благословляє на війну» («Нет вере, благословляющей на войну»), «Припиніть гоніння на православних» («Прекратите гонения на православных»), а також вигукували антицерковні й антикатолицькі заклики. Візуальний компонент акції був одноманітним, більшість ватманів, розданих учасникам, містили заздалегідь узгоджені

Лл. 7. Хода «Безсмертного полку». Донецьк, вул. Артема, 9 травня 2019 р.

організаторами гасла. Символічне протиставлення «православної» та «сектантської» віри служило маркером лояльності до «ДНР». УГКЦ звинувачували не лише у «співпраці з українськими силовиками», а й у «поширенні ідей незалежної України» серед молоді, що свідчить про семантичне розширення понять «зрада» і «ворог» до сфери духовного життя.

У публічних виступах учасників чітко простежується артикуляція антизахідного дискурсу — звинувачення в «проплаченості Заходом», у «зомбуванні населення», що типово для риторики російської пропаганди в її релігійно-культурному сегменті. За своєю логікою акція не тільки повторювала атеїстичні наративи радянського часу, а й інтегрувала сучасні конспірологічні штампи про «зовнішнє втручання» та «релігійний фронт війни».

30 квітня 2015 р. на базі «Донбаської юридичної академії» відбулося патріотично-художнє дійство «Велика Перемога — переклик часів» («Великая Победа — переключка времен») [36], присвячене 70-річчю підняття Прапора Перемоги над Райхстагом. Захід поєднав елементи концертної програми, воєнної кінохроніки, виступів ветеранів і представників окупаційної адміністрації. Вербальні й візуальні акценти на «дух Перемоги» й «двох перемогах» над нацизмом і в утвердженні «ДНР» створювали символічний міст між радянською міфологією і сучасною нав'язуваною сепаратистською ідентичністю. Попри вкрай низьку якість підготовки, систематичне проведення таких акцій все ж має вплив на юнацьку аудиторію.

Традиційними на окупованій території стали мітинги присвячені «дню Росії». У 2019 р. ця акція, спрямована на публічну легітимізацію інтеграції окупованих територій до складу РФ, проходила під гаслом «Наш вибір — Росія!» («Наш

вибор — Росія!»). Організатори намагалися створити ілюзію всенародної підтримки, підкріплюючи її наративами про відкидання української ідентичності та безальтернативність майбутнього лише з Росією, але ключовою відмінністю візуального компонента була наявність фотозони з макетом російського паспорта, що мало візуалізувати процес зміни громадянства як бажаної норми. Дійство відбулося саме після того, як 24 квітня 2019 р. Президент РФ В. Путін підписав указ, що дозволяв жителям окупованих районів на Сході України в спрощеному порядку набувати громадянства РФ. До цього часу місцевих жителів зобов'язували отримувати «паспорти ЛНР» та «ДНР», на підставі яких потім видавали російські паспорти [37].

Однак, головною і наймасовішою церемонією, що повторюється з року в рік на окупованій території, залишається акція «Безсмертний полк» (див. іл. 7). Вона є ключовим пропагандистським ритуалом, завдання якого — ідеологічно мілітаризувати суспільство, стираючи історично-хронологічні межі подій. Через поєднання портретів ветеранів Другої світової війни, бойовиків-лідерів на кшталт Захарченка, «Мотороли», «Гіві» та діячів тоталітарного терору — Сталіна та Берії, акція була спрямована на легітимацію сучасної агресії як продовження «Священної війни». У такий спосіб утверджується ревізійністський і реваншистський культ, що легітимізує воєнні злочини й відмову від демократичних цінностей як «героїчну спадщину» окупаційного режиму.

Інсталяції, геогліфи, айдентика

У чергову річницю анексії Донецької області 30 вересня 2023 р. в рамках масштабної візуальної кампанії з легітимації нового політичного статусу регіону було відкрито кілька інсталяцій, провідним елементом акції стала фотозона з хештегом «МиВДома» («#МыДома»), оформлена в кольорах прапорів РФ та «ДНР» [38]. Цей же хештег наполегливо просувався через соціальні мережі й російські телеграм-канали. Використана символіка поєднувала ідеї «належності, стабільності та повернення додому», натомість витісняючи українську державність як «чужорідну» або тимчасову, візуально репрезентуючи загарбання чужих територій як легітимний, бажаний і навіть урочистий процес. На концептуальному рівні це відповідає логіці «ритуального закріплення нової реальності», в якій кожен мешканець є не лише пасивним спостерігачем, а стає активним співучасником — через фото, відвідування, участі у флешмобах. У цьому полягає ключовий механізм гібридної публічної пропаганди, що поєднує гру на емоціях, масову участь і візуальну символіку як засоби нормалізації окупації.

Окремим елементом кампанії можна вважати специфічну форму візуалізації під час висадження у Мангуському районі Донецької області 15 000 саджанців червоного дуба у вигляді напису «МИРАЗОМ» («МЫВМЕСТЕ») [39], організованого російською партією «Єдина Росія» та урядовими представниками Курської області. Геогліф, утворений зі значної кількості дерев, має щонайменше три шари інтерпретації. По-перше, візуалізується теза про «непорушність єдності» регіону з РФ. У такий спосіб на ландшафті фіксується «незворотність» геополі-

Іл. 8. Стенд з інформацією про акцію «Сосновий бір «ДНР»» поблизу селища Артемівка Амвросіївського району. 2016 р.

тичного вибору. Сама фраза, яка стала наріжним гаслом російської пропаганди з вересня 2022 р., функціонує в інформаційному просторі як ритуальний мем державної єдності. І, врешті, дерева виступають в ролі метафори сталості, де дуб уособлює силу, витривалість, незламність, а ці характеристики екстраполюються на мешканців Донбасу, легітимізуючи проросійський вибір як природний, стійкий і нібито «вирощений із глибоким корінням навічно». Подібну акцію проводили й у 2016 р., висадивши сосновий бір в Амвросіївському районі поблизу селища Артемівка у вигляді географічного «ДНР» [40] (див. іл. 8).

Однією з форм інсталяцій може слугувати повторювана квіткова виставка «Рік російської культури» з нагоди Дня міста та Дня шахтаря, які відзначалися 29 серпня 2021 р. Експозицію формували з великих квіткових композицій у вигляді Покровського собору (Храму Василя Блаженного), карти РФ, літерної інсталяції «Я люблю Росію», матрьошок, самовара та інших символів, повністю вибудованих у російськокультурному коді. Акцію доповнювали квіткові ярмарки та покази художніх робіт, а сама подія презентувалась як елемент офіційного святкування, вписаний у проголошений «Рік російської культури» [41].

Широкого розповсюдження набула «айдентика республіки» [42], створена на основі трансформованої аббревіатури «ДНР» та серії локальних емблем для міст і відомств, виконаних у єдиній стилістиці. Її підґрунтям є три кольори — чорний, білий і золотий, а фоновий патерн сформовано з набору символів, які пода-

ються як «народні образи Донбасу»: шахтний копер і шолом, стадіон «Донбас Арена», молоти й шестерні, навантажена баржа, будинки з колонами, серце і троянди тощо. Айдентику активно використовують у публічному просторі: на одязі, кавових стаканчиках, на транспорті та офіційних каналах місцевих органів влади.

Графіті, мурали

Окремим інструментом ідеологічного впливу є вуличне мистецтво, яке відображає політичний контекст та ідеологію, що імплементуються у візуальний простір окупованих міст. Мурали стали потужним засобом візуального впливу й маркування мнемонічного міського простору. Створивши мурал з портретом Олеся Бузини на стінах студентського гуртожитку Донецького технічного університету у 2016 р., представники організації «Молода республіка» мали на меті замінити українські культурні символи та героїзувати проросійську фігуру, яка відкрито заперечувала можливість існування самостійної та незалежної України, тим самим закріплюючи в міському просторі наративи про «єдиний слов'янський світ». Стінопис став візуальним маніфестом цієї ідеї, а вибір студентського гуртожитку підкреслює націленість на молодь, як на ключову аудиторію для ідеологічної обробки та формування «правильної» історичної пам'яті. Під чорно-білим зображенням О. Бузини дата загибелі й цитата з його виступу: «Для перемоги потрібно бути не лише правим, а й сильним» («Для победы нужно быть не только правым, но и сильным»). Зображення перетворює його на мученика-борця, а червоні бризки символізують «криваву ціну» переконань, що слугує емоційним закликком до солідарності й помсти. Таким чином, композиція візуально й текстуально підкреслює наратив про те, що «праота» («русский мир») потребує «сили» й «жертвості», вписуючи його загибель у російський мілітаристський та ідеологічний контекст [43].

Мурал у Кіровському є формою конструювання культу особи першого очільника «ДНР» О. Захарченка, який «трагічно загинув», представляючи його мучеником-засновником і беззаперечним «героєм» сепаратистського руху. Розміщення муралу в Кіровському свідчить про спробу територіально закріпити цей культ у місцевих громадах. Центральним пропагандистським прийомом є спільне зображення Захарченка та місцевого юнармієця, який віддає йому честь, покликане демонструвати «реальний зв'язок у спадкоємності поколінь». Захарченко виступає символом «героїчного минулого» та боротьби 2014 р., а юнармієць, як представник російської військово-патріотичної організації «Юнармія», символізує «віддане майбутнє» та прийняття мілітаристської ідеології. Замовляючи такий стінопис у 2024 р., окупаційна влада не просто «вшановує героя», а фізично індоктринує громадський простір, перетворюючи стіну будівлі на постійний монумент ідеологічної відданості та залучення молоді до військово-патріотичного руху під егідою Росії [44].

Свідченням системності російської пропагандистської стратегії «героїзації і спадкоємності» є мурал в Алчевську, який набув ще більш офіційних і мілітаризованих характеристик. Стінопис транслює образ «Героя Росії» та «Героя ЛНР»

Ил. 9. Мурал «Весь світ — Росія, а серце в ньому — Донбас». Донецьк, пр. Ілліча, 30 вересня 2023 р.

Дениса Іванова на псевдо «Ташкент» з юнармієм Тимуром Калиновським і є стилістичною копією муралу із Захарченком. Цей подвійний статус служить цілі легітимізації окупації через найвищі державні нагороди РФ. Це чіткий посил, що Москва офіційно визнає боротьбу за «ЛНР» героїчною. Ця акція під назвою «Графіті. Захисник» («Граффити. Защитник») реалізується в рамках всеросійського юнармійського руху, що підкреслює повну інтеграцію окупованої території в загальноросійський пропагандистський і мілітаристський простір [45].

Зразком ранішої героїзації бойовиків, включених в окупаційний візуальний ландшафт міського простору, є мурал з Арсеном Павловим (на псевдо «Моторола») на висотній будівлі в Донецьку із серії «Знай наших». Мурал, створений групою «Арт-Таран», завдяки своєму масштабу, розташуванню поблизу важливої транспортної артерії та використанню таких символів як «Зірка Героя ДНР» та емблеми «Спарта», перетворює військового злочинця на постійне, монументальне уособлення легітимності агресії та мілітаризації громадської свідомості, яка стає невіддільною частиною нав'язуваної пам'яті [46].

Частиною російської пропаганди, спрямованої на демонізацію України як чогось шкідливого для дітей і майбутнього на рівні базових фізіологічних рефлексів, є графаретне графіті, виконане у монохромі. Маленька дівчинка-школярка, опершись рукою на стіну, блює кольорами національного прапора України. Зображення констатує фізичне відторгнення української національної ідентич-

ності, державності, «отруйності» всього українського, асоціюючи національні символи з хворобою та токсичністю [47].

Спрямований на дітей та їхніх батьків і мурал на будівлі школи № 17 в Донецьку із зображенням дівчинки, яка тримає за руку хлопчика. На спині дівчинки — прапор Росії, а хлопчика — прапор «ДНР». Разом вони дивляться у майбутнє — зіркове, мирне й безхмарне. Над ними напис-хештег «МИРАЗОМ» («#МЫВМЕСТЕ»). Стінопис нав'язує реципієнтам російськоцентричну ідентичність та уявлення про те, що їхнє єдине життєздатне майбутнє можливе лише у складі Російської Федерації [48].

На окрему увагу заслуговує низка муралів, графіті, зображень і навіть скульптур «Бабуся з радянським прапором» («Бабушка с советским флагом») — образ, який став новим символом російської пропаганди з початком повномасштабної війни Росії проти України. Випадковий епізод став «низовим» міфом, швидко перетвореним російськими ідеологами-пропагандистами на потужний, емоційно заряджений, офіційно схвалений символ, що пов'язує сучасну агресію з героїчним радянським минулим. Яскравим зразком цієї серії зображень є мурал на школі № 47, реалізований російським арткластером «Таврида» спільно з окупаційним «міністерством молоді», що демонструє централізовану, фінансовану РФ політику культурної окупації. Виконавцем став художник Олександр Сажин із Сургуту, що підтверджує роль російських «культурних десантів» у трансформації місцевого простору. Стінопис поєднує три ключові пропагандистські образи, які символізують «єдність, силу, вірність та рішучість» у російському поняттєвому контексті. «Бабуся» стала взірцем «вічного» зв'язку з СРСР, ностальгії та нібито «народної» підтримки російської армії. Молода дівчина в радянській солдатській формі уособлює спадковість покоління. Монумент «Батьківщина-мати кличе!» на тлі виконує символічну роль «Священної війни» та жертвності, ідентифікуючи поточну агресію проти України як пряме продовження боротьби з нацизмом.

Низка стінописів, присвячених дню анексії, слугує цілям ідеологічної асиміляції, представляючи Донбас як «серце Росії». Прикладом є мурал із зображенням шахтаря у шоломі та формі гірника з нагрудним знаком «спецоперації» — літерами «ZOV». Постаць шахтаря трансформують у воїна, наголошуючи, що вся праця та сутність регіону тепер підпорядковані війні — він героїзує участь місцевого населення у військових діях. Портрет, оточений донецькими трояндами, міксує локальний символ з військовою ідеологією. Квіти надають образу пафосу, трагічності й романтизму в мілітаристському контексті (див. іл. 9).

Висновки

Візуальні засоби пропаганди на тимчасово окупованих територіях Донбасу функціонують не як сукупність окремих агітаційних форм, а як цілісний, централізований, системний інструмент культурної окупації та ідеологічної асиміляції. Ключовим механізмом стратегії російської пропагандистської системи є симуляція історичної спадковості, яка здійснюється через масову адаптацію та рекодифікацію

радянських візуальних кліше часів Другої світової війни, їхню інтеграцію із сучасними мілітаризованими символами «ZOV», утверджуючи міф «вічної» боротьби. Головною метою означеної символічної інтервенції є конструювання нової «донбаської ідентичності», відірваної від українського національного нарративу та цілком інтегрованої у російський ідеологічний простір. Послідовна візуальна політика окупаційного режиму спрямована на легітимацію російської збройної агресії шляхом її позиціонування як «священної» антифашистської боротьби, що забезпечує психологічну мобілізацію місцевого населення. Реалізація цієї політики відбувається за допомогою багатоканальної екосистеми, що охоплює зовнішню рекламу, мережеві комунікації, освітні заклади й публічні ритуали, що фінансується та забезпечується кадрами й необхідними матеріалами з боку структур РФ з початку війни у 2014 р. і до сьогодні. Кінцевою деструктивною метою цієї пропаганди є манкуртизація молодого покоління, імплементація деструктивних візуальних кліше та образів. Молодь вирощують у ненависті до України та ідеологічно готують як мобілізаційний резерв «СВО».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Fuko, M. Nahliadaty u karaty. Narodzhennia viaznytsi. Kyiv, 2020 [in Ukrainian]. [Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці (перекл. В. Артюх). Київ, 2020. 452 с.]
2. Mirzoeff, N. An Introduction to Visual Culture. Taylor & Francis, 2023. 328 p.
3. Halbwachs, M. On Collective Memory. (L.A. Coser, Ed. & Trans.). University of Chicago Press, 1992. 254 p.
4. McGlynn, J. Russia's War. Cambridge, Hoboken: Polity Press, 2023. 264 p.
5. McGlynn, J. Reliving the Past. How the Russian Government and Media Use History to Frame the Present (PhD thesis). University of Oxford, 2020. 360 p.
6. Pomerantsev, P. Tse ne prohahanda. Podorozh na viinu proty realnosti. Kyiv, 2020 [in Ukrainian]. [Померанцев П. Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності. Київ, 2020. 288 с.]
7. Nikitina, E.N. Vopreki. DNR. Khroniki Russkoy Vesny. Moscow, 2024 [in Russian]. [Никитина Е.Н. Вопреки. ДНР. Хроники Русской Весны. Москва: ИД Академии Жуковского, 2024. 416 с.]
8. Prigozhin priznal, chto sozdal fabriku trolley. *Deutsche Welle*. 7.03.2023. URL: <https://www.dw.com/ru/prigozin-priznal-cto-sozdal-fabriku-trolley/a-64700589> [in Russian]. [Пригожин признал, что создал фабрику троллей. *Deutsche Welle*. 7.03.2023. URL: <https://www.dw.com/ru/prigozin-priznal-cto-sozdal-fabriku-trolley/a-64700589> (дата звернення: 15.05.2025)].
9. Molodye hudozhniki DNR sozdadut obyedineniye dlya realizaciyi patrioticheskikh art-proektov. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/molodye-xudozhniki-dnr-sozdadut-obedinenie-dlya-realizacii-patrioticheskikh-art-proektov> [in Russian]. [Молодые художники ДНР создадут объединение для реализации патриотических арт-проектов. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/molodye-xudozhniki-dnr-sozdadut-obedinenie-dlya-realizacii-patrioticheskikh-art-proektov> (дата звернення: 22.05.2025)].

10. V DNR vypustyat otkrytki s risunkami detey o vojne i poshlyut ih ukrainskim deputatam. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2014. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/v-dnr-vypustyat-otkrytki-s-risunkami-detey-o-vojne-i-poshlyut-ix-ukrainskim-deputatam> [in Russian].
[В ДНР выпускают открытки с рисунками детей о войне и пошлют их украинским депутатам. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2014. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/v-dnr-vypustyat-otkrytki-s-risunkami-detey-o-vojne-i-poshlyut-ix-ukrainskim-deputatam> (дата звернення: 02.06.2025)].
11. V stolitse DNR otkrylas vystavka “Letopis Pobedy”, posvyashennaya frontovomu tvorchestvu zhiteley Donbassa. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2015. URL: <https://dan-news.ru/science/v-stolice-dnr-otkrylas-vystavka-letopis-pobedy-posvyashennaya-frontovomu-tvorchestvu-zhitelej-donbassa/> [in Russian].
[В столице ДНР открылась выставка «Летопись Победы», посвященная фронтовому творчеству жителей Донбасса. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2015. URL: <https://dan-news.ru/science/v-stolice-dnr-otkrylas-vystavka-letopis-pobedy-posvyashennaya-frontovomu-tvorchestvu-zhitelej-donbassa/> (дата звернення: 14.06.2025)].
12. Boleye sotni risunkov srazhayushhixsya i pavshih zashhitnikov DNR predstavleno na vystavke v Donetske. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/science/boleye-sotni-risunkov-srazhayushhixsya-i-pavshix-zashhitnikov-dnr-predstavleno-na-vystavke-v-donetske> [in Russian].
[Более сотни рисунков сражающихся и павших защитников ДНР представлено на выставке в Донецке. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/science/boleye-sotni-risunkov-srazhayushhixsya-i-pavshix-zashhitnikov-dnr-predstavleno-na-vystavke-v-donetske> (дата звернення: 20.06.2025)].
13. V Donetske otkrylas vystavka, posvyashennaya 145-letney istorii goroda. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/science/v-donetske-otkrylas-vystavka-posvyashennaya-145-letnej-istorii-goroda> [in Russian].
[В Донецке открылась выставка, посвященная 145-летней истории города. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/science/v-donetske-otkrylas-vystavka-posvyashennaya-145-letnej-istorii-goroda> (дата звернення: 05.07.2025)].
14. Yasenov, E. Ulybka Novogodnego chuda. *Avtorskiy sayt “Donetskiy”*. 26.12.2014. URL: https://donjetsk.com/news_n/2706-ulybka-novogodnego-chuda.html [in Russian].
[Ясенов Е. Улыбка Новогоднего чуда. *Авторский сайт «Донецкий»*. 26.12.2014. URL: https://donjetsk.com/news_n/2706-ulybka-novogodnego-chuda.html (дата звернення: 12.07.2025)].
15. Donetskij muzey VOV mozhet voyti v sostav mezhdunarodnoy asociaciyi muzeynyh uchrezhdeniy. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/russia/doneckij-muzej-vov-mozhet-voйти-v-sostav-mezhdunarodnoj-associacii-muzejnyx-uchrezhdenij> [in Russian].
[Донецкий музей ВОВ может войти в состав международной ассоциации музейных учреждений. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/russia/doneckij-muzej-vov-mozhet-voйти-v-sostav-mezhdunarodnoj-associacii-muzejnyx-uchrezhdenij> (дата звернення: 19.07.2025)].
16. Vystavka “Sovetskij Nyurnberg” v Donetske vklyuchila 75 stendov s dokumentami o prestupleniyah natsistov. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 30.10.2016. URL: <https://dan-news.ru/ukraine/vystavka-sovetskij-nyurnberg-v-donetske-vklyuchila-75-stendov-s-dokumentami-o-prestupleniyah-nacistov> [in Russian].
[Выставка «Советский Нюрнберг» в Донецке включила 75 стендов с документами о преступлениях нацистов. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 30.10.2016. URL: <https://dan-news.ru/ukraine/vystavka-sovetskij-nyurnberg-v-donetske-vklyuchila-75-stendov-s-dokumentami-o-prestupleniyah-nacistov>]

- <https://dan-news.ru/ukraine/vystavka-sovetskij-nyurnberg-v-donecke-vklyuchila-75-stendov-s-dokumentami-o-prestupleniyah-nacistov> (дата звернення: 28.07.2025)].
17. Vystavka "Antifashistskaya grafika vremyon voyny" otkrylas v muzeye istorii Rovenkov. *Lug-info.ru*. 2024. URL: <https://lug-info.ru/news/vystavka-antifashistskaya-grafika-vremen-voiny-otkrylas-v-muzee-istorii-rovenkov-foto-28174> [in Russian].
[Виставка «Антифашистская графика времён войны» открылась в музее истории Ровеньков. *Lug-info.ru*. 2024. URL: <https://lug-info.ru/news/vystavka-antifashistskaya-grafika-vremen-voiny-otkrylas-v-muzee-istorii-rovenkov-foto-28174> (дата звернення: 03.08.2025)].
 18. V Donecke ko Dnyu Shahtyora otkrylas unikalnaya vystavka lichnyh veshhey vydayushchihsyа gornyakov Donbassa. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/v-donecke-ko-dnyu-shaxtera-otkrylas-unikalnaya-vystavka-lichnyh-veshhej-vydayushhixsyа-gornyakov-donbassa> [in Russian].
[В Донецке ко Дню Шахтёра открылась уникальная выставка личных вещей выдающихся горняков Донбасса. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/v-donecke-ko-dnyu-shaxtera-otkrylas-unikalnaya-vystavka-lichnyh-veshhej-vydayushhixsyа-gornyakov-donbassa> (дата звернення: 10.08.2025)].
 19. V Donetske otkrylas vystavka, posvyashchennaya borbe protiv natsizma byvshih soyuznyh respublik. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/science/v-donecke-otkrylas-vystavka-posvyashchennaya-borbe-protiv-nacizma-byvshix-soyuznyh-respublik> [in Russian].
[В Донецке открылась выставка, посвященная борьбе против нацизма бывших союзных республик. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/science/v-donecke-otkrylas-vystavka-posvyashchennaya-borbe-protiv-nacizma-byvshix-soyuznyh-respublik> (дата звернення: 15.08.2025)].
 20. "Ubej fashista-izuvera. Otomsti" i drugie legendarnye plakaty privezeny na vystavku v Donetsk. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 05.09.2017. URL: <https://dan-news.ru/russia/ubej-fashista-izuvera-otomsti-i-drugie-legendarnye-plakaty-privezeny-na-vystavku-v-doneck> [in Russian].
[«Убей фашиста-изувера. Отомсти» и другие легендарные плакаты привезены на выставку в Донецк. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 05.09.2017. URL: <https://dan-news.ru/russia/ubej-fashista-izuvera-otomsti-i-drugie-legendarnye-plakaty-privezeny-na-vystavku-v-doneck> (дата звернення: 22.08.2025)].
 21. Portret Doktora Lizy raboty donetskoy hudozhnitsy ukrasit vystavku ko Dnyu Respubliki v "Art-Donbasse". *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 21.04.2017. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/portret-doktora-lizy-raboty-doneckoj-xudozhnicy-ukrasit-vystavku-ko-dnyu-respubliki-v-artdonbasse/> [in Russian].
[Портрет Доктора Лизы работы донецкой художницы украсит выставку ко Дню Республики в «Арт-Донбассе». *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 21.04.2017. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/portret-doktora-lizy-raboty-doneckoj-xudozhnicy-ukrasit-vystavku-ko-dnyu-respubliki-v-artdonbasse/> (дата звернення: 29.08.2025)].
 22. Igrovaya ploshhadka ot fonda Doktora Lizy oborudovana vo dvore Glavnoy detskoy bolnitsy DNR. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 30.05.2019 . URL: <https://dan-news.ru/russia/igrovaya-ploshhadka-ot-fonda-doktora-lizi-oborudovana-vo-dvore-glavnoj-detskoy-bolnitsy-dnr> [in Russian].
[Игровая площадка от фонда Доктора Лизы оборудована во дворе Главной детской больницы ДНР. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 30.05.2019 . URL: <https://dan-news.ru/russia/igrovaya-ploshhadka-ot-fonda-doktora-lizi-oborudovana-vo-dvore-glavnoj-detskoy-bolnitsy-dnr> (дата звернення: 01.09.2025)].

23. Копія пам'ятника Elizavete Glinke передана із Росії в Донецьк. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 17.03.2021. URL: <https://dan-news.ru/russia/kopija-pamyatnika-elizavete-glinke-peredana-iz-rossii-v-doneck> [in Russian].
[Копія пам'ятника Єлизаветі Глінке передана із Росії в Донецьк. *Донецьке агентство новостей (DAN)*. 17.03.2021. URL: <https://dan-news.ru/russia/kopija-pamyatnika-elizavete-glinke-peredana-iz-rossii-v-doneck> (дата звернення: 05.09.2025)].
24. Ім'я Доктора Лизи присвоєно Республіканської дитячої лікарні в Донецьку. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 27.05.2021. URL: <https://dan-news.ru/russia/imja-doktora-lizi-prisvoeno-respublikanskoj-detskoj-bolnice-v-donecke> [in Russian].
[Ім'я Доктора Лизи присвоєно Республіканській дитячій лікарні в Донецьку. *Донецьке агентство новостей (DAN)*. 27.05.2021. URL: <https://dan-news.ru/russia/imja-doktora-lizi-prisvoeno-respublikanskoj-detskoj-bolnice-v-donecke> (дата звернення: 12.09.2025)].
25. Лідер "Spravedlivoj Rossii" прийняв участь в закладці сквери імені Єлизавети Глінки. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 03.06.2022. URL: <https://dan-news.ru/foto/lider-spravedlivoj-rossii-prinjal-uchastie-v-zakladke-skvera-imeni-elizavety> [in Russian].
[Лідер «Справедливої Росії» прийняв участь в закладці сквера імені Єлизавети Глінки. *Донецьке агентство новостей (DAN)*. 03.06.2022. URL: <https://dan-news.ru/foto/lider-spravedlivoj-rossii-prinjal-uchastie-v-zakladke-skvera-imeni-elizavety> (дата звернення: 18.09.2025)].
26. Донецький краєведчий музей в День пам'яті і скорби відкрив дві виставки, присвячені ВОВ. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 22.06.2017. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/doneckij-kraevedcheskij-muzey-v-den-pamyati-i-skorbi-otkryl-dve-vystavki-posvyashhennye-vov/> [in Russian].
[Донецький краєведчий музей в День пам'яті і скорби відкрив дві виставки, присвячені ВОВ. *Донецьке агентство новостей (DAN)*. 22.06.2017. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/doneckij-kraevedcheskij-muzey-v-den-pamyati-i-skorbi-otkryl-dve-vystavki-posvyashhennye-vov/> (дата звернення: 24.09.2025)].
27. Донецький краєведчий музей оголосив конкурс плакатів по слукаю 75-ї годовщини Великої Перемоги. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 13.03.2020. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/doneckij-kraevedcheskij-muzey-obyavil-o-konkurse-plakatov-po-slucaju-75-j-godovshhiny-velikoj-pobedy> [in Russian].
[Донецький краєведчий музей оголосив конкурс плакатів по слукаю 75-ї годовщини Великої Перемоги. *Донецьке агентство новостей (DAN)*. 13.03.2020. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/doneckij-kraevedcheskij-muzey-obyavil-o-konkurse-plakatov-po-slucaju-75-j-godovshhiny-velikoj-pobedy> (дата звернення: 30.09.2025)].
28. В ДНР стартував конкурс плакатів, присвячених 75-ї годовщині Великої Перемоги. *КР Донецьк*. 14.03.2020. URL: <https://www.donetsk.kp.ru/online/news/3795610/> [in Russian].
[В ДНР стартував конкурс плакатів, присвячених 75-ї годовщині Великої Перемоги. *КП Донецьк*. 14.03.2020. URL: <https://www.donetsk.kp.ru/online/news/3795610/> (дата звернення: 05.10.2025)].
29. Більше полусотні картин і плакатів представлено в художньому музеї Донецька на виставці к 80-літтю з початку ВОВ. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 17.06.2023. URL: <https://dan-news.ru/science/bolee-polusotni-kartin-i-plakatov-predstavleny-v-hudmuzee-donecka-na-vystavke-k-80-letiju-s-nachala-vov> [in Russian].
[Більше полусотні картин і плакатів представлено в художньому музеї Донецька на виставці к 80-літтю з початку ВОВ. *Донецьке агентство новостей (DAN)*. 17.06.2023. URL: <https://dan-news.ru/science/bolee-polusotni-kartin-i-plakatov-predstavleny-v-hudmuzee-donecka-na-vystavke-k-80-letiju-s-nachala-vov> (дата звернення: 10.10.2025)].

30. Nyurnbergskiy process, sovetskaya grafika: chto interesnogo pokazhut? *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/culture/petr-stolypin-njurnbergskij-process-sovetskaja-grafika-chto-interesnogo-pokazhut/> [in Russian].
[Нюрнбергский процесс, советская графика: что интересного покажут? *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/culture/petr-stolypin-njurnbergskij-process-sovetskaja-grafika-chto-interesnogo-pokazhut/> (дата звернення: 14.10.2025)].
31. V Donetske predstavili multimedijnuyu vystavku plakatov vremen VOV iz fondov moskovskogo Muzeya Pobedy. *Donetskoye Agentstvo Novostey (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/culture/v-donecke-predstavili-multimedijnuyu-vystavku-plakatov-vremen-vo-iz-fondov/> [in Russian].
[В Донецке представили мультимедийную выставку плакатов времен ВОВ из фондов московского Музея Победы. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/culture/v-donecke-predstavili-multimedijnuyu-vystavku-plakatov-vremen-vo-iz-fondov/> (дата звернення: 18.10.2025)].
32. Okolo 35 tys. donchan primut uchastie v akcii protesta "Den zavisimosti Ukrayiny". *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/okolo-35-tys-donchan-primut-uchastie-v-akcii-protesta-den-zavisimosti-ukrainy/> [in Russian].
[Около 35 тыс. дончан примут участие в акции протеста "День зависимости Украины". *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/okolo-35-tys-donchan-primut-uchastie-v-akcii-protesta-den-zavisimosti-ukrainy/> (дата звернення: 21.10.2025)].
33. Zubchenko, O. Gauulyayteru Ukrainy Petru Poroshenko. *Topwar.ru*. 25.08.2015. URL: <https://topwar.ru/81144-gauulyayteru-ukrainy-petru-poroshenko.htm> [in Russian].
[Зубченко О. Гауляйтеру Украины Петру Порошенко. *Topwar.ru*. 25.08.2015. URL: <https://topwar.ru/81144-gauulyayteru-ukrainy-petru-poroshenko.htm> (дата звернення: 24.10.2025)].
34. Bolee 60 tys. zhiteley DNR prinyali uchastie v shestvii protiv vvedeniya vooruzhennoj missii OBSE v Donbass. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/bolee-60-tys-zhitelej-dnr-prinyali-uchastie-v-shestvii-protiv-vvedeniya-vooruzhennoj-missii-obse-v-donbass/> [in Russian].
[Более 60 тыс. жителей ДНР приняли участие в шествии против введения вооруженной миссии ОБСЕ в Донбасс. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/bolee-60-tys-zhitelej-dnr-prinyali-uchastie-v-shestvii-protiv-vvedeniya-vooruzhennoj-missii-obse-v-donbass/> (дата звернення: 26.10.2025)].
35. Zhiteli DNR na mitinge osudili propagandu vojny i pomoshch donetskih greko-katolikov VSU. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/zhiteli-dnr-na-mitinge-osudili-propagandu-vojny-i-pomoshh-doneckix-greko-katolikov-vsu/> [in Russian].
[Жители ДНР на митинге осудили пропаганду войны и помощь донецких греко-католиков ВСУ. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/zhiteli-dnr-na-mitinge-osudili-propagandu-vojny-i-pomoshh-doneckix-greko-katolikov-vsu/> (дата звернення: 28.10.2025)].
36. Donetskie studenty pozdravili veteranov s 70-letiyem podnyatiya znameniy pobedy nad Reyhstagom. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 2015. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/doneckie-studenty-pozdravili-veteranov-s-70-letiyem-podnyatiya-znameniy-pobedy-nad-rejxstagom/> [in Russian].
[Донецкие студенты поздравили ветеранов с 70-летием поднятия знамени победы над Рейхстагом. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2015. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/doneckie-studenty-pozdravili-veteranov-s-70-letiyem-podnyatiya-znameniy-pobedy-nad-rejxstagom/> (дата звернення: 30.10.2025)].

37. “Nash vybor — Rossiya”: miting na glavnoy ploschadi Donetska v Den Rossii sobral okolo 40 tysyach chelovek. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 12.06.2019. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/nash-vybor-rossiya-miting-na-glavnoj-ploschadi-donecka-v-den-rossii-sobral-okolo-40-tysyach-chelovek/> [in Russian].
[«Наш выбор — Россия»: митинг на главной площади Донецка в День России собрал около 40 тысяч человек». *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 12.06.2019. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/nash-vybor-rossiya-miting-na-glavnoj-ploschadi-donecka-v-den-rossii-sobral-okolo-40-tysyach-chelovek/> (дата звернення: 01.11.2025)].
38. Na odnoy iz ploschadey Donetska ustanovili installyatsiyu “MyDoma”. *Doneckoye agentstvo novostey (DAN)*. (2023). URL: <https://dan-news.ru/exclusive/na-odnoj-iz-ploschadej-donecka-ustanovili-installjaciju-mydoma> [in Russian].
[На одной из площадей Донецка установили инсталляцию «МыДома». *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 2023. URL: <https://dan-news.ru/exclusive/na-odnoj-iz-ploschadej-donecka-ustanovili-installjaciju-mydoma> (дата звернення: 16.05.2025)].
39. Na yuge DNR vysadili geoglif “MYVMESTE” iz 15 000 sazhencev redkogo duba. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 30.09.2023. URL: <https://dan-news.ru/exclusive/na-yuge-dnr-vysadili-geoglif-myvmeste-iz-15000-sazhencev-redkogo-duba> [in Russian].
[На юге ДНР высадили геоглиф «МЫВМЕСТЕ» из 15 000 саженцев редкого дуба. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 30.09.2023. URL: <https://dan-news.ru/exclusive/na-yuge-dnr-vysadili-geoglif-myvmeste-iz-15000-sazhencev-redkogo-duba> (дата звернення: 04.06.2025)].
40. Kontseptsiya osnovogo geoglifa “DNR” na vostoке Respubliki uzhe vidna s vysoty. *DNR-News*. 12.04.2023. URL: <https://dnr-news.ru/society/2023/04/12/297862.html> [in Russian].
[Концепция соснового геоглифа «ДНР» на востоке Республики уже видна с высоты. *DNR-News*. 12.04.2023. URL: <https://dnr-news.ru/society/2023/04/12/297862.html> (дата звернення: 18.06.2025)].
41. Pokrovskiy sobor, samovar i matreshki: V Donetske otkrylas vystavka tsvetov “God ruskoj kultury”. *Doneckoye agentstvo novostey (DAN)*. 29.08.2021. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/pokrovskij-sobor-samovar-i-matreshki-v-donecke-otkrylas-vystavka-cvetov-god-ruskoj-kultury/> [in Russian].
[Покровский собор, самовар и матрешки: В Донецке открылась выставка цветов «Год русской культуры». *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 29.08.2021. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/pokrovskij-sobor-samovar-i-matreshki-v-donecke-otkrylas-vystavka-cvetov-god-ruskoj-kultury/> (дата звернення: 25.07.2025)].
42. Audentika DNR. *Studiya Smysl*. 15.10.2024. URL: <https://smysl.studio/aidentika-dnr> [in Russian].
[Айдентика ДНР. *Студия Смысл*. 15.10.2024. URL: <https://smysl.studio/aidentika-dnr> (дата звернення: 14.08.2025)].
43. V den rozhdeniya Olesya Buziny yego portret poyavilsya na zdanii v tsentre stolicy DNR. *Donetskoe agentstvo novostey (DAN)*. 13.07.2016. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/v-den-rozhdeniya-olesya-buziny-ego-portret-poyavilsya-na-zdanii-v-centre-stolicy-dnr/> [in Russian].
[В день рождения Олеса Бузины его портрет появился на здании в центре столицы ДНР. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 13.07.2016. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/v-den-rozhdeniya-olesya-buziny-ego-portret-poyavilsya-na-zdanii-v-centre-stolicy-dnr/> (дата звернення: 02.09.2025)].
44. V Kirovskom poyavilsya mural s izobrazheniyem Pervogo Glavy DNR. *Doneckoye agentstvo novostey (DAN)*. 12.11.2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/foto-v-kirovskom-pojavilsja-mural-s-izobrazheniem-pervogo-glavy-dnr/> [in Russian].

- [В Кировском появился мурал с изображением Первого Главы ДНР. *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 12.11.2023. URL: <https://dan-news.ru/obschestvo/foto-v-kirovskom-pojavilsja-mural-s-izobrazheniem-pervogo-glavy-dnr/> (дата звернення: 20.09.2025)].
45. Mural v chest Geroja Rossii i LNR Denisa Ivanova otkrylsya v Alchevske. *Luganskiy informatsionnyy tsentr*. 23.08.2023. URL: <https://lug-info.ru/news/mural-v-chest-geroja-rossii-i-lnr-denisa-ivanova-otkrylsja-v-alchevske/> [in Russian].
[Мурал в честь Героя России и ЛНР Дениса Иванова открылся в Алчевске. *Луганский информационный центр*. 23.08.2023. URL: <https://lug-info.ru/news/mural-v-chest-geroja-rossii-i-lnr-denisa-ivanova-otkrylsja-v-alchevske/> (дата звернення: 15.10.2025)].
46. Khudozhniki zavershili mural pamuati Arsena Pavlova na odnoy iz vysotok v tsentre Donetska (ФОТО). *Donetskoye agentstvo novostey (DAN)*. 1.10.2021. URL: <https://dan-news.ru/defence/xudozhniki-zavershili-mural-pamuati-arsena-pavlova-na-odnoj-iz-vysotok-v-centre-donecka-foto/> [in Russian].
[Художники завершили мурал памяти Арсена Павлова на одной из высоток в центре Донецка (ФОТО). *Донецкое агентство новостей (DAN)*. 1.10.2021. URL: <https://dan-news.ru/defence/xudozhniki-zavershili-mural-pamuati-arsena-pavlova-na-odnoj-iz-vysotok-v-centre-donecka-foto/> (дата звернення: 25.10.2025)].
47. V tsentre Donetska pojavilos novoye graffiti. *Bloknot Donetsk*. 7.05.2023. URL: <https://bloknot-donetsk.ru/news/v-tsentre-donetska-pojavilos-novoe-graffiti-1600300> [in Russian].
[В центре Донецка появилось новое граффити. *Блокнот Донецк*. 7.05.2023. URL: <https://bloknot-donetsk.ru/news/v-tsentre-donetska-pojavilos-novoe-graffiti-1600300> (дата звернення: 30.10.2025)].
48. Ne prosto risunki: graffiti v Donetske — krik dushi i poslanie vsemu miru. *Rossiyskaya gazeta*. 30.08.2023. URL: <https://rg.ru/2023/08/30/ne-prosto-risunki-graffiti-v-donecke-krik-dushi-i-poslanie-vsemu-miru.html> [in Russian].
[Не просто рисунки: граффити в Донецке — крик души и послание всему миру. *Российская газета*. 30.08.2023. URL: <https://rg.ru/2023/08/30/ne-prosto-risunki-graffiti-v-donecke-krik-dushi-i-poslanie-vsemu-miru.html> (дата звернення: 01.11.2025)].

Надійшла / Received 28.11.2025

Oleksandr MAIEVSKYI

Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow,

Department of Military History Research,

Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

alexandermaievskyi@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9926-3270>

THE FORMATION OF A “NEW” IDENTITY
AMONG RESIDENTS OF THE OCCUPIED DONBAS
THROUGH VISUAL PROPAGANDA (2014—2024)

Abstract. The purpose of this article is to examine the role and technologies of visual propaganda as a key instrument of cultural occupation, ideological control, and the construction of a “new” identity among the local population in the temporarily occupied territories of the Donbas between 2014 and 2024. The **methodology** is based on interdisciplinary approaches that combine research tools from military history, visual anthropology, social psychology, propaganda studies, memory studies, and critical urbanism. **The theoretical framework** of the analysis incorporates the concepts of “visual control”, symbolic topography, and approaches to decoding the ideologi-

cal content of images in public space. The study employs visual and discourse analysis of propaganda materials (posters, murals, installations), reports produced by occupation-controlled news agencies (specifically DAN and LIC), as well as spatial analysis of symbolic objects within the urban landscape. Contemporary specialized terminology is used throughout the text. **The scientific novelty** of the study lies in its systematic examination of visual propaganda as a cohesive, networked ecosystem that is centrally funded and managed by the Russian Federation. The article identifies strategies of recoding Soviet symbols and integrating them with newly created militarized “ZOV” imagery to legitimize contemporary aggression and militarize younger generations. **The research findings** demonstrate that the occupation regime deliberately employs visual culture to simulate historical continuity through the cult of the “Great Patriotic War Victory” and to cultivate an identity antagonistic to the Ukrainian one. It is shown that the propaganda system permeates all spheres of social life, pursuing the primary goal of creating a loyal mobilization reserve. The article concludes that visual practices constitute a crucial component of the Russian Federation’s institutionalized policy of ideological influence.

Keywords: *Russia’s war against Ukraine, visual propaganda, Donbas, occupation, identity, Russian aggression, cultural occupation, “Victory cult”, information space, urban visual space.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.056>
УДК 94(477)“1881/1917”:[323.15(=411.16)]

Олександр КОМАРНІЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)

kob-1974@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1012-3683>

В'ячеслав МАГАСЬ

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри військового лідерства та управління,
Житомирський військовий інститут імені С.П. Корольова (Житомир, Україна)

vomagas@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6752-8860>

ПОГРОМИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В МІСТЕЧКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ (1881 — лютий 1917 рр.)

Мета статті полягає у комплексному аналізі причин, перебігу й наслідків єврейських погромів у містечках Київської, Подільської та Волинської губерній у 1881—1917 рр., висвітленні реакції українського суспільства та влади на ці події. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, комплексності та наукової неупередженості. Автори застосували історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, статистичний і джерелознавчо-критичний методи, що дозволило простежити динаміку, масштаби й причини єврейських погромів у містечках Правобережної України. У роботі поєднано мікро- та макроісторичний рівні аналізу, використано міждисциплінарний підхід із залученням соціологічних, політичних та етнопсихологічних аспектів. **Наукова новизна дослідження** полягає у спробі відтворити

Цитування: Комарніцький О., Магась В. Погроми єврейського населення в містечках Правобережної України в імперську добу (1881 — лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 56—69. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.056>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

повну картину антиєврейських виступів у контексті соціально-політичних процесів на українських землях кінця XIX — початку XX ст., виявити роль імперської та місцевої влади в провокуванні погромів та їх припиненні, показати взаємовідносини між єврейським населенням та українським селянством у кризовий період. **Висновки.** Кінець XIX — початок XX ст. став періодом загострення міжетнічних відносин на українських землях у складі Російської імперії. Єврейське населення, що відіграло важливу роль у господарському житті містечок Правобережжя, стало жертвою системної дискримінації, соціально-економічних суперечностей і цілеспрямованої антисемітської політики влади. Причини єврейських погромів мали комплексний характер, що визначався поєднанням економічної конкуренції, релігійних упереджень, політичної нестабільності та свідомих провокацій. Пасивність місцевої адміністрації або її підтримка з її боку часто гарантували нападникам безкарність. Найбільших масштабів насильство досягло під час революційних подій 1905 р., коли анархія та соціальна розгубленість посиляли антиєврейські настрої.

Ключові слова: єврейські погроми, містечка, Правобережна Україна, міжетнічні відносини, Російська імперія, антисемітизм.

Кінець XIX — початок XX ст. став періодом глибоких соціально-економічних і політичних трансформацій у Російській імперії. Євреї, які традиційно складали вагомую частину міського й містечкового населення українських губерній, опинилися в епіцентрі суспільних потрясінь, породжених кризою самодержавства, революційними подіями та наростанням міжетнічних протиріч. Одним із найтрагічніших проявів цих процесів стали єврейські погроми — у досліджуваній період містечка Правобережжя стали їх епіцентром. Євреї становили значний відсоток населення цих містечок, тут гостро відчувалася економічна конкуренція та суспільно-політична напруга.

В історіографії питання варто виокремити монографію «Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History», видану дослідниками із США та Великобританії, де містяться окремі згадки про погроми в містечках Правобережної України у 1881—1921 рр. Причину їх автори вбачають у глибоко вкоріненому в суспільстві антисемітизмі та суспільних конфліктах, які загострювалися в періоди політичних криз, неспроможності або небажання влади швидко й рішуче їх придушити [1]. В. Любченко, досліджуючи історію та культуру євреїв на теренах Російської імперії, запропонував докладний фактографічний огляд антиєврейських виступів і зазначив, що головною причиною погромництва була державна політика антисемітизму, яку активно реалізовували за підтримки чорносотенних організацій [2]. І. Гирич у своїй статті відзначав низьку залученість єврейського населення до українського національного руху кінця XIX — початку XX ст., оскільки більшість єврейства була зорієнтована на «російську державну ідею та пануючу всеросійську імперську культуру». Вчений зазначав, що притаманне традиційній спільноті України соціально-станове розмежування за етнічною ознакою закладає «вибуховий механізм народного антагонізму» — у часи економічної скрути, революцій та війн він проявлявся у формі масових єврейських погромів, до яких долучались як представники влади, так і звичайні українці [3].

Серед досліджень, присвячених погромам 1881—1882 рр., відзначимо роботу І. Галанта, в якій висвітлено ставлення до них київського, подільського і волин-

ського генерал-губернатора О. Дрентельна [4], та статтю В. Рибинського, в якій уперше у вітчизняній історіографії було комплексно розглянуто єврейські погроми в Україні цього періоду [5]. Обидва науковці свої студії виконували в межах роботи Гебраїстичної історико-археографічної комісії ВУАН, яка діяла з перервами впродовж 1919—1929 рр. Починаючи з 1924 р. її роботою керував І. Галант. Учасники комісії також дослідили київський, житомирський та троянівський погроми 1905 р. [6, с. VIII—IX]. Американський дослідник О. Пріцак у своїй статті прийшов до оригінального висновку, що погроми 1881 р. не були стихійним явищем, а штучно інспірувалися московськими купцями, які намагалися усунути своїх економічних конкурентів на півдні імперії [7]. Значним внеском у сучасну історіографію є монографія англо-американського вченого Д. Кліера, присвячена погромам 1881—1882 рр.: автор розвиває думку про те, що погроми цього періоду не були інспіровані владою чи якимись «темними силами», а мали стихійний характер і зумовлювалися чутками й соціально-економічними факторами [8]. У розвідці А. Тихонова йдеться про те, що основною причиною погромів 1881 р. була не національна ненависть до євреїв, а негативне ставлення до їхніх економічних практик і способів заробітку [9].

Погроми в роки революції 1905—1907 рр. дослідив сучасний український історик О. Безаров. Він зауважив, що вони стали пусковим механізмом, який опозиційні та революційні кола використали з метою поглиблення революційних процесів, натомість влада на завершальному етапі революції почала використовувати погроми у своїх інтересах [10]. Д. Кудінов висвітлив участь селян у єврейських погромах періоду революції 1905—1907 рр. крізь призму мемуарів [11]. У праці американських істориків П.-Р. Магочія та Й. Петровського-Штерна зазначається, що поштовхом до хвилі антиєврейського насильства стала політична нестабільність, спричинена вбивством Олександра II. Серед чинників погромів періоду революції 1905—1907 рр. автори підкреслюють провокаційну роль царського уряду [12].

Вплив позиції православного духовенства на суспільне ставлення до євреїв наприкінці XIX — на початку XX ст. дослідила Ю. Хитровська. Авторка зазначає, що частина священнослужителів виступала проти підбурювачів насильства. Водночас вона наводить приклади закликів до насильства, які траплялися у відозвах деяких представників духовенства, вони посилювали антисемітські настрої та збільшували кількість погромів [13]. Різні течії чорносотенного руху в Україні, їх роль у розпалюванні антисемітської ворожнечі дослідили О. Реєнт та О. Сердюк [14]. Ш. Ламброза з'ясував особливості позиції царського уряду щодо погромів 1903—1906 рр. [15]. Серед наукових праць, присвячених погромницьким діям у період Першої світової війни, цінним є дослідження В. Сергійчука, створене на широкій джерельній базі [16]. До вивчення проблеми долучився американський вчений Г. Абрамсон [17], а також автори цієї статті [18—20].

Під єврейськими погромами розуміємо насильницькі акти цивільного населення та військових, що мали місце в період соціальної напруги й ослаблення центральної влади, були спрямовані проти євреїв та супроводжувалися знищенням майна, грабунками, насиллям, а то й загибеллю жертв погромів [21, с. 293]. Д. Кліер

доповнює дане визначення погромів іншими характеристиками: спонтанний і хаотичний характер, позбавлений довгострокових завдань; міський характер, оскільки в міста та містечка прибували селяни, щоб взяти участь у погромах, які вже звідти поширювалися на сільську місцевість [1, с. 14]; масовість; хвилеподібний характер поширення; уявна легітимність, оскільки погромники були переконані, що їхні дії відповідають волі правителя; використання сучасних засобів зв'язку — залізниці, телеграфу, друкованих засобів масової інформації, які значно сприяли поширенню як антиєврейської пропаганди, так і чуток [8, с. 58—59, 66—67, 105]. За часів Російської імперії під дане поняття підпадають хвилі антиєврейського насилля 1881—1882 рр., 1903—1906 рр. та військові погроми 1914—1916 рр. Вживання терміну «погром» щодо раніших подій, як-от Київське повстання 1113 р., антиєврейське насилля доби Хмельниччини або Коліївщини, є анахронізмом [1, с. 14], оскільки євреї не були їх початковою чи головною мішенню [8, с. 59; 17, с. 68].

На зламі XIX—XX ст. містечка на Правобережжі зазнавали помітних етнонаціональних змін. За нашими підрахунками, у правобережних містечках українське населення становило 46,1 %, єврейське — 41,9 %, російське — 5,4 %, а частка інших національностей — 6,6 % [22, с. 17—29, 78—89, 158—170]. Подібний характер розселення єврейського населення в Україні був наслідком цілеспрямованої політики російського уряду щодо євреїв, зокрема створення «смути єврейської осілості». Репресивна антиєврейська політика влади зумовлювалася двома основними чинниками — економічним і релігійним, а наприкінці XIX ст. до них додався ще й третій — активна участь єврейського населення у революційному русі [23, с. 63]. Представники влади сприймали єврейське населення переважно як замкнену, відокремлену частину суспільства, що нібито монополізувала ремесла й торгівлю [24, с. 123]. Щодо останнього, то у містечках торгово-посередницька діяльність, дрібне ремісництво та лихварство майже повністю зосереджувалися в руках єврейського населення [25, с. 96, 262, 300, 308, 318, 336, 351, 363, 378, 394]. Значна частина єврейського населення займалася шинкарством [26, с. 93; 27, с. 199—200]. Євреї були орендарями й власниками земель, що насторожувало селян [28, с. 163—164]. Загалом економічна активність і помітна роль євреїв у торговельно-ремісничому житті містечок нерідко ставали підґрунтям соціальної напруги, а поширені стереотипи про «єврейську наживу» й «експлуатацію селян» живили антагонізм серед населення. Ці упередження наполегливо підживлювала антисемітська пропаганда.

Перша хвиля єврейських погромів була реакцією на участь євреїв у революційному русі та на вбивство імператора Олександра II народовольцями. Погромам зазвичай передувало розповсюдження провокативних чуток, ніби «бити євреїв» і руйнувати їхнє майно дозволено владою. Перший погром в імперії відбувся в середині квітня 1881 р. в Єлисаветграді Херсонської губернії. Він сприяв розгортанню антиєврейського руху в інших місцевостях. Уже 27 квітня 1881 р. відбувся погром у містечку Фастів Васильківського повіту Київської губернії, яке було великим залізничним вузлом. До погрому долучилися 15 робітників, які приїхали з Києва. 28 квітня розпочався погром у Василькові, звідки він поширився на сусідні села [5, с. 147]. У ніч з 27 на 28 квітня у Жмеринці Подільської губернії артиль залізнични-

ків за участі місцевого населення біла вікна та вибивала двері в будинках євреїв, а також знищувала їхнє майно. Безлади припинила місцева поліція [29, с. 292].

У містечку Сміла [7, с. 23], що на залізничній лінії Фастів — Знам'янка, 3—4 травня 1881 р. відбувся чи не найбільший єврейський погром [30, с. 314; 31, с. 70]. До містечка прибуло багато робітників із сусідніх заводів і майстерень фастівської залізниці, до яких долучилися місцеві мешканці. Кількість погромників сягала 6—7 тис. осіб [5, с. 149; 32, с. 613]. Для відновлення порядку військові здійснили близько 300 арештів, після чого до заарештованих (серед яких було й кілька жінок) застосували тілесні покарання. Новини про погром зі Сміли поширилися навколишніми селами, де селяни почали руйнувати єврейські шинки й будинки [33, с. 34—35]. Двоє з трьох головних підбурювачів погрому були працівниками залізниці [7, с. 24].

Погром на прикордонній залізничній станції Волочиськ Старокостянтинівського повіту Волинської губернії відбувся 4—5 травня 1881 р. Головними ініціаторами безладів були залізничники, до яких приєдналися селяни [29, с. 421—423]. Євреї містечка організували патруль чисельністю 300 осіб для охорони своєї власності. Загалом під час погрому поранення отримали 10 євреїв. Правоохоронці заарештували 20 учасників заворушень. Затримані погромники свідчили, що їх «надіслала волость, щоб громити єврейські будинки» [8, с. 115, 424—426].

Отже, погромницька хвиля 1881 р. поширювалася залізницею. Залученість залізничників до погромів залишалась постійною проблемою і в наступному 1882 р. станції та майстерні стали осередками найбільшого насильства [8, с. 31—32, 37—38].

У Подільській губернії хвиля антиєврейських настроїв почала стрімко посилюватися наприкінці березня — на початку квітня 1882 р. Євреї містечка Криве Озеро у своєму зверненні до губернатора просили про захист і залишення козацького підрозділу, оскільки, за їхніми словами, «інакше доведеться тікати, залишаючи власні домівки»¹. Близько 73 % усіх єврейських погромів у Подільській губернії припало на Балтський та Летичівський повіти. Так, у Меджибожі 3—6 квітня вибили вікна у 25 єврейських домівках [27, с. 149], а у Вовковинцях — у шести. У Голоскові пограбували майно в трьох єврейських будинках [30, с. 315]. На ґрунті економічної конкуренції відбувся погром у містечку Окни Балтського повіту в середині червня 1882 р. Досить швидко були виявлені та заарештовані вісім із дев'яти погромників, їх віддали під суд і засудили [8, с. 454]. У волинському містечку Домбровиця під час погрому загинули двоє людей, були зруйновані 15 крамниць і 12 будинків [24, с. 125; 34, с. 128].

Для запобігання погромам адміністрація змушена була протидіяти поширенню чуток. Так, київський губернатор М. Гессе скликав сходи селян у Білій Церкві, Фастові та Корсуні, де особисто роз'яснював безглуздість розмов про існування наказу «бити євреїв» [5, с. 156]. Однак не завжди втручання влади сприяло мирному розв'язанню питання. Зокрема, діяльність київського, подільського та волинського генерал-губернатора О. Дрентельна позначалася глибокою ворожістю

¹ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХМО). Ф. 228. Оп. 1. Спр. 5953. Арк. 32.

до євреїв. Так, у своєму зверненні до представників єврейської громади Балти, яка постраждала від погромів, О. Дрентельн прямо звинуватив її в антиєврейському насиллі, вказавши, що євреї самі своїми вчинками налаштовують людей проти себе та додав — «як же вас любити, якщо ви, крім грошей, нікого більше не любите?!». На чисельні прохання єврейських громад про захист він відповідав відмовами, вказуючи, що для цього «не вистачить всієї російської армії», називаючи прохачів у своїх кореспонденціях «скотами» та «віслюками», наказуючи їм «сидіти смирно і не телеграфувати мені дурниць» [4, с. 180—182].

Наслідки погромів 1881—1882 рр. проявилися вже на початку ХХ ст., коли антисемітська політика царського уряду, а також агітація з боку консервативно-монархічних кіл суспільства спричинили у 1903—1906 рр. нову хвилю розбоїв. 22—23 серпня 1904 р. у Смілі стався черговий погром. Загальна сума завданих збитків сягнула 400 тис. руб. [35, с. 47]. Погромники спалили 100 єврейських будинків, пограбували 150 крамниць, зруйнували дві школи та дві синагоги [1, с. 217]. Ще один погром мав місце 11 жовтня 1904 р. у містечку Богуслав Канівського повіту Київської губернії. Його головним підбурювачем став колишній поліцейський наглядач Соловкін, який на той момент перебував у містечку як приватна особа, очікуючи нового призначення. Він керував натовпом, закликаючи громити магазини євреїв. За ці дії мировий суд засудив його до тюремного арешту².

У роки революції 1905—1907 рр. погромницька хвиля продовжилася. Особливістю погромів цього часу було те, що вони відбувалися в умовах широкого політичного руху, а насильство було спрямоване не лише проти євреїв, але й загалом проти революціонерів [8, с. 60]. Євреї брали активну участь у революційних подіях, долучалися до діяльності загальноросійських революційних і ліберальних партій та громадсько-політичних організацій, створювали власні об'єднання³. Революційно налаштована єврейська молодь була задіяна в антиурядових заходах, боролась проти утисків та обмежень громадянських прав [14, с. 92].

З іншого боку, революція активізувала чорносотенний рух, результатом чого стало активне залучення правих сил до боротьби з опозицією, зокрема і євреями [36, с. 52]. Після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. [37, с. 754—755] та «Тимчасових правил про товариства та союзи» [38, с. 201—207] чорносотенці почали створювати власні загальноросійські й самостійні локальні організації, як, наприклад, у містечку Любар — «Товариство людей, відданих престолу й Батьківщині» («Общество людей, преданных Престолу и Отечеству»), статут якого було затверджено Волинським губернським у справах про товариства та союзи присутством 1 листопада 1906 р.⁴ Товариство утворилося з ініціативи місцевих селян. Попри те, що серед його цілей декларувалося недопущення ворожнечі між християнським та єврейським населенням, уже після другого зібрання серед мешканців містечка пішли чутки, що зібрання

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК). Ф. 442. Оп. 855. Спр. 362. Арк. 1—4 зв.

³ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 434 б. Арк. 1048.

⁴ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). Ф. 329. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4 зв. — 5.

готує єврейський погром у Любарі [39]. Товариство недовго зберігало свою незалежність: уже 1 грудня 1906 р. його збори ухвалили рішення прийняти програму, вироблену «Союзом російського народу» (далі — «СРН»), та об'єднатися з його Житомирським відділом, як найближчим до містечка⁵.

«Союз російського народу», заснований 8 листопада 1905 р., був справжнім лідером чорносотенного руху. На Правобережжі знаходилося 1256 його організацій загальною чисельністю 124 985 тис. осіб. Волинь була абсолютним рекордсменом за їх кількістю (1131 організацій) та чисельністю (99 336 членів) в усій імперії [14, с. 92—93]. Головним осередком «Союзу» у Волинській губернії було містечко Почаїв Кременецького повіту, де з 1906 р. з ініціативи завідувача Лаврської типографії архімандрита Віталія було відкрито відділення Київського «СРН»⁶. Уже 26 серпня 1909 р. губернським присутством було зареєстровано статут Почаївського «СРН» з правом відкриття в районі його дії власних відділень. У документі вказувалося, що метою організації було об'єднання «російських людей» Волині й сусідніх губерній⁷. Почаївський «СРН» використовував Лаврську друкарню для випуску десятків тисяч брошур і прокламацій, які поширювали антисемітську пропаганду. Вона також містилася в газетах «Почаевские известия» та «Почаевский листок», що видавалися там само. Редактор «Почаевских известий» та діяч «СРН» ієромонах Іліодор (Сергій Труфанов), який прибув до Почаєва у 1906 р., провадив особливо агресивну пропаганду. Він активно демонізував євреїв, виставляючи їх головними винуватцями революційних процесів у країні [13, с. 46—47].

Загалом на Правобережжі Російська православна церква відігравала важливу роль у поширенні антисемітизму та легітимації погромницького руху, оскільки вона активно підтримувала великодержавний російський шовінізм і формувала негативний образ євреїв, називаючи їх «ворогами християнської віри» та висувуючи економічні й політичні звинувачення. РПЦ займалася усною та друкованою антиєврейською агітацією та проводила «патріотичні» заходи, які часто сприяли розповсюдженню погромницьких настроїв [13, с. 47—49].

Вибуху антиєврейського насильства після проголошення царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. передувала низка погромів. Певного розголосу в пресі набув погром у містечку Троянів Житомирського повіту Волинської губернії (25—26 квітня 1905 р.). З Чуднова до губернського центру прямувало 14 молодих євреїв для допомоги євреям м. Житомира, які потерпали від погрому. У Троянові вони зіткнулися з натовпом селян, які влаштували подорожнім допит та обшук, що спричинило переслідування та жорстокі вбивства 10 осіб (включаючи одного місцевого єврея), розгром єврейських будинків і розкрадання майна [40]. Слідство встановило, що до кількох вбивств був причетний місцевий поліцейський десятник [41, с. 231—232]. Судову справу слухала Київська судова палата в Житомирі. 56 селян звинуватили в насильстві та вбивствах, скоєних через «племінну ворожнечу» [40,

⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 647. Арк. 135.

⁶ ДАЖО. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 17.

⁷ Там само. Спр. 3. Арк. 40 зв. — 41.

с. 1578—1579]. Представники позивачів (євреїв), хоча й погодилися з цією кваліфікацією злочину, однак на суді зазначили, що справжня причина полягає в невігластві селян, існуванні дискримінаційних законів, які ставили євреїв у принижене становище, а також у погромних традиціях і безкарності [42]. У підсумку суд виправдав 31 особу, 13 основних винуватців засудили до 3 років арешту з позбавленням усіх прав, ще 12 осіб отримали менш як рік тюремного ув'язнення [43].

Погроми після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. тривали кілька тижнів та охопили більше сотні міст і містечок. Деякі тисячі осіб було вбито, десятки тисяч поранено та скалічено, у тому числі жінки й діти. Ці погроми стали реакцією чорносотенців на урочисті зібрання, які проводили демократичні сили у відповідь на «даровані» царем свободи [44, с. 42—43].

Погроми охопили київські містечка Трипілля, Обухів, Германівку [45, с. 88], Білу Церкву та Гостомель [32, с. 622]. У волинському містечку Домбровиця від рук погромників загинуло 14 осіб [24, с. 125]. Значних збитків зазнало єврейське населення у Мирополі⁸.

У Подільській губернії особливо відзначилися погроми в Немирові [46, с. 21], Бершаді [47, с. 132], Богополі та Вапнярці [48, с. 585], а також у Ярмолинцях і Чернівцях [49, с. 439]. Слід зауважити, що погроми повторювалися й у наступні роки. Так, у 1907 р. євреї стали жертвами погрому в Томашполі [47, с. 255]. Не маючи захисту, євреї у деяких містечках намагалися створити групи самооборони, проте ці заходи трактувалися владою як спроби формування збройних загонів: у Чорному Острові організаторів оштрафували на 100 руб. і ув'язнили на місяць, тоді як учасників погрому залишили без покарання [49, с. 440].

Загалом, характеризуючи роль держави у погромах 1903—1906 рр., відзначимо, що вона заохочувала та субсидіювала окремі форми антисемітизму, як-от діяльність чорносотенних організацій [36, с. 11—12; 38]. Висока залученість євреїв до революційного руху дозволяла Миколі II трактувати погроми як справедливий народний гнів. Така позиція російського царя створювала в чиновників уявлення щодо прийнятності насилля, а у селян і робітників переконання, що переслідуючи євреїв, вони виконують монаршу волю [15, с. 293—294].

Мали місце погроми у містечках Правобережжя у роки Першої світової війни, що обумовлювалося погіршенням соціально-економічного становища, наприклад, 6 та 23 травня 1916 р. під час ярмарку в містечках Мізяків і Калинівка селяни, обурені подорожчанням товарів першої необхідності, вчинили погром єврейських крамниць, який супроводжувався грабунками й нищенням товарів⁹.

* * *

Кінець XIX — початок XX ст. став періодом загострення міжетнічних відносин на українських землях у складі Російської імперії. Єврейське населення, що відіграло важливу роль у господарському житті містечок Правобережжя, стало жерт-

⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 855. Спр. 391. Арк. 230—230 зв.

⁹ ДАХМО. Ф. 228. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 73.

вою системної дискримінації, соціально-економічних суперечностей і цілеспрямованої антисемітської політики імперської влади. Причини єврейських погромів 1881—1917 рр. мали комплексний характер: вони зумовлювалися поєднанням економічної конкуренції, релігійних упереджень, політичної нестабільності та свідомих провокацій. Соціальну напругу посилювала господарська й професійна відокремленість євреїв, зайнятих переважно в ремеслі та торгівлі та не залучених до землеробства, що посилювало їх сприйняття містянами селянського походження як економічного опонента. Пасивність або навіть підтримка з боку царської адміністрації, бездіяльність православної церкви, що не сприяла вихованню у своєї пастви міжконфесійної терпимості, дозволяли погромникам уникнути відповідальності. Найбільших масштабів насильство досягло під час революційних подій 1905 р., коли анархія та соціальна розгубленість посиляли антиєврейські настрої. Досвід цих подій свідчить, що етнічна нетерпимість, підсилена соціальною кризою та політичною маніпуляцією, може призвести до масштабних трагедій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Klier, J. D. & Lambroza, Sh. (Eds.). *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge, 1992. 426 p.
2. Finberh, L. & Liubchenko, V. (Comps., Eds.). *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy*. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Нариси з історії та культури євреїв України. Упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ, 2009. 437 с.]
3. Hurych, I. Yevrei i ukrainskyi natsionalnyi rukh XIX — pochatku XX st.: vzaiemnyy v epokhu formuvannya novitnikh natsionalno-derzhavnykh idei. *Istoriia i suspilstvoznavstvo v shkolakh Ukrainy: teoriia ta metodyka navchannia*. 2014. 1-2 (33): 44-48 [in Ukrainian].
[Гирич І. Євреї український національний рух XIX — початку XX ст.: взаємини в епоху формування новітніх національно-державних ідей. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. 2014. № 1-2 (33). С. 44—48].
4. Galant, I.V. Iz proshlogo. *Evreiskiy vestnik*. Leningrad, 1928. 180-185 [in Russian].
[Галант И.В. Из прошлого. *Еврейский вестник*. Под. ред. С.М. Гинсбурга. Ленинград, 1928. С. 180—185].
5. Rybynskyi, V.P. Protuyevreiskiy rukh r. 1881-ho na Ukraini. *Zbirnyk prats yevreiskoi istoriko-arkheobrafichnoi komisii*. T. 2. 1929. 139-182 [in Ukrainian].
[Рибинський В.П. Противєврейський рух р. 1881-го на Україні. *Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії*. Т. 2. 1929. С. 139—182].
6. Od redaktsiyi. *Zbirnyk prats zhydivskoi istoriko-arkheobrafichnoi komisii*. Kyiv, 1928. Kn. 1. VII-IX [in Ukrainian].
[Од редакції. *Збірник праць жидівської історико-археографічної комісії*. Київ, 1928. Кн. 1. С. VII—IX].
7. Pritsak, O. The Pogroms of 1881. *Harvard Ukrainian Studies*. 1987. 11 (1-2): 8-43.
8. Klier, J.D. *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881—1882*. Cambridge, New York, 2011. 518 p.
9. Tykhonov, A.K. Yevreiski pohromy 1881 r. v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2007. 5: 65-74 [in Ukrainian].
[Тихонов А.К. Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 65—74].

10. Bezarov, O. Yevreiski pohromy v istorychnomu konteksti pershoi rosiiskoi revoliutsii. *Naukovy visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yuriia Fedkovycha. Istoriia*. 2018. 47: 115-127 [in Ukrainian].
[Безаров О. Єврейські погроми в історичному контексті першої російської революції. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2018. № 47. С. 115—127].
11. Kudinov, D. Istorychnyi dyskurs prychnyn yevreiskyykh pohromiv v Ukraini u zhovtni 1905 roku: selianskyi vymir. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2014. 42: 85-94 [in Ukrainian].
[Кудінов Д. Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 85—94].
12. Magochii, P.-R. & Petrovskiy-Shtern, Y. Yevrei ta ukraintsi. Tysiacholittia spivisnuvannia. Uzhhorod, 2018 [in Ukrainian].
[Магочий П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. 340 с.].
13. Khytrovska, Yu.V. Pozutsiia pravoslavnoho dukhovenstva shchodo "ievreiskoho pytannia" ta yii vplyv na stavlennia do yevreiv Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XIX — na pochatku XX st. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*. 2016. 41: 44-52 [in Ukrainian].
[Хитровська Ю.В. Позиція православного духовенства щодо «єврейського питання» та її вплив на ставлення до євреїв Правобережної України наприкінці XIX — на початку XX ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 41. С. 44—52].
14. Reient, O. & Serdiuk, O. Chornosotentsi: ukrainskyi aspekt (kinets XIX — 1917 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. 5: 91-99 [in Ukrainian].
[Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенці: український аспект (кінець XIX — 1917 р.). *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 91—99].
15. Lambroza, S. The Tsarist Government and the Pogroms of 1903—06. *Modern Judaism — A Journal of Jewish Ideas and Experience*. 1987. 7 (3): 293-294.
16. Serhiichuk, V. Pohromy v Ukraini: 1914—1920: vid shtuchnykh stereotypiv do hirkoï pravdy, prykhovuvanoi v radianskykh arkhivakh. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914—1920: від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ, 1998. 542 с.].
17. Abramson, H. Molytva za vladu. Ukraintsi ta yevrei v revoliutsiinuu dobu 1917—1920. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну dobu 1917—1920. Київ, 2017. 320 с.].
18. Zavalniuk, O.M. & Komarnitskyi, O.B. Podilski mistechka v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917—1920 rr. Kamianets-Podilskyi, 2005 [in Ukrainian].
[Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Подільські містечка в dobu Української революції 1917—1920 рр. Кам'янець-Подільський, 2005. 320 с.].
19. Komarnitskyi, O.B. Mistechka Volyni ta Kyivshchyny u dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917—1920 rr.: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi, 2009 [in Ukrainian].
[Комарницький О.Б. Містечка Волині та Київщини у dobu Української революції 1917—1920 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський, 2009. 312 с.].
20. Mahas, V.O. "Buty spravzhnim hromadianynom...": suspilno-politychni orhanizatsii v Naddnyprianskii Ukraini u 1905—1917 rr.: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi, 2020 [in Ukrainian].
[Магась В.О. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905—1917 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський, 2020. 568 с.].
21. Lyubchenko, V.B. Pohromy yevreyski. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. T. 8*. Kyiv, 2011. 293-294 [in Ukrainian].

- [Любченко В.Б. Погроми єврейські. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 8: Па-Прик. Київ, 2011. С. 293—294].
22. Troynitskiy, N.A. (Ed.). *Naselennyye mesta Rossiyskoy imperii v 500 i boleye zhiteley s ukazaniyem vsego nalichnogo v nikh naseleniya i chisla zhiteley preobladayushchikh veroispovedaniy po dannym Pervoy Vseobshchey perepisi naseleniya 1897 g. Saint Petersburg, 1905* [in Russian].
[Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой Всеобщей переписи населения 1897 г. Под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1905. 170 с.].
23. Shcherbak, M.H. & Shcherbak, N.O. *Natsionalna polityka tsaryzmu na Pravoberezhnii Ukraini (druha polovyna XIX — rochatok XX stolittia)*. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX століття). Київ, 1997. 89 с.].
24. Barmak, M. *Nimetske, cheske ta yevreiske naselennia Volynskoi hubernii (1796—1914 rr.): rozselennia, hospodarske zhyttia, mihratsii*. Ternopil, 1999 [in Ukrainian].
[Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796—1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції. Тернопіль, 1999. 206 с.].
25. Krylov, A. *Naselennyye mesta Podolskoy gubernii*. Kamianets-Podilskyi, 1905 [in Russian].
[Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольск, 1905. 564 с.].
26. Kandel, F. *Ocherki vremen i sobytii iz istorii rossiyskikh yevreyev. Iyerusalim, 1994* [in Russian].
[Кандель Ф. Очерки времен и событий из истории российских евреев. Иерусалим, 1994. 335 с.].
27. Lukin, V. & Khaymovich, B. (Comps.). *100 yevreyskikh mestechnik Ukrainy: istorich. putevoditel*. Vyp. 1: Podoliya. Jerusalem; Saint Petersburg, 1997 [in Russian].
[100 еврейских местечек Украины: историч. путеводитель. Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. Вып. 1: Подолия. Иерусалим; Санкт-Петербург, 1997. 256 с.].
28. Fedkov, O. & Nauk, A. *Svitohliad i pobazhannia umanskykh selian naperedodni novoho, 1906 roku (za materialamy narady Tsentralnoho hubernskoho komitetu v m. Kyievi 21 hrudnia 1905 r.). Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky*. 2024. 44: 156-171 [in Ukrainian].
[Федьков О., Гаук А. Світогляд і побажання уманських селян напередодні нового, 1906 року (за матеріалами наради Центрального губернського комітету в м. Києві 21 грудня 1905 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2024. Т. 44. С. 156—171].
29. Krasnyu-Admoni, G.Ya. (Ed.). *Materialy dlya istorii antiyevreyskikh pogromov v Rossii. T. 2. Vosmidesyatyye gody (15 aprelya 1881 g. — 29 fevralya 1882 g.)*. Peterburg; Moscow, 1923 [in Russian].
[Материалы для истории антиеврейских погромов в России. Т. 2. Восьмидесятые годы (15 апреля 1881 г. — 29 февраля 1882 г.) / Под ред. и со вступ. ст. Г.Я. Красног-Адмони. Петербург; Москва: Гос. изд., 1923. XXXII с., 542 с., V с.].
30. Rybak, I.V. *Yevreiski pohromy na Podilli u 1882 rotsi. Materialy X Podilskoi istoryko-kraieznauchoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi, 2000. 312-317 [in Ukrainian].
[Рибак І.В. Єврейські погроми на Поділлі у 1882 році. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 312—317].
31. Nikiforov, V.I. (Comps.). *Smila — ridne misto moie: Zbirnyk istorychnykh ta kraieznauchykh materialiv*. Smila, 2001 [in Ukrainian].
[Сміла — рідне місто моє: Збірник історичних та краєзнавчих матеріалів. Авт.-упоряд. В.І. Нікіфоров та ін. Сміла, 2001. 91 с.].

32. Yevreyskaya entsiklopediya. Svod znaniy o yevreystve i yego kulture v proshlom i nastoyashchem. T. 12. Saint Petersburg, b. g. [in Russian]. [Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Т. 12. Санкт-Петербург, б. г. 963 с.].
33. Avrutin, E.M. & Bemporad, E. (Eds.). Pogroms. A Documentary History. New York: Oxford University Press, 2021. 256 p.
34. Khonigsman, Ya.S. & Nayman, A.Ya. Evrei Ukrainy. Kratkiy ocherk istorii. Ch. 1. Kyiv, 1993 [in Russian]. [Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Ч. 1. Киев, 1993. 176 с.].
35. Kniazhev, V.S. Smilianshchyna: istoriyo-ekonomichnyi narys. Smila, 1998 [in Ukrainian]. [Княжев В.С. Смілянщина: історико-економічний нарис. Сміла, 1998. 128 с.].
36. Soyuz russkogo naroda. Po materialam Chrezvychaynoy sledstvennoy komissii Vremennogo pravitelstva 1917 g. Moscow; Leningrad, 1929 [in Russian]. [Союз русского народа. По материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. Москва; Ленинград, 1929. 444 с.].
37. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii: v 33 t. (Sobr. 3-e). T. XXV. Otd. 1 (1905). Saint Petersburg, 1908 [in Russian]. [Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. (Собр. 3-е). Т. XXV. Отд. 1 (1905). Санкт-Петербург, 1908. 1109 с.].
38. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii: v 33 t. (Sobr. 3-e). T. XXVI. Otd. 1 (1906). Saint Petersburg, 1909 [in Russian]. [Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. (Собр. 3-е). Т. XXVI. Отд. 1 (1906). Санкт-Петербург, 1909. 1157 с.].
39. Po gubernii. *Volyнская zhizn. Gazeta politicheskaya, obshchestvennaya, literaturnaya i sel'skokhozyaystvennaya*. 1906. 15 (28) oktyabrya. 2: 1-2 [in Russian]. [По губернии. *Вольнская жизнь. Газета политическая, общественная, литературная и сельскохозяйственная*. 1906. 15 (28) октября. № 2. С. 1—2].
40. Kiyevskaya sudebnaya palata. Sessiya v Zhitomire. Napadeniye odnoy chasti naseleniya na druguyu. *Pravo*. 1906. 30 aprelya. 17: 1574-1579 [in Russian]. [Киевская судебная палата. Сессия в Житомире. Нападение одной части населения на другую. *Право*. 1906. 30 апреля. № 17. С. 1574—1579].
41. Troyanivskyy pohrom 1905 roku. *Zbirnyk prats zhydivskoi istoriyo-arkheohrafichnoi komisii*. Kyiv, 1928. Kn. 1. 224-232 [in Ukrainian]. [Троянівський погром 1905 року. *Збірник праць жидівської історико-археографічної комісії*. Київ, 1928. Кн. 1. С. 224—232].
42. Kiyevskaya sudebnaya palata. Troyanovskoye delo (Prodolzheniye). *Pravo*. 1906. 14 maya. 19: 1773-1785 [in Russian]. [Киевская судебная палата. Трояновское дело (Продолжение). *Право*. 1906. 14 мая. № 19. С. 1773—1785].
43. Kiyevskaya sudebnaya palata. Troyanovskoye delo (Prodolzheniye). *Pravo*. 1906. 21 maya. 20: 1860-1863 [in Russian]. [Киевская судебная палата. Трояновское дело (Продолжение). *Право*. 1906. 21 мая. № 20. С. 1860—1863].
44. Obninskiy, V. Polgoda russkoy revolyutsii. Sbornik materialov po istorii russkoy revolyutsii (oktyabr 1905 — aprel 1906 gg.). Moscow, 1906 [in Russian]. [Обнинский В. Полгода русской революции. Сборник материалов по истории русской революции (октябрь 1905 — апрель 1906 гг.). Москва, 1906. 198 с.].
45. Domotenko, Yu.K. Preslavne mistechko Trypillia na Kyivshchyni: istorichni narysy. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].

- [Домотенко Ю.К. Преславне містечко Трипілля на Київщині: історичні нариси. Київ, 1999. 129 с.].
46. Podolskyi, A.Yu. Antysemitska polityka rosiiskoho tsaryzmu v Ukraini na pochatku XX st. *Yevreiske naselennia Pivdnia Ukrainy: istoriia ta suchasnist'*: tezy nauk. konf. Zaporizhzhia, 1995. 20-22 [in Ukrainian].
[Подольський А.Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. *Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність*: тези наук. конф. Запоріжжя, 1995. С. 20—22].
47. Lukin, V., Sokolova, A. & Khaymovich, B. (Comps.). 100 yevreyskikh mestecek Ukrainy: istoricheskii putevoditel. 2: Podoliya. Saint Petersburg, 2000 [in Russian].
[100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Авт.-сост. В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. Вып. 2: Подолия. Санкт-Петербург, 2000. 704 с.].
48. Istoriiia mist i sil Ukrainiskoi RSR. Vinnytska oblast. Kyiv, 1972 [in Ukrainian].
[Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. Київ, 1972. 780 с.].
49. Fedkov, O.M. Chornosotentsi i chutku na Podilli (z istorii suspilno-politychnoho zhyttia ta mentalnosti pochatku XX st.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahobichnogo universytetu: istorichni nauky*. 2001. 6 (8): 435-450 [in Ukrainian].
[Федьков О.М. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. 2001. Т. 6 (8). С. 435—450].

Надійшла / Received 11.12.2025

Oleksandr KOMARNITSKYI

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)

kob-1974@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1012-3683>

Viacheslav MAGAS

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,

Professor of the Department of Military Leadership and Management

S.P. Korolev Zhytomyr Military Institute (Zhytomyr, Ukraine)

vomagas@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6752-8860>

POGROMS OF THE JEWISH POPULATION IN THE TOWNS OF RIGHT-BANK UKRAINE DURING THE IMPERIAL PERIOD (1881 — February 1917)

The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the causes, course, and consequences of Jewish pogroms in the towns of the Kyiv, Podillia, and Volyn gubernias between 1881 and 1917, as well as to examine the response of Ukrainian society and the authorities to these events. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and comprehensiveness. The authors employ historical-comparative, problem-chronological, statistical, and source-critical methods, which make it possible to trace the dynamics, scale, and causes of Jewish pogroms in the towns of Right-Bank Ukraine. The study combines micro- and macrohistorical levels of analysis and also applies an interdisciplinary approach that incorporates sociological, political, and ethnopyschological perspectives. **The scientific novelty** of the research lies in the attempt to reconstruct a comprehensive picture of anti-Jewish violence in the context of socio-political processes in the Ukrainian lands of the late nineteenth and early twentieth cen-

turies, to identify the role of imperial and local authorities in provoking or suppressing pogroms, and to reveal the relationships between the Jewish population and the Ukrainian peasantry during a period of crisis. **Conclusions.** An escalation of interethnic relations in the Ukrainian lands within the Russian Empire marked the late nineteenth — early twentieth centuries. The Jewish population, which played an important role in the economic life of Right-Bank towns, became a victim of systemic discrimination, socio-economic tensions, and the authorities' deliberate antisemitic policies. The causes of Jewish pogroms were complex in nature and resulted from a combination of economic competition, religious prejudice, political instability, and deliberate provocations. The passivity or support of local administrations often contributed to the impunity of the perpetrators. Violence reached its greatest scale during the revolutionary events of 1905, when anarchy and social disorientation intensified anti-Jewish sentiments.

Keywords: *Jewish pogroms, towns, Right-Bank Ukraine, interethnic relations, Russian Empire, antisemitism.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.070>

УДК 94(477.73)(092)

Ярослав ТИНЧЕНКО

кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи,
Національний військово-історичний музей України (Київ, Україна)

lemberg_landwer@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

СТАТИСТИКА ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ СТОСОВНО БІЛОГВАРДІЙЦІВ У КРИМУ В 1920—1921 рр.

Мета — узагальнити опубліковані та виявлені архівні джерела, присвячені наймасштабнішому акту червоного терору під час громадянської війни на території колишньої Російської імперії — стратам у Криму в листопаді 1920 — квітні 1921 рр. Остаточо визначити кількість жертв терору як страчених, так і тих, які пройшли фільтрацію надзвичайних комісій і були звільнені. **Методологія** ґрунтується на принципах науковості, історизму, всебічного дослідження архівних джерел. Застосовано проблемний, хронологічний, порівняльний, пошуково-генеалогічний методи. **Наукова новизна.** Попередні дослідження та публікації, присвячені даній проблематиці, були сфокусовані на визначенні кількості розстріляних. У статті проаналізовані опубліковані й архівні джерела, які стосуються кількості людей, що змогли вцілити під час червоного терору в Криму, та їхньої подальшої долі. **Висновки.** У листопаді 1920 — квітні 1921 рр. на території Кримського півострова органами надзвичайної комісії було проведено операцію з ліквідації решток білогвардійської армії генерала П.М. Врангеля. Внаслідок діяльності різних підрозділів надзвичайної комісії було страчено до 12 тис. осіб, переважно офіцерів. Розстріли проводились на території Криму та за його межами — у Мелітополі, Херсоні й Харкові. Рядовий склад білогвардійської армії в основній масі без перевірки органами надзвичайних комісій направлявся на поповнення Червоної армії. Радянськими каральними органами було зареєстровано, перевірено та звільнено лише 9 тис. осіб. Серед офіцерського складу, який залишив

Цитування: Тинченко Я. Статистика червоного терору стосовно білогвардійців у Криму в 1920—1921 рр. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 70—85. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.070>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ся на Кримському півострові й був зареєстрований органами надзвичайної комісії, уціліло приблизно 10 % — передусім особи з академічною та спеціальною технічною освітою. Встановити загальну цифру білогвардійців і біженців, які пережили червоний терор у Криму, неможливо, оскільки крім тих, хто одразу вступив до Червоної армії, були такі, що через поранення або хвороби перебували в госпіталях, або переховувались серед місцевих мешканців.

Ключові слова: червоний терор, надзвичайна комісія, кримські розстріли, білий рух, офіцерський корпус.

Питання розстрілів (червоного терору) на території Кримського півострова в 1920—1921 рр. військовослужбовців Російської (білогвардійської) армії генерала П.М. Врангеля, передусім генералів і офіцерів, біженців, представників аристократії, дворян, поміщиків, фабрикантів, купців, інтелігенції, священнослужителів, неодноразово порушувалось українською науковою спільнотою і відображене в публікаціях Л.М. Абраменка [1], Т.Б. Бикової [2], С.І. Білоконя [3], С.В. Кульчицького та Л.Д. Якубової [4] та ін.

До 100-річчя подій було видано десятий том серії «Реабілітовані історією. Автономна Республіка Крим» (2021), що складається з монографічної частини, опублікованих постанов і протоколів зі списками розстріляних, короткого біографічного довідника зі встановленими анкетними даними 7726 людей, засуджених до розстрілу [5]. У публікації висвітлено організацію та діяльність радянських каральних органів на території України у 1920 р. (надзвичайних комісій, далі — НК), обставини евакуації армії генерала П.М. Врангеля з Криму, кількість військових, які були покинуті або добровільно залишилися на території півострова, їхню подальшу долю, ставлення до полонених білогвардійців співробітників НК, проведення масових розстрілів у Сімферополі, Джанкої, Севастополі, Євпаторії, Ялті, Феодосії, Керчі, Мелітополі, Херсоні та Харкові, виявлені карні справи проти чекістів, що брали активну участь у стратах, а згодом були звинувачені в кримінальних злочинах.

З моменту виходу згаданої книги минуло п'ять років, упродовж яких було виявлено нові архівні документи щодо кримських розстрілів. Ці матеріали не впливають на зроблені висновки у питаннях хронології та географії подій, кількості страчених, але значно доповнюють картину інформацією про звільнених з-під арешту білогвардійців і тих, хто взагалі unikнув репресій. Виявлені документи доводять, що НК ухвалювали рішення про розстріл вибірково — не йшлося про всіх офіцерів, не кажучи вже про рядовий склад білогвардійців, що залишився на півострові та був влитий до РСЧА. Уцілілі офіцери змогли повернутись до місць свого проживання, а деякі, з вищою академічною освітою, були зараховані до Червоної армії.

В історичній літературі, а ще частіше в публіцистиці, побутує думка, що керівниками масових страт на території Криму були партійні діячі Розалія Землячка (Залкінд) та Бела Кун. Першоджерелом цієї інформації є книжка білоемігрантського дослідника С.П. Мельгунова [6, с. 105—110]. Однак діяльність цих більшовицьких керівників жодним чином не була пов'язана з функціонуванням НК, які підпорядковувались лише Ф.Е. Держинському, а той безпосередньо В.І. Леніну. У документах щодо перебігу репресій жодного разу не згадуються їхні прізвища.

Керівництво операцією з фільтрації та часткової ліквідації (проведення масових розстрілів) колишніх білогвардійців і біженців, які залишилися після евакуації армії генерала П.М. Врангеля, Дзержинським було покладено на начальника управління особливих відділів Південного та Південно-Західного фронтів В.М. Манцева та його заступника Ю.Г. Євдокимова. 20 грудня 1920 р. Манцев із гордістю доповідав Дзержинському: «У Криму я дуже затримався, але це було вкрай необхідно, оскільки ділових людей там у цей час не виявилось, заходи ніякі не вживались, і білогвардійці могли б звідти розповзтись [...] Тепер, після Криму, ймовірно, і я отримаю прізвисько “кривавого”. Ну, що ж робити. Таке прізвисько від буржуазії лестить» [7, с. 211]. Парадокс та іронія полягають у тому, що про ці «подвиги» не було відомо С.П. Мельгунову, а відтак В.М. Манцев не став «кривавим», а навпаки — був забутий.

Єдиної назви актам червоного терору, які відбувались після залишення Кримського півострова армією П.М. Врангеля, не існувало. Начальник особливого відділу (далі — ОВ) 6-ї армії М.М. Бистрих, який здійснював затримання та розстріли у Джанкої, Євпаторії, Херсоні, у своїх документах називає цю подію «Кримською операцією»¹. У документах чекістів К.К. Мукке та І.П. Каляєва йдеться про «ліквідацію» в одному випадкові — Врангеля у Криму, в іншому — контрреволюціонерів². У документах Ю.Г. Євдокимова операція має назву «Експедиція в Криму». Найбільш академічною, так би мовити, може вважатись назва М.М. Бистрих — «Кримська операція».

Завдяки опублікованим у 2021 р. документам вдалося чітко встановити хронологічні межі подій. В одній з архівних справ було виявлено наказ № 1 Першого кримського особливого пункту особливого відділу Південного фронту, виданий о 8 ранку 20 листопада 1920 р. у м. Мелітополь, підписаний В.М. Манцевим та начальником цього пункту М. Добродицьким. У наказі йшлося про обов'язкову реєстрацію всіх колишніх білих, які залишилися в Мелітополі, упродовж 48 годин³. Отже, саме з цього документа починається відлік «Кримської операції», або «Експедиції у Криму», як її називав Ю.Г. Євдокимов.

Датою завершення «операції» слід вважати наказ Ю.Г. Євдокимова від 18 квітня 1921 р. про розформування особливих відділів 4-ї армії та узбережжя Чорного та Азовського морів. Це були останні чекістські органи, уповноважені займатись виявленням, фільтрацією та розстрілами білогвардійців і біженців. Тепер на території півострова діяла лише Кримська надзвичайна комісія, до компетенції якої боротьба з колишніми врангелівцями вже не належала [5, с. 4].

Джерельна база історії репресивних заходів на території Криму наприкінці 1920 — навесні 1921 рр. є доволі обмеженою. Для визначення кількості страчених дослідники багато десятиліть користувались даними, наведеними у листі письменника І.С. Шмельова та книзі дослідника червоного терору С.П. Мельгунова.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69870. Арк. 1, 2.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 693. Арк. 58 зв.; Спр. 1166. Арк. 43.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2819. Арк. 147.

І.С. Шмельов абсолютного голослівно, наводячи лише приклади особисто йому відомих фактів розстрілів (у тому числі власного сина), стверджував, що в Криму було страчено від 56 (буцімто за якимись офіційними даними) до 120 тис. осіб [8, с. 44] — цієї ж думки дотримувався і С.П. Мельгунов.

Аналіз розділу «Крим після Врангеля» з праці С.П. Мельгунова дозволяє стверджувати, що дослідник користувався джерелами, які навмисно викривляли й фальсифікували інформацію. Він посилається на емігрантські газети, які виходили у Берліні, Парижі, Варшаві: «Общее дело», «Руль», «Воля России», «За народ» тощо. Своєю чергою, ці видання начебто дослівно передруковували повідомлення радянських газет про страти, наприклад, з «Известий временного севастопольского ревкома». Маємо зазначити, що публікації в радянських виданнях, які з'являлись нібито 28—30 листопада, передруковувались у білоемігрантській пресі вже 11 грудня [6, с. 108]. Постає закономірне запитання: як радянська газета, що виходила у Севастополі, могла за 11 днів потрапити до Берліну? Адже пароплави з радянської Росії до Європи не ходили, поштового сполучення не було, на кордонах ще тривало збройне протистояння. Єдиний можливий варіант — передати до Європи дані з радянських видань телеграфом. Але телеграф знаходився під надійним контролем НК. Пошук у бібліотеках усього світу газети з назвою «Известия временного севастопольского ревкома» за 1920 р. приніс неочікуваний (або очікуваний) результат: такої газети не існувало. Як і інших радянських видань з Криму, які буцімто передруковувала емігрантська преса. Отже, С.П. Мельгунов посилався на газетні фальсифікації.

Реальні дані щодо страчених були вперше оприлюднені в історичній літературі в 1993 р., коли було опубліковано витяг з нагородного листа Ю.Г. Євдокимова, представленого Ф.Е. Дзержинським до ордену Червоного Прапора за розстріли у Криму: «...Євдокимов з експедицією очистив Кримський півострів від залишених там для підпілля білих офіцерів і контррозвідників, вилучив до 30 губернаторів, 150 генералів, понад 300 полковників, стільки ж контррозвідників і в цілому до 12 тис. білого елемента, чим унеможливив появу в Криму білих банд» [9, с. 55—56].

Отже, йдеться про 12 тис. «вилучених» ворогів радянської влади. У наступні роки навколо цього терміну виникла навіть дискусія: «вилучені» — це лише страчені чи загалом усі репресовані? Відповідь на це питання з'явилась у 2010 р., коли одним із дослідників було виявлено унікальний документ за підписом Ю.Г. Євдокимова — «Характеристика діяльності особливого відділу на Україні за період з березня 1920 року по березень 1921 року (Експедиція в Криму)». У цьому документі наведено перелік населених пунктів Кримського півострова з докладною інформацією про кількість страчених у кожному з них. «Характеристика» завершується реченням: «Усього в Криму розстріляно до 12 000 осіб, з яких до 30 губернаторів, понад 150 генералів, більш як 300 полковників, кілька сотень контррозвідників, шпигунів, так уникли можливої появи білих банд у тилу Червоної Армії» [10, с. 121—122]. Отже, фактичний керівник репресій проти колишніх білогвардійців і біженців, що залишились на півострові після евакуації армії генерала П.М. Врангеля, однозначно свідчив про 12 тис. страчених. Після публікації цих двох документів залишалось лише знайти підтвердження даним, наведеним Ю.Г. Євдокимовим.

Серед археографічних публікацій вартий уваги збірник документів російської військової еміграції 1920—1940-х рр., який містить масив джерел з відомчих архівів РФ [11]. Ці документи, як фрагменти мозаїки, органічно доповнюють корпус матеріалів, що зберігся у ГДА СБУ та Центральному державному архіві громадських об'єднань і українці (далі — ЦДАГОУ). У збірнику містяться:

- доповіді уповноваженого інформаційної частини особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів К.К. Мукке про затриманих білогвардійців і розгляд їх справ у населених пунктах Північної Таврії, Джанкої, Сімферополі, Севастополі [11, с. 203—204, 213—217, 220—222, 232—234, 399, 400];
- звіти про діяльність перших чекістських груп у Мелітополі та Джанкої [11, с. 404, 405];
- доповіді голови «трійки» особливого відділу 13-ї армії М. Данішевського та її члена П. Зотова про виконання смертних вироків на Керченському півострові [11, с. 234—236, 406—409];
- телеграма уповноваженого Кримської ударної групи М.Д. Петрова від 28.11.1920 р. з проханням про виїзд його підлеглих із Джанкою до Феодосії «із завербованим полковником» для пошуку білогвардійців, які планували перейти на нелегальне становище [11, с. 409].

Доповіді К.К. Мукке доповнюють матеріали про страчених у Сімферополі, які зберігаються у ГДА СБУ⁴. Інформація про діяльність чекістів у Мелітополі знаходить своє відображення у відповідних архівних справах з анкетами осіб, щодо яких у цьому місті було ухвалено рішення про розстріл⁵. Звіти М. Данішевського та П. Зотова повністю відповідають інформації, що міститься у великому масиві архівно-кримінальних справ «трійки», яку вони очолювали на Керченському півострові [11, с. 297—300]. Нарешті, про діяльність Кримської ударної групи М.Д. Петрова та «завербованого полковника» (С.К. Левицького) йдеться у виявленій 6-томній архівно-кримінальній справі 1922 р. Чекістів звинувачували у різноманітних злочинах, скоєних упродовж 1921 р. в Ізюмсько-Слов'янському районі⁶. У цій справі вони, фактично, не понесли покарання.

У досліджах сучасних істориків часто бачимо посилання на працю Л.М. Абраменка «Остання обитель. Крим, 1920—1921 роки» (2005), яка тривалий час залишалась єдиним авторитетним дослідженням з теми [1]. Її автор з 1989 р. був особисто дотичний до процесу реабілітації жертв політичних репресій як співробітник органів прокуратури. Під час роботи йому траплялися великі колективні справи про страчених у Криму у 1920—1921 рр., тому, врешті-решт, Л.М. Абраменко вирішив об'єднати всі виявлені ним на цю тему дані в одній книжці.

Л.М. Абраменку, як першому досліднику цієї теми, було складно розібратися та належним чином систематизувати виявлені ним розрізнені справи й документи.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69870; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 71000.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2819; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 69307, 72554.

⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 50706. Т. 1—6. Архівно-кримінальна справа Петрова М.Д. та ін.

Найбільш плідним періодом його досліджень стали 1989—1995 рр., коли оргтехніка ще не була доступною дослідникам, тому Л.М. Абраменко всі виписки робив власноруч, опрацювавши таким способом близько 500 архівних справ і зібравши інформацію на майже 6 тис. осіб. До вже опрацьованих справ він більше не повертався.

Докладний аналіз архівних документів, виявлених Л.М. Абраменком, дозволяє зробити наступні висновки: зосередившись на дослідженні власноруч заповнених анкет страчених, Л.М. Абраменко не помітив, пропустив або просто проігнорував чимало надважливої інформації, передусім — номери протоколів і постанов у заголовках розстрільних списків. Наприклад, виявивши та дослідивши більшість справ «трійки», яка ухвалювала рішення про розстріл колишніх білогвардійців і біженців на Керченському півострові, шановний автор не помітив, що протоколи й анкети (майже 2500) мають наскрізну нумерацію. Якби Л.М. Абраменко звернув на це увагу, то, по-перше, зрозумів би, що відшукав не всі справи, а по-друге, мав би змогу зробити вичерпний висновок про кількість страчених на Керченському півострові. Фіксуючи часто незначну інформацію, яка містилась в анкетах колишніх офіцерів (наприклад, місце тимчасового проживання у Криму, яке могло бути досить умовним), автор водночас пропускав записи про місце перебування під вартою. У результаті Л.М. Абраменко зарахував до числа страчених у Джанкої людей, що дійсно потрапили в полон у тому районі, але заповнювали анкети, перебуваючи під вартою у спеціальному концентраційному таборі для врангелівців у Херсоні та у в'язниці у Сімферополі, отже, були страчені саме там. Попри це, робота Л.М. Абраменка майже 15 років залишалась єдиним та унікальним джерелом інформації з історії кримських розстрілів, в якій були вміщені дані на понад 6 тис. страчених.

Лише комплексний аналіз усіх згаданих публікацій дозволяє по-новому поглянути на питання кримських розстрілів, порівняти дані та доповнити їх матеріалами українських архівів — тим масивом документів, який не потрапив до досліджень згаданих авторів.

Усі виявлені на сьогодні першоджерела свідчать про те, що у вже згаданій «Характеристиці» за підписом Ю.Г. Євдокимова зібрано й узагальнено всі первинні звіти співробітників надзвичайних комісій. Крім того, на цьому документі є підпис чекіста Семена Дукельського, відомого своєю педантичністю щодо цифр і фактів. В архівах України вдалося віднайти матеріали, що підтверджують переважну більшість тверджень і фактів, наведених у «Характеристиці». Деяку інформацію, наприклад, щодо проведення репресивних заходів у м. Севастополь та м. Джанкой, доки не вдалося перевірити, оскільки ці документи вочевидь зберігаються в архівах РФ.

Комплексне дослідження та порівняння всіх джерел дало змогу остаточно визначити кількість осіб, страчених під час «Кримської операції» (або «Експедиції до Криму»). Виявлені документи свідчать, що розстріли почались ще в Мелітополі, потім тривали в різних населених пунктах Кримського півострова, а також у Херсоні та Харкові, куди вивозили полонених білогвардійців. Отже, географія страт у цій «операції» виходить за межі Криму та охоплює інші міста України.

Узагальнені дані про географію та кількість страчених [5, с. 253—259, 296—303] можна звести у таблицю (див. табл. 1).

Табл. 1. Географія і статистика червоного терору в Криму, 1920—1921 рр.

Місце виконання смертних вироків	Орган надзвичайної комісії, який здійснював репресивні заходи	Кількість страчених за документами	Кількість виявлених прізвищ у постановках, або власноруч заповнених ними анкет
Сімферополь	І хвиля «Трійки» особливо-фронтвої комісії, ОВ Південного та Південно-Західного фронтів, 6-ї армії	1. За даними з «Характеристики» Ю.Г. Євдокимова, заарештовано до 2000 білогвардійців, із них страчено 1200. 2. У виявлених протоколах зазначено 1529 прізвищ, але частина з них повторюється.	Порівняння усіх списків дозволяє зробити висновок про 1498 страчених офіцерів, біженців і представників місцевої «буржуазії» ¹ .
Севастополь (разом із Балаклавою)	І хвиля «Трійки» ОВ 4-ї армії І хвиля «Трійки» Кримської ударної групи	Вдалося встановити 1265 розстріляних за груповими справами та не менше 400 — за індивідуальними [5, с. 166—177]. 1. За даними з «Характеристики» Ю.Г. Євдокимова у Севастополі було зареєстровано 3500 білогвардійців, з яких 1500 страчено. Інші 2000 були відправлені на поповнення дивізій РСЧА. Окремо в документі зазначено, що у Балаклаві було страчено «до 275 людей». 2. У доповіді однієї з очільниць ВКП(б) Р.С. Землячки (Залкінд) йдеться про 5 тис. виявлених білогвардійців без поділу арештів і страт у Севастополі на I та II хвилі.	В архівах України даних про ці заходи НК виявити не вдалося.
	II хвиля «Трійки» ОВ узбережжя Чорного та Азовського морів	Не менше 775.	Не менше 632 [5, с. 187—193].

<p>Керченський півострів (разом із Мелітополем, де було складено протокол № 1 «Трійки» ОВ 13-ї армії)</p>	<p>I хвиля «Трійка» ОВ 13-ї армії</p>	<p>Про діяльність «Трійки» ОВ 13-ї армії збереглося найбільше документів та матеріалів. За даними, наведеними у «Характеристиці» Ю.Г. Євдокимова та доповіді голови «Трійки» М. Данішевського, всього в районі Керчі та Феодосії було зареєстровано 8500 білогвардійців, із них страчено 2284. Причому в обох доповідях надзвичайно докладно розписується кількість розстріляних за званнями та категоріями [11, с. 234—236, 406—409].</p>	<p>В архівах України вдалося виявити весь масив справ ОВ 13-ї армії, який налічує 23 томи, що містять постанови та анкети страчених, які мають наскрізну нумерацію. Водночас у цих матеріалах виявлено чимало арифметичних помилок і пропущених номерів. Так, у постановках фігурує 2111 прізвищ страчених, проте анкет виявлено 2313. Цифра 2284, яка наводиться у «Характеристиці», також вочевидь є результатом арифметичних помилок під час перерахунків. Підрахунки на підставі протоколів свідчать, що у Мелітополі було винесено смертний вирок 100 білогвардійцям, у Феодосії — 1050, у Керчі — 961. Таким чином, фактично йдеться про 2111 страчених [5, с. 254].</p>
<p>Ялта (з Алупкою)</p>	<p>II хвиля «Трійка» ОВ 3-ї стрілецької дивізії 4-ї армії та узбережжя Чорного та Азовського морів.</p>	<p>Загальна цифра невідома. Виявлено близько 200 справ осіб, щодо яких було ухвалено рішення про розстріл постановою «Трійки» ОВ 3-ї стрілецької дивізії та 50 — «Трійки» ОВ Чорного та Азовського морів [5, с. 212—219].</p>	<p>В архівах України вдалося виявити сім томів з постановами на страчених, підписаними в Ялті, та один том — з Алупки. Але в останньому томі міститься протокол з № 3. У восьми зазначених томах виявлена інформація про 895 людей (після детального вивчення встановлено, що стосовно 36 з них</p>

Продовження табл. 1

Місце виконання смертних вироків	Орган надзвичайної комісії, який здійснював репресивні заходи	Кількість страчених за документами	Кількість виявлених прізвищ у постановвах, або власноруч заповнених ними анкет
Джанкой	«Трійка» 2-ї підгрупи Кримської ударної групи.	<p>У «Характеристиці» Ю.Г. Євдокимова йдеться про 470 зареєстрованих білогвардійців, з яких 449 було страчено. Ці дані було запозичено з доповіді керівника «трійки» М.Д. Петрова, оригінал якої вдалося відшукати в архівах України².</p> <p>У ній зазначено, що спочатку було страчено 449 осіб, а потім перевірено «радянські установи» у Джанкої, заарештовано 70 людей, з яких страчено ще 29. Отже, загалом у Джанкої було страчено 478 осіб.</p>	<p>рішення про розстріл ухвалювалося двічі, а отже фактично — 859). Різниця з даними «Характеристики» становить 210 осіб. Вочевидь дані на них містились у справах з постановами № 1 та № 2 з Алупки. Щонайменше одна з цих справ перебуває в архівах РФ. Не виключаємо, що ці справи свого часу були передані до Москви у зв'язку з розглядом скарг письменника І. Шмельова щодо арешту й страти його сина [5, с. 178—186].</p> <p>Протоколи, списки або анкети виявити не вдалося.</p> <p>Були виявлені свідчення колишнього полковника С.К. Левицького, який перейшов на бік чекістів та разом із ними здійснював огляд документів, а пізніше формував статистику страчених. Він стверджував, що протоколи й анкети були відвезені в управління Кримської ударної групи у Севастополі³. Тобто ці документи були передані особисто В.М. Манцеву, а він їх відвіз до Москви разом із севастопольськими матеріалами про страти.</p>
Херсон та Євпаторія	«Трійка» ОВ 6-ї армії.	У «Характеристиці» Ю.Г. Євдокимова та ін. оприлюднених	У виявлених справах «трійки» ОВ 6-ї армії вдалося виявити спис-

Заакінчення табл. 1

<p>Харків</p> <p>Діяльність Кримської надзвичайної комісії</p> <p>Разом (якщо врахувати лише зазначені у таблиці дані):</p>	<p>«Трійка» управління особливих відділів Південного та Південно-Західного фронтів.</p> <p>Колегія Кримської НК та її різноманітних уповноважених діяла лише у січні — квітні 1921 р.</p>	<p>джерелах діяльність цієї «трійки» не відображена.</p> <p>Водночас збереглися справи зі звітністю цієї «трійки», яка діяла в Херсоні та виносила вироки білогвардійцям, захопленим у районі Джанкою або в Євпаторії. Всього за статистичними даними «трійки» було ухвалено рішення про розстріл 525 людей.</p> <p>Вдалося виявити кілька колективних справ за грудень 1920 — лютий 1921 рр. на 147 білогвардійців, які були захоплені в полон під час останніх боїв з армією Врангеля, згодом щодо них було ухвалено рішення про розстріл. Усі вони з різних причин були вивезені до Харкова⁵.</p> <p>За січень — квітень 1921 р. Кримська НК та підлеглі їй органи засудили до страти більше ніж 250 осіб [5, с. 220—225].</p> <p>10 537</p>	<p>ки або анкети 342 розстріляних⁴.</p> <p>Протоколи та анкети на 147 осіб.</p> <p>Збереглися протоколи на 154 осіб, розстріляних з політичних мотивів, та близько 100 — за карні злочини.</p> <p>7725*</p>
---	---	--	--

Примітки: ¹ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69870, 74755; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 71000; ²ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 50706. Т. 5. Арк. 261—267; ³Там само. Т. 6. Арк. 228 об. — 229; ⁴ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72420; ⁵ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2367; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 73424; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 72555.

*У цьому випадку йдеться винятково про виявлені прізвища та імена білогвардійців, біженців, місцевих мешканців — без урахування кримінальних злочинців, страчених за постановами органів Кримської надзвичайної комісії.

Таким чином, вдалося документально підтвердити ухвалення рішення про розстріл щодо щонайменше 10 537 людей, причому за протоколами, списками й анкетами було встановлено імена 7725 з них. Ці дані близькі до наведених у «Характеристиці» — «до 12 тисяч» осіб. Водночас вони повністю заперечують інформацію письменника І.С. Шмельова, дослідника С.П. Мельгунова та їхніх послідовників, які стверджували, що в Криму було страчено від 56 до 120 тис. осіб.

Остаточне визначення кількості загиблих унаслідок червоного терору на Кримському півострові дає змогу перейти до наступного питання: скільки людей з різних причин змогли уникнути розстрілів та на які категорії їх можна поділити?

У згадуваній «Характеристиці» за підписом Ю.Г. Євдокимова зазначається, що у Сімферополі заарештували 2000 білогвардійців (із них страчено від 1200 до 1500 осіб), у Севастополі — 3500 (розстріляно 1500), на Керченському півострові — 8500 (смертний вирок було винесено за різними оцінками 2111—2284 особам). Різниця у кількості заарештованих пояснюється тим, що у Сімферополі та Севастополі білогвардійці залишилися добровільно, а з портів Феодосії та Керчі генералу Врангелю не вдалося евакуювати всі свої війська — частина була покинута. Отже, всі вони потрапили до полону. Але ці дані далекі від реальної кількості білогвардійців, які залишилися на Кримському півострові. У монографічному дослідженні «12 тисяч. Кримські розстріли, 20.11.1920—18.04.1921» наведені чисельні факти включення до складу різних дивізій РСЧА величезних білогвардійських поповнень — це були тисячі осіб [5, с. 71—80]. Навіть за офіційними радянськими даними до складу Робітничо-Селянського Червоного флоту перейшло 1500 різних чинів флоту армії генерала Врангеля, з яких пізніше 800 відпустили додому, а решта — «асимілювалась» [12, с. 49].

Про долю полонених білогвардійських солдатів писали навіть радянські газети. Так, у замітці київського часопису «Більшовик» від 12 травня 1921 р. було зазначено: «Салдати бувшої Врангелівської армії, що прибули до Одеси, висловили бажання приймати участь у радянському будівництві. У відповідь на їх прохання дозволити вибрати до ради, пленум губернського виконавчого комітету ухвалив надати право бувшим врангелівцям, в кількості 70.000 чоловіка» [13]. У цій замітці йшлося про тих колишніх білогвардійців, що вступили до складу РСЧА у Криму, зокрема 51-ї та 15-ї стрілецьких дивізій, підрозділи яких згодом розміщувалися в Одесі, Херсоні та Миколаєві. Малоімовірно, що їх було 70 тисяч, але вочевидь ішлося про тисячі.

Виявлені в архівах дані свідчать про те, що чекісти (точніше, їхні помічники з-поміж колишніх офіцерів) ретельно вивчили біографії офіцерів з академічною або спеціальною технічною освітою, яких можна було використати на штабних посадах у РСЧА або «народному господарстві». Однак, остаточне рішення про збереження життя цій категорії людей часто залежало від особистої думки чекістів, які розглядали їхні анкети. Так, у Севастополі добровільно залишився капітан 2-ї ранги Леонід Щепін, інженер-механік за фахом, у 1918—1919 рр. він був начальником управління ремонту військових кораблів і транспортів, а з червня 1920 р. — головним інженером-механіком порту у Севастополі. Вочевидь, такий фахівець

був потрібен Робітничо-Селянському Червоному флоту, і щойно до Севастополя вступили радянські війська — Щепін був зарахований до його лав. Пізніше його двічі заарештовували: у грудні 1920 р. — під час першої хвилі арештів (на один день), у лютому 1921 р. — під час другої (на чотири дні)⁷. В обох випадках справу Щепіна розглядали різні органи надзвичайної комісії, але вони виявились одно-стайними щодо подальшої долі морського інженера. Станом на 1925 р. Л. Щепін мешкав у Харкові та працював на підприємстві «Югосталь» помічником завідувача виробничого відділу [14, с. 2115]. Натомість маємо чимало випадків, коли пересічних морських офіцерів без спеціальної технічної освіти було розстріляно.

Серед останніх знахідок на цю тему слід згадати архівно-кримінальну справу (1925 р.) випускника Миколаївської академії генерального штабу та білогвардійського офіцера Бориса Стадлера, в якій згадуються кримські події. У 1920 р. в армії генерала П.М. Врангеля Б. Стадлер обіймав різні відповідальні штабні посади й на момент евакуації був старшим ад'ютантом штабу Севастопольської фортеці. З якихось причин підполковник Б. Стадлер добровільно вирішив залишитись у Криму. На диво, його не лише не розстріляли, а навіть призначили начальником штабу Перекопсько-Сиваського укріпленого району. Цю посаду він обіймав з 1 січня до 25 квітня 1921 р. Згодом Б. Стадлер служив на викладацьких посадах у військово-навчальних закладах м. Київ. Як виявилось, він листувався зі своїми старшими товаришами з армії генерала П.М. Врангеля, через що й був заарештований. У виявленому під час люстрації співробітниками ДПУ листі Б. Стадлера, в якому він скаржився на умови життя за радянської влади, він серед іншого згадував кримські події: «Правда, небагато таких, як я, уціліло, не більше 10 %, й у цей відсоток потрапив і я, винятково завдяки моїй кваліфікації, але смерть витала над моєю головою не менше ніж пів року, доки я не вийшов з її сфери, та й те лише відносно. Тепер служу, отримую достатньо, читаючи тактику у двох військових училищах, але це все тимчасово»⁸.

Б. Стадлер був прискіпливим генштабістом, його оцінку подій можна вважати реалістичною, заснованою на конкретних фактах. Отже, він зробив висновок, що «таких як він», тобто, офіцерів, які залишились і добровільно з'явилися на реєстрацію до НК, уціліло «не більше 10 %». Це найбільша, але лише одна з кількох категорій білогвардійських офіцерів, яким вдалося зберегти життя.

Виявлені джерела підтвердили думку про те, що під час масової здачі у полон різних білогвардійських підрозділів регулярні частини РСЧА могли не видавати офіцерів чекістам. Зокрема, вдалось виявити реєстраційну анкету капітана Олександра Мельницького, який у середині 1920-х рр. мешкав в Умані. В останньому бою з червоними в районі Чонгарського мосту він очолював батальйон 1-го стрілецького полку. Його частина у повному складі здалась 30-й стрілецькій дивізії РСЧА. Вочевидь усіх полонених, у тому числі й офіцерів, одразу вивели за межі Криму, завдяки чому вони уникали розстрілу⁹. Отже, офіцери, яких одразу «сховали» серед частин

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 406. Т. 11. Арк. 403—404.

⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52801. Арк. 6 об. — 8.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 406. Т. 10. Арк. 100—102.

РСЧА — це друга категорія вцілілих. У виданні «12 тисяч. Кримські розстріли. 20.11.1920—18.04.1921» практично відсутня інформація про арешти чи страти офіцерів саме з цього полку. Дані з реєстраційної анкети О. Мельницького дозволяють стверджувати, що всі вони вціліли завдяки червоноармійцям.

Ще одна категорія — важкопоранені та хворі, які на момент евакуації перебували у шпиталях: якщо лікування тривало бодай до квітня 1921 р., то вони уникали репресій та страти. Вірогідно, саме така доля випала 24-літньому поручникові, уродженцю Харківської губернії Роману Ковальову. Влітку 1919-го він був поранений у груди, у березні 1920-го — у руку й голову, у червні — ще раз у голову. На поручника чекало тривале лікування та відновлення, завдяки якому його не встигли розстріляти й невдовзі він повернувся додому¹⁰.

Нарешті, якась частина офіцерів просто вправно заховалась серед місцевих мешканців та у віддалених районах Криму, а потім, коли минула небезпека, легалізувалась без жодних наслідків для себе. Прикметну біографію мав Володимир Зубенко, дворянин, випускник кадетського корпусу та військового училища, кадровий офіцер, чию архівно-кримінальну справу вдалося виявити порівняно нещодавно. Він служив у білогвардійській контррозвідці, потім перейшов до Зведено-гвардійського полку, у складі якого дістав поранення у бою з червоними 28 вересня 1920 р. Перебуваючи на лікуванні у Сімферополі, В. Зубенко закохався у місцеву дівчину та зробив їй пропозицію. Тим часом стало відомо про евакуацію білих з Криму. До лікарні приходив ад'ютант Зведено-гвардійського полку та особисто просив В. Зубенка виїхати, підкреслюючи, що «всі офіцери будуть розстріляні». В. Зубенко просив свою наречену евакуюватися разом з ним, але батьки не погодились. Штабскапітан В. Зубенко вирішив піти на смертельний ризик і залишитись у Сімферополі. Спочатку він переховувався у родичів своєї нареченої, потім — в іншому помешканні, де зустрів групу червоних командирів з колишніх офіцерів, серед яких навіть був його товариш по навчанню в кадетському корпусі. У лютому 1921-го вони попередили В. Зубенка про те, що ОВ знає про нього та порадили виїхати за межі Сімферополя. Він оселився в с. Айбари, де влаштувався псаломщиком до жіночого монастиря і перебував там до червня 1922 р. У цьому селі він познайомився з чекістом, майбутнім начальником економічного відділу ДПУ УСРР Куропатенком. В. Зубенко видавав себе за громадянина Греції Зубекіді, мав документи на це ім'я, був завербований ДПУ спочатку як агент, а потім навіть влаштувався туди на службу, причому — до центрального апарату в Харкові. У 1925-му на тлі алкоголізму В. Зубенко витратив службові гроші, був заарештований і на першому ж допиті зізнався в тому, що є колишнім офіцером, білогвардійським контррозвідником і т. д. Ці дані не засмутили слідчих, навіть навпаки, як він потім свідчив: «У травні місяці 1925 року я був залучений КРО ДПУ УСРР в якості закордонного співробітника, а потім, по завершенні цієї роботи, перебував таємним співробітником до моменту мого арешту, тобто до 23 листопада 1930 року». Юридично В. Зубенко перебував на посаді начальника пожежної охорони Українського кравецького об'єднання. Підставою для

¹⁰ Там само. Т. 11. Арк. 161—162.

його арешту в 1930 р. стало те, що він повідомив про свою службу у ДПУ кільком колишнім офіцерам, які були заарештовані у справі «Весна» і розповіли про це на допитах. 5 січня 1932 р. Зубенка-Зубекіді було засуджено до розстрілу, який був замінений на 10 років позбавлення волі¹¹.

Історія В. Зубенка свідчить про те, що:

- білогвардійці чудово усвідомлювали, що після їхнього відступу з Криму всі офіцери, які там залишаться, будуть страчені, а тому вживали заходів, аби евакуювати своїх побратимів, об'їздили шпитали в пошуках поранених офіцерів і проводили з ними роз'яснювальні бесіди;

- ті, хто переховувались у місцевого населення, мали всі шанси пережити репресії та легалізуватися;

- «военспеці», колишні офіцери в РСЧА, всіляко допомагали своїм колегам білогвардійцям;

- органи ДПУ після завершення «Кримської операції» більше не переслідували колишніх офіцерів-врангелівців, яким вдалося сховатися від хвилі червоного терору в листопаді 1920 — квітні 1921 рр.

Підсумуємо: опрацювання цілого комплексу першоджерел дозволяє вважати 12 тис. страчених органами надзвичайної комісії під час «Кримської операції» («Експедиції у Криму») остаточно доведеною кількістю загиблих. Додатковим аргументом на користь цих даних є чисельні свідчення про збереження життя радянською владою рядовому складу білогвардійських армій, а також частині офіцерського складу. Пройшли реєстрацію у НК та були звільнені не менше 9 тис. представників рядового складу та біженців (згідно «Характеристики» за підписом Ю.Г. Євдокімова). Близько 10 % офіцерського складу, які мали академічну та спеціальну технічну освіту (на думку Б. Стадлера), також змогли unikнути розстрілів. До цих підрахунків не включені тисячі рядових білогвардійців, які одразу приєдналися до Червоної армії та навіть не проходили реєстрацію в надзвичайних органах (разом з невеличкою кількістю командного складу), офіцери, які залишились важко пораненими чи хворими в шпиталях, які переховувались серед місцевих мешканців. Дані про них є вкрай фрагментарними, тому встановити повну, остаточно й однозначну кількість білогвардійців і біженців, які пережили червоний терор у Криму, уже неможливо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Abramenko, L.M. Poslednyaya obitel. Krym, 1920—1921 gody. Kyiv, 2005 [in Russian]. [Абраменко Л.М. Последняя обитель. Крым, 1920—1921 годы. Киев, 2005, 480 с.].
2. Вукова, Т.В. Masovyi teror v period utverdzhenia radianskoï vlady v Krymu (1918—1921 rr.). *Z arkhiviv VChK—OHPU—NKVD—KHB*. Kyiv, 2001. 2 (17): 437-464 [in Ukrainian]. [Бикова Т.В. Масовий терор в період утвердження радянської влади в Криму (1918—1921 рр.). *З архівів ВЧК—ОГПУ—НКВД—КГБ*. Київ, 2001. № 2 (17). С. 437—464].
3. Bilokin, S.I. Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917—1941 rr.): Dzhereleznaveche doslidzhennia. Kyiv, 1999. T. 1 [in Ukrainian].

¹¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63322. Арк. 9—19.

- [Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Київ, 1999. Т. 1. 448 с.].
4. Kulchyt'skyi, S. & Yakubova, L. Krymskyi vuzol. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. Київ, 2018. 496 с.].
 5. Tynchenko, Ya. (Comps.). 12 tysyach. Krymskiye rasstrely. 20.11.1920—18.04.1921 / Reabilitovani istoriieiu. Avtonomnaia Respublika Krym. Kn. 10. Kyiv, 2021 [in Russian].
[12 тысяч. Крымские расстрелы. 20.11.1920—18.04.1921. Автор-составитель Я. Тинченко / Реабітовані історією. Автономная Республика Крым. Кн. 10. Київ, 2021. 1032 с.].
 6. Melgunov, S.P. "Krasnyu terror" v Rossii 1918—1923. Berlin, 1924 [in Russian].
[Мельгунов С.П. «Красный террор» в России 1918—1923. Берлин, 1924. 205 с.].
 7. Topolyanskiy, V. Vozhdi v zakone. Ocherki fiziologii vlasti. Moscow, 1996 [in Russian].
[Тополянский В. Вожди в законе. Очерки физиологии власти. Москва, 1996. 351 с.].
 8. Shmelev, I. Soldaty. Paris, 1962 [in Russian].
[Шмелев И. Солдаты. Париж, 1962. 273 с.].
 9. Litvin, A.L. Krasnyu i belyu terror v Rossii. *Otechestvennaya istoriya*. 1993. 6: 46-62 [in Russian].
[Литвин А.Л. Красный и белый террор в России. *Отечественная история*. 1993. № 6. С. 46—62].
 10. Naumov, S.V. Kharakteristika deyatel'nosti Osobogo otdela na Ukraine za period s marta 1920 goda po mart 1921 goda (Krymskaya ekspeditsiya). *Donskiye kazaki v borbe s bolshevikami*. Moscow, 2010. 3: 118-129 [in Russian].
[Наумов С.В. Характеристика деятельности Особого отдела на Украине за период с марта 1920 года по март 1921 года (Крымская экспедиция). *Донские казаки в борьбе с большевиками*. Москва, 2010. № 3. С. 118—129].
 11. Russkaya voyennaya emigratsiya 20-kh — 40-kh godov, dokumenty i materialy. Sb. dok. Moscow, 1998. T. 1, kn. 1 [in Russian].
[Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов, документы и материалы. Сб. док. Москва, 1998. Т. 1, кн. 1. 426 с.].
 12. Vseukrainskoye soveshchaniye nachpolitotdelov i nachorginstruktorov, 17—20.07.1921. Kharkiv, 1921 [in Russian].
[Всеукраинское совещание начполитотделов и начоргинструкторов, 17—20.07.1921. Харьков, 1921. 48 с.].
 13. *Bilshovyk*. Vydannya Politseksii Pravoberezhzhia Kyivskoho Hubernskoho Komitetu K.P.(b)U. 12.05.1921. № 353 [in Ukrainian].
[*Більшовик*. Видання Політсекції Правобережжя Київського Губернського Комітету К.П.(б)У. 12.05.1921. № 353].
 14. Kniga ucheta lits, sostoyashchikh na osobom uchete byvshikh belykh ofitserov v organakh GPU Ukrainy. Kharkiv, 2012. T. 4 [in Russian].
[Книга учета лиц, состоящих на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины. Харьков, 2012. Т. 4. С. 1622—2161].

Надійшла / Received 09.12.2025

Yaroslav TYNCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Deputy Director on Scientific Work

National Museum of Military History of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

lemberg_landwer@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

STATISTICS OF THE RED TERROR AGAINST
THE WHITE GUARDS IN CRIMEA, 1920—1921

The goal: to generalize earlier published and newly found archival sources, dedicated to the largest act of the Red Terror during the civil war on the territory of the former Russian empire — executions in Crimea in November 1920 — April 1921. Finally, determine the number of victims, both condemned to execution and those that went through VChK filtration and ultimately were released. **The methodology** is based on the principles of scientism, historicism, and a comprehensive study of the archival sources. Case study, chronological, comparative, and genealogy-searching methods were used. Scientific novelty. Previous studies and publications dedicated to said issue were focused on determining the number of those condemned to execution. This article analyzes previously published and newly found sources that concern the number and the ultimate fate of the people who managed to survive during the Red Terror in Crimea. **Conclusions.** From November 1920 to April 1921, on the territory of the Crimean Peninsula, the bodies of the All-Russian Extraordinary Commission performed an operation to destroy the remnants of the White Army of General P.M. Wrangel. As a result of the action of different bodies of the Extraordinary Commission, up to 12 thousand people were executed, mostly officers. Executions were performed not only on the territory of the Crimean Peninsula, but also outside of it, where the first groups of P.O.W. were brought: in Melitopol, Kherson, and Kharkiv. Privates of the White Army were en masse sent to reinforce the Red Army without any checks by the bodies of the Extraordinary Commission. Soviet penal bodies ultimately registered, investigated, and later released only 9 thousand men. Among the officer cadre that remained in the Crimean Peninsula and were registered later by the bodies of the Extraordinary Commission, the survival rate was approximately 10 %, primarily comprising individuals with academic or technical education. Yet, determining the full number of the White Guards and refugees that survived the Red Terror in Crimea is impossible, because apart from those who immediately joined the Red Army, some were heavily injured and ill in hospitals or hid among the local population.

Keywords: *The Red Terror, the All-Russian Extraordinary Commission, Crimean executions, the White Movement, officer core.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.086>
UDC [323.23+329.18]:930.25(430.21)“1933/1945”

Nataliia KASHEVAROVA

Dr. Hab. in History, Senior Research Fellow
Department of Special Branches of Historical Science
and Electronic Information Resources,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine
nataliya.kashevarova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

“STAFF ROSENBERG” IN THE STATE SYSTEM OF THE THIRD REICH: IDEOLOGY IN ACTION

Purpose: to outline the problem of researching the personnel policy of Reichsleiter Alfred Rosenberg using the example of his immediate environment, as his group of associates, a holistic community that included employees of the state structures created by Rosenberg, both in the NSDAP and outside it. The methodology is based on the principles of historicism and impartiality. The study uses a wide range of methods, namely problem-thematic, comparative, chronological, and analytical-synthetic methods, involving source and archival studies, as well as special historical disciplines, primarily prosopography. **Novelty:** the problem is highlighted for the first time as necessary in a historical and prosopographic context, the focus of which is the study of a stable group of employees of the structures created or headed by A. Rosenberg — services within the NSDAP and the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories of the Third Reich. Until now, the subject of several scientific publications has mainly been the activities of individual institutions, and the problem of personnel policy has been studied only in a fragmentary manner, at the level of individual biographies. **Main results:** Employees of Rosenberg’s services in the NSDAP and the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories were connected not only by their place of work but also by several other criteria: origin, education, previous experience, and similar values and

Цитування: Kashevarova N. “Staff Rosenberg” in the State System of the Third Reich: Ideology in Action. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 86—102. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.086>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

views. They were mainly representatives of the intelligentsia; most of them belonged to the same generation and shared similar life experiences, such as Germans who emigrated from the former Russian Empire and the Baltic countries, of which Rosenberg himself was one. This contributed to the fact that they supported Rosenberg's ideological concept, disseminated it in party training, scientific publications, and the media, and thereby participated in the formation of the practical basis of the idea of the future occupation of other European countries, which Rosenberg tried to introduce into the administrative management of the occupied territories of the USSR. Most of them accompanied Rosenberg throughout his political career as a party and state figure, sharing his views and participating in the propaganda of his ideology and the implementation of its principles in state management in the Third Reich. Some of these individuals were considered experts on Eastern European countries, so they held key positions in several structures headed by Rosenberg, primarily in the Foreign Policy Department of the NSDAP, the Ministry of Occupied Eastern Territories, and the Rosenberg Operational Headquarters.

Keywords: *The Third Reich, ideology of National Socialism, Alfred Rosenberg, Foreign Ministry of the NSDAP, Ministry for the Occupied Eastern Territories, personnel potential, World War II, Nazi occupation, Ukraine, Baltic countries.*

One of the complex scientific problems related to the history of the Third Reich and the Second World War, which still does not have proper, thorough, and comprehensive scientific coverage, is the study of the personnel composition of various state structures of the Third Reich and the associated role of the personal factor in the history of this period. This concerns both employees of German state institutions and authorities who were involved in the creation of the ideology of National Socialism, as well as representatives of various organizations at the middle level of administrative management. The latter, as a rule, are presented primarily in scientific publications in a fragmentary manner, in contrast to, for example, the significant number of studies devoted to the role of individuals who directly participated in the organization of the crimes of National Socialism.

An essential component of this research problem is the activities of a group of individuals known as Rosenberg's people, identified in historiography as the “Staff Rosenberg” [1, p. 18]. This term or, rather, the concept refers to the circle of closest associates of the famous representative of the top of the National Socialist German Workers' Party (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, hereinafter — NSDAP) Reichsleiter Alfred Rosenberg (1893—1946), who from the 1930s to 1945 worked in the structures he created — in the Foreign Policy Office of the NSDAP (Außenpolitisches Amt der NSDAP, hereinafter — APA) (1933—1942)¹, in the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP (Beauftragter des Fuehrers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP, hereinafter — DBFU) (1934—1945) and in the Reichsleiter Rosenberg Taskforce (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, hereinafter — ERR) (1940—1945) created under it, as well as in the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, hereinafter — RMfdbO) (1941—1945). From 1933 to 1945, these structures employed

¹ The APA was formally dissolved only in 1945, along with other state structures of the Third Reich, but its actual activities were curtailed in 1942.

a varying number of employees: in APA, from 60 to 80 people; in DBFU, approx. 200; in RMfdbO, approx. 1000; in ERR — 350 (together with scientists and specialists recruited from other structures who performed specific research or search tasks at ERR)².

But in our study, we consider a stable narrow circle of Rosenberg's closest associates, who were employees of the aforementioned services, who supported his National Socialist ideas and views, including the concept of the existence of the so-called "Nordic race," which he associated with the Germanic peoples and the "myth of blood,"³ the existence of "historical rights" of this race to dominate other people, which Rosenberg developed into the idea of expanding "living space" for Germany at the expense of the territories of other countries and the exploitation of their resources, including by waging war, the basis of which was the ideological component — the fight against the so-called "main ideological enemies of National Socialism" — world Jewry, Freemasonry, Marxism and Bolshevism⁴. It was these ideas of Rosenberg, set out in his book "The Myth of the Twentieth Century" (1930), combined with the ideas of Adolf Hitler himself, which he set out in the book "My Struggle" ("Mein Kampf")⁵ (1925—1926), that in the early 1930s were laid down as the basis of the official ideology of the NSDAP. Rosenberg's people not only participated in the development of these ideas but also, notably, considered it their common mission. All of them had been members of the NSDAP since the late 1920s and early 1930s. They therefore supported Rosenberg in his vision of organizing ideological training in the party, where Rosenberg himself would have a central place, and which would permeate all structures of the NSDAP and, through it, the bodies of state administration, since all civil servants were to be members of the NSDAP. These individuals often held several positions in Rosenberg's services at the same time, for example, in the APA and DBFU, and from 1941 in the DBFU and RMfdbO, where they actually joined the system of governance in the Nazi-occupied territories of the USSR.

For Ukrainian researchers, this scientific problem is also relatively new and relevant, since its solution will allow, first of all, to trace and analyze the actual contribution of various individuals, less known to both the scientific community and the general public, but no less critical, to the ideological component of the concept of Nazi occupation,

² The figures are taken from R. Bollmus and E. Piper, A. Zellhuber, and P.-K. Grimsted. They are indirect since, firstly, the internal structure of these services was regularly reorganized, and, secondly, not all documents related to personnel have survived to our time, so most of these figures reflect the personnel composition as of a specific date, and the planned staffing schedule could differ from the actual one.

³ Here, this concept was directly related to the more famous Nazi slogans "Blood and Honor" ("Blut und Ehre") and "Blood and Soil" ("Blut und Boden").

⁴ For more on Rosenberg's ideological concept, see in his most famous work, "The Myth of the 20th Century: An Evaluation of the Spiritual-intellectual Confrontations of Our Age": *Rosenberg, A. Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. München: Hoheneichen-Verlag, 1930. 670 pp. and in a number of his publications from the 1920s—1930s, a significant part of which is devoted to international politics, anti-Semitism, Bolshevism, etc.

⁵ See the complete edition (in two books): Hitler, A. *Mein Kampf*: 2 Bde in 1 Bd. München: F. Eher Nachf., 1943, 782 s.

starting in fact from the 1930s, as well as to enrich the source base of their research with new sources, access to which for Ukrainian researchers has long been difficult or even impossible, also taking into account the modern process of digitizing archival documents and placing them in the open access.

We have already outlined the topic of the activities of employees of various Rosenberg structures in the Third Reich in our previous publications⁶, but in historiography, it has not been formulated as a research problem; accordingly, it has not been adequately studied. It was also not considered by other researchers, both Ukrainian and foreign, despite the large number of publications devoted to the history of the Third Reich, the ideology of National Socialism, World War II, and the Nazi occupation⁷.

The concept of "Staff Rosenberg" itself is not scientific or widespread, but it can be found both in German documents from the Third Reich and in several post-war publications.

In German archival sources, this concept is found in documents of other services within the NSDAP structure and outside it, primarily in documents of those institutions that competed with the Rosenberg services for influence in the party⁸, for example, in the sphere of ideological education of NSDAP members and in the realm of foreign policy. Opponents or competitors of Rosenberg opposed themselves to the APA and RMfdbO, for example, the Office Ribbentrop (Büro Ribbentrop) in the NSDAP, which also dealt with issues of German foreign policy and had advisory functions, or the Foreign Office (das Auswärtige Amt), etc., and used this concept to emphasize the "separateness" and ideological unanimity of this group of people from Rosenberg's entourage, their devotion to him and the common cause. Thus, its appearance reflects the existence of an intra-party struggle, which was later transferred to the sphere of administrative management, to the activities of the RMfdbO, which Rosenberg headed. This also affected the battle for control over cultural values in the occupied territories of the USSR, where Rosenberg's interests were represented by his ERR. Therefore, in German documents from the Second World War, "Staff Rosenberg" was referred to not only as employees of the RMfdbO but also as employees of the ERR.

Thanks to this, the concept of "Staff Rosenberg" also entered post-war historiography, first in German, and later in English-speaking, where it can be seen in publications devoted to issues of state administration in the Third Reich and various concepts of governing the territories of Europe occupied by Nazi Germany, primarily in light of the well-known confrontation between the concepts of Rosenberg and Hitler's inner circle regarding the governance of the occupied territories of the USSR, mainly Ukraine. Thus,

⁶ See, first of all: Kashevarova N. Alfred Rosenberg's Ideological Services in the Third Reich: Archives, Sources / edited by H. Boriak; NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv, 2024. 451 p. (in Ukrainian).

⁷ A significant part of the problems related to the history of the Third Reich, the Second World War, and the Nazi occupation are well-covered in the historiography, and many scientific publications are officially available in open access on the Internet. In this publication, we do not provide a corresponding historiographical review, neither scientific nor widespread, but it can be found in both.

⁸ Here and further on, the word "party" means the NSDAP, unless otherwise specified.

in English-speaking historiography, one can find the expression “Staff Rosenberg,” but here it is equated with the German “Dienststelle Rosenberg” [1, p. 18]. But we believe that this is not correct, since the name “Dienststelle Rosenberg” in abbreviated form in party documents was DBFU⁹. In addition, the interconnectedness of the Rosenberg party services was one of the reasons why the Soviet researcher V. Bukhanov, who was one of the first in the late 1980s to gain access to the mass of Rosenberg service documents in the Central State Archives of the German Democratic Republic (GDR) in Potsdam¹⁰, did not immediately understand their structure and system of subordination. Because the documents of all Rosenberg services were concentrated in one fund, he made some inaccuracies in his research, and his publications were later cited by other scholars in the post-Soviet space¹¹.

Most publications featuring representatives of A. Rosenberg’s inner circle are either directly related to the coverage of Rosenberg’s biography and activities, or the functioning of certain structures created or supervised by him — APA, DBFU, ERR, RMfdbO, as well as the Nordic Society (Nordische Gesellschaft), etc., where the fate of these individuals and their contribution to the functioning of the Nazi system are presented against the background of coverage of other issues. First of all, these are the following monographs: “Alfred Rosenberg: Hitler’s Chief Ideologist” (“Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe”) by E. Piper [2], “Alfred Rosenberg: Pioneer of the Holocaust — a Biography” (“Alfred Rosenberg: Der Wegbereiter des Holocaust — eine Biographie”) by V. Koop [3], “Our Administration Leads to Catastrophe...: The Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories and the German Occupation in the Soviet Union 1941—1945” (“Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...: das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941—1945”) by A. Zellhuber [4], “Rosenberg’s Office and Its Opponents” (“Das Amt Rosenberg und seine Gegner”) by R. Bollmus [5], “Alfred Rosenberg in National Socialist Foreign Policy: 1933—1939” (“Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik, 1933—1939”) S. Kuusisto [6] and others¹².

⁹ However, it should be noted that in German historiography, there is also some confusion related to the existence of several Rosenberg departments within the NSDAP. Here, the DBFU sometimes appears as Amt Rosenberg and Dienststelle Rosenberg. In foreign-language historiography (English, Ukrainian, Russian, etc.), confusion is often associated not only with the simultaneous existence of these two services in the NSDAP, but also with the translation of their names from German.

¹⁰ This archive was created in the Soviet occupation zone, in Berlin (Potsdam) in 1946, and included the collections of the former German Reichsarchiv (1919).

¹¹ However, it was his project and dissertation research (in two parts) that became one of the first thorough publications devoted to the history of National Socialism, based on a broad source base and centered on the figure of Rosenberg and the activities of his services. See: Bukhanov V.A. Hitler’s “New Order” in Europe and Its Collapse (1933—1945). Yekaterinburg: Ural Publishing House, 2013. 466 p. (in Russian).

¹² In general, the historiography of both the history of National Socialism and the Third Reich, and, directly, that which covers the biography of Rosenberg, the concept of National Socialism he created, and his place in the system of state and party management, is represented by numerous publications. But since it is beyond the scope of our study, we do not cover it here.

Among the scientific publications containing elements of historical-prosopographical research, there are mainly studies related to individual institutions of the Third Reich and their employees, for example, "Self-assertion — adaptation — equalization¹³ — involvement¹⁴: Prussian State Library and German library work 1933—1945" (*Selbstbehauptung — Anpassung — Gleichschaltung — Verstrickung: Die Preußische Staatsbibliothek und das deutsche Bibliothekswesen 1933—1945*) [7], or with a separate professional community: "Almost forgotten 'eastern mission': German archivists in the General Governorate and the Reichskommissariat Ukraine" ("Ein fast vergessener "Osteininsatz". Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine") by S. Lehr [8], "Historians under National Socialism. German historical science and the 'Volkstumskampf' in the East" (*Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der "Volkstumskampf" im Osten*) [9], "Excavations for Germany: Archaeology in the Shadow of the Swastika" (*Graben für Germanien. Archäologie unterm Hakenkreuz*) [10]. There are also publications devoted to the role of the Baltic Germans in the political and cultural life of Germany in the first half of the 20th century, for example, the collective work "Baltic Germans, the Weimar Republic and the Third Reich" (*Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*)¹⁵.

This group of scientific studies is small, and against this background, several publications on individuals who worked in the Rosenberg structures stand out. First of all, these are the books "The Rosenberg Elite and Their Descendants: Academics¹⁶ in the Third Reich and After 1945" ("Rosenbergs Elite und ihr Nachleben: Akademiker im Dritten Reich und nach 1945") by E. Henschke [11], "Meyer. Between Loyalty to the Kaiser and Nazi Crimes. Sketches of the Biography of a German Citizen" ("Meyer. Zwischen Kaisertreue und NS-Täterschaft. Biographische Konturen eines deutschen Bürgers") by H.-J. Priamus [12], publications by M. Munke, devoted to the political biography of G. Leibbrandt [13], articles by G. Schöbel, covering various aspects of the biography of H. Reinert [14], etc.

Special attention is also paid to scientific and popular-science Internet resources, primarily the portal of the German scientific project "Employees of National Socialist Ministries" ("Beamte nationalsozialistischer Reichsministerien"), dedicated to the administrative top of the Third Reich. The portal presents biographies of employees of the administrative apparatus of its ministries, as well as several other scientific publications prepared within the framework of the project, which is part of the research program "German Central Authorities and National Socialism" ("Die zentralen deutschen Be-

¹³ In the original German, the word "Gleichschaltung" is translated as "unification", "standardization", "equalization", but here it means forced involvement in the system, the transformation of the individual into the collective.

¹⁴ Here in the original, the word "Verstrickung" means "ties", with an emphasis on the interweaving of ties.

¹⁵ *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*, Bd. 1, Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2008, 442 pp. *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*, Teil: Bd. 2, 2008. 455 pp.

¹⁶ This refers to individuals with higher university education.

hörden und der Nationalsozialismus”), which was funded by the Federal Government Commissioner for Culture and the Media of the Federal Republic of Germany¹⁷.

The source base for research into the activities of the “Staff Rosenberg” is archival materials of various origins, stored in state archives and in the collections of scientific and cultural institutions in Germany. The central documentary mass is stored in the German Federal Archives (Berlin, Koblenz). In the German Reichsarchiv in Potsdam in the Soviet zone of occupation after the war, in one fund 62 Di 1 “Rosenberg Service” (“Dienststelle Rosenberg”), the materials of DBFU, APA, ERR, the Nordic Society, and partly RMfdbO were combined. After the unification of Germany, the funds of this archive were combined with the funds of the German Federal Archives, created in Koblenz in 1952, in a single institution — the current Federal Archives. This archival fund was then divided into several funds within the Rosenberg structures. It is in their composition that most of the documents containing personal data and information about the activities of people who worked in the Rosenberg services are concentrated. The main ones are the following funds: NS 8 (“Kanzlei Rosenberg”), NS 15 (“Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP”), NS 30 (“Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg”) and NS 43 (“Außenpolitisches Amt”) [15, p. 46—48], as well as the funds of the occupation administrative bodies, primarily RMfdbO — Fund R 6. But many documents about the activities of these individuals can be found in other Federal Archives funds, mainly those that present materials from other institutions where they worked at different periods, as well as those with which the Rosenberg services maintained working relations. It should be noted separately that the ERR archive is currently divided; the most significant part is stored in funds 3474 and 3676 of the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (Kyiv) (hereinafter — TsDAVO of Ukraine). Most of these archival materials are presented in digitized form on the portals of the German Federal Archives and the TsDAVO of Ukraine.

Personal sources occupy an essential place in the source base. First of all, among them, it is worth noting the diary of A. Rosenberg himself [16], where his like-minded people and representatives of his immediate environment are mentioned, as well as the diaries and memoirs written by employees of his services, for example, the memoirs of O. Bräutigam [17], which are a valuable source regarding their life and activities, professional connections, even taking into account a certain degree of subjectivity of such documents as sources. A lot of personal information is also found in the reports of W. Koeppen, Rosenberg’s personal referent, which he sent to Rosenberg from Hitler’s headquarters [18], etc.

But unlike scientific studies, some of which are given above as an example, our study is devoted to highlighting this topic as a new research problem and, in fact, for the first time — in a historical-prosopographic aspect, because prosopography as a special historical discipline studies not only sources of a biographical nature, but also “individual traits

¹⁷ The program consisted of several scientific projects and covered leading universities and scientific institutions in Germany.

and qualities, social and ethnic origin, family ties, career, various life circumstances, etc. to create portraits of individuals or groups united by certain common criteria” [19]¹⁸.

Several groups can be conditionally distinguished within “Staff Rosenberg”. The first was represented by employees of the DBFU and APA, who were mainly German citizens who grew up in Germany (as opposed to Volksdeutsche). Their activities before the Second World War were primarily focused on ideological training within the NSDAP, a system that was “fused” with the state administrative system. Within the APA, they dealt with foreign policy and economics. At the same time, within the DBFU, they were responsible for various thematic areas related to party teaching, such as church history, archaeology, literature, German studies, etc. Among these individuals, first of all, were Rosenberg’s personal assistants and aides — Thilo von Trotha (1904—1938) and Werner Koeppen (1910—1994). T. Thilo von Trotha oversaw the so-called “Nordic” direction in the APA and was associated with the Nordic Society, and was also the editor of Rosenberg’s scientific publications. After his death, his place was taken by W. Koeppen, who also headed Rosenberg’s office and who, for some time, was his liaison at Hitler’s headquarters. In addition to them, this group of people includes the famous economist and entrepreneur Werner Daitz (1884—1945), the author of the concept of the “economy of large regions” (Großraumwirtschaft), who headed the foreign economic policy department at the APA, an expert on the Bronze Age and the archaeology of settlements, archaeologist Hans Reinerth (1900—1990), head of the “Ancient History” department of the DBFU and chairman of the Imperial Union for Early History (Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte) (1933—1945), Rosenberg’s deputy as minister of the occupied eastern territories and state secretary of the RMfdbO Alfred Meyer (1891—1945), and others.

The second group is represented by individuals who, mainly, worked first in the APA, and later in the RMfdbO, and by origin, with rare exceptions, were Volksdeutsche — Germans from territories outside Germany¹⁹, in particular, from the territory of the former Russian Empire, like Rosenberg himself. They were considered the so-called “experts” on issues of Eastern Europe, the Baltics, and especially the USSR [13]. But the very concept of “expert” here is ambiguous, since the circle of such individuals in the interwar period included not only specialists in various fields of knowledge, for example, in history or Slavic studies, but also quite often — representatives of the intelligentsia from emigrant circles who were born and lived in the former Russian Empire and the USSR, and immigrated to Germany in the interwar period, and were considered to have

¹⁸ See also: Myronets N., Starovoitenko I. Prosopography. *Special historical disciplines: a reference book: a teaching aid for students of higher education* / I.N. Voitsekhivska (ed. author), V.V. Tomazov, M.F. Dmytrienko [and others]. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Lybid, 2008. Pp. 424—431 (in Ukrainian).

¹⁹ The term “Volksdeutsche” referred to individuals who were ethnic Germans by origin, but were born, as a rule, in German colonies in other countries and had the corresponding citizenship. The term “Auslandsdeutsche” referred to Germans who had German citizenship but permanently resided outside its borders. The term “Reichsdeutsche” referred to a German citizen of the Third Reich who was born in and had lived in Germany permanently.

personal experience of living in Eastern Europe and corresponding, broader knowledge of the countries of this region. The first area in which such individuals became deeply involved was foreign relations [20]. It should also be noted here that in modern German historiography, such experts are often called “experts on the Ostforschung” (“research on the east”). This term appeared in the 19th century and referred to the study of the German cultural heritage of the countries of Central, Eastern, and North-Eastern Europe (the Baltic countries), as well as the historical ties of these lands to Germany. From the second half of the 1930s, such studies received a new impetus for development in the Third Reich, but also acquired a highly politicized content, since they were later laid at the basis of the Nazi doctrine of expansion to the east of Europe and now also covered a range of issues related to the USSR²⁰.

The central figure in this group was Georg Leibbrandt (1899—1982). He was born and raised in the German colony of Hoffnungsfeld in the Odessa region (now the village of Torosove). In addition to Odessa, he studied in Estonia and served as a translator during the First World War since he knew several languages. He moved to Germany in 1919. In the 1920s, he studied theology, history, and philosophy, was engaged in scientific and journalistic activities²¹, and traveled to the USA, Canada, and the USSR for educational purposes. From 1933, he worked at the APA as head of the “eastern” department²², and from 1941 to 1943, he headed the Main Department “Politics” of the RMfdbO (in 1943, he transferred to military service in the naval forces of the Third Reich)²³.

During his work at the APA, Leibbrandt was engaged in collecting and organizing information about the USSR and the German colonies in the former Russian Empire, thanks to which he actually ensured the functioning of the anti-Bolshevik direction in the APA, and through Rosenberg, he contributed information to the preparation of the future occupation policy of the Third Reich. He even initiated a series of publications dedicated to the USSR, which was called the “Library of the Eastern Space” (“Bücherei des Ostraumes”), and also supervised many other thematic publications of the APA.

Leibbrandt was closely associated with Volksdeutsche Arno Schickedanz (1892—1945) and Eugen Dürksen, a native of Odessa. A. Schickedanz, who was born in Riga, met Rosenberg while studying in Revel (now Tallinn), and in 1923 had already joined

²⁰ For more details, see: Burleigh, M. *Germany Turns Eastwards. A Study of Ostforschung in the Third Reich*. 1988. Cambridge University Press, 2001. 400 p.; Burkert, M. *Die Ostwissenschaften im Dritten Reich. Teil 1. Zwischen Verbot und Duldung. Die schwierige Gratwanderung der Ostwissenschaften zwischen 1933 und 1939*. Wiesbaden: Verlag Otto Harrassowitz, 2000, p. 77.

²¹ As early as the 1920s, his following works were published: “German Colonies in Kherson and Bessarabia” (“Die deutschen Kolonien in Kherson und Bessarabien”) (1926), “Immigration from Swabia to Russia in 1816—1823.” (“Die Auswanderung aus Schwaben nach Rußland 1816—1823”) (1928), “Sources for the Study of the History of the German Ethnic Community in Russia” (“Quellenforschungen zur Geschichte des deutschen Volkstums in Rußland”) (1929).

²² This department dealt with issues of Eastern European countries.

²³ In 2017, the Federal Archives of Germany formed G. Leibbrandt’s personal fund No 1851 from materials transferred to the archive by his family.

the NSDAP and headed the Berlin bureau of the newspaper “Völkischer Beobachter”. In the APA, he became the head of the administrative apparatus. He was responsible for relations with representatives of emigrant circles who had left for Germany from the territory of the Russian Empire or the USSR [2, pp. 290—291]. In 1940, he was transferred to the Reich Chancellery as Rosenberg’s liaison, but in 1941, he transferred to the RMfdbO. Like Leibbrandt, he was engaged in collecting information about foreign countries and establishing contacts with various émigré circles on behalf of A. Rosenberg. Dürksen also contacted representatives of diplomatic circles and state institutions regarding the political credibility of individual figures, representatives of the Polish and Ukrainian emigration, etc.²⁴

In fact, they also provided other NSDAP services with information on the Soviet republics, sometimes even strategic — for example, in the relevant department of the APA, there were several thematic collections dedicated to the USSR — cartographic, biobibliographic, etc. They worked with press and printed materials from various countries, prepared analytical reports, selections from periodical materials, lectures, and scientific publications. Among the APA documents were materials devoted to the Ukrainian national movement of the interwar period, which featured representatives of the Ukrainian emigration, their correspondence with Rosenberg’s authorized persons, for example, Arno Schickedanz, and internal correspondence of APA employees on this issue²⁵.

Later, when the emphasis among the Rosenberg party services shifted from the APA activities due to changes in German foreign policy to the activities of the DBFU, some of the APA materials that Leibbrandt and his staff collected as part of the APA were transferred to the DBFU official archive, for example, a large annotated file on individuals — representatives of the authorities and the public from various European countries and the USSR, the so-called “Cultural and Political Archive” (Kulturpolitisches Archiv)²⁶.

With the outbreak of the war, the lawyer and diplomat Otto Bräutigam (1895—1992) joined this group, although he was not a Volksdeutsche. In 1920, he joined the staff of the Foreign Office of the Third Reich, so in the 1920s, he worked in German consulates in various republics of the USSR, first in the Caucasus, then in Ukraine (Kharkiv, Odesa), and from 1928 in Russia (Moscow), where he met Rosenberg. In 1943, he replaced G. Leibbrandt as head of the RMfdbO’s Main Department of Politics. Due to his professional career, he was considered an expert on the Soviet Union. From the late 1930s, some of them, such as G. Leibbrandt, often moved from one Rosenberg service to another, and during the war, to the RMfdbO, or held several positions simultaneously. But it was this principle that ensured the continuity of the political line and the consistent implementation of Rosenberg’s plans, first in party activity and ideology, and then in the management of the occupied territories. Like Rosenberg, Leibbrandt, and

²⁴ Some of the materials prepared by O. Dürksen are stored in file No. 2 of the NS 43 fund of the Federal Archives of Germany.

²⁵ Currently, these materials, primarily correspondence, are part of the above-mentioned NS 43 fund of the German Federal Archives (APA fund).

²⁶ Some of it was stored in the NS 15 fund of the Federal Archives.

Schickedanz, back in the 1930s, actively opposed a possible union of Germany with the USSR, and even opposed the Ribbentrop — Molotov Pact, because they believed that one of the main lines should be the “disintegration” of the USSR by supporting the idea of partial autonomy of the peoples that were part of it. Repeatedly at state meetings in the first half of 1941, they also publicly expressed an anti-Semitic position. However, Leibbrandt believed that “after the German invasion, repressions against communists and Jews from the population should be expected” [21, pp. 131—132]²⁷. In January 1942, RMfdbO employees Leibbrandt and Meyer also participated in the Wannsee Conference, the primary goal of which was to develop a common decision on the future fate of Jews in Nazi-occupied territories, which was held under the chairmanship of the Reich Security Main Office (Reichssicherheitshauptamt). With the creation of the ERR in 1940 to confiscate cultural property in the territories occupied by Nazi Germany, and with the creation of the RMfdbO in 1941, a redistribution of personnel involved in work in the occupied territories of the USSR took place within the Rosenberg services. Some of the people who worked at the DBFU took up positions in the ERR; others, mainly from the APA, moved to the RMfdbO, and still others joined the ERR as specialists in various fields of knowledge (history and archaeology, Slavic studies, museum studies, library studies, archival studies, etc.). Hence, the ERR staff included both Reichsdeutsche and Volksdeutsche who had experience of living or studying in the USSR, which, in the opinion of the ERR leadership, allowed them to work more efficiently.

That is why individual representatives of the group of “Staff Rosenberg” also appear in publications devoted to the problem of cultural values displaced as a result of the war, where “Staff Rosenberg” were considered ERR employees who competed with representatives of other Nazi structures for cultural values in the Nazi-occupied territories (primarily museum and library collections)²⁸. This mainly refers to either the leaders of the main working groups of the ERR that worked in the occupied territories and the leadership of its Headquarters in Berlin (Stabsführung), or to individual specialists responsible for various thematic areas of its work.

Among them, the following individuals can be cited as examples: the head of the ERR Gerhard Utikal (1912—1982); the already mentioned archaeologist H. Reinert, the head of the Ancient History Special Staff (Sonderstab Vorgeschichte) at the ERR; the librarian Gerhard Wunder (1908—1988), who became head of the library for the city of Düsseldorf in 1935, and to the ERR in 1940, worked in France and the Baltic countries, and later at its Headquarters in Berlin, where he oversaw issues related to the ideological processing of materials confiscated by the ERR on the territory of the USSR; the head of the ERR “Estonia” working group, the Baltic German Georg von

²⁷ This issue is covered in more detail in the work of E. Piper, “Hitler’s Chief Ideologist,” where he analyzes the views of Leibbrandt and Schickedanz with quotes from relevant documents.

²⁸ For more on the activities of the ERR in the occupied territory of the USSR, see: Kashevarova N.H. The ERR Activities on the Nazi Ostraum Study (1940—1945). Part 1: Source study research. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2014. 552 p. Ead.: The ERR Activities on the Nazi Ostraum Study (1940—1945). Part 2: Documents. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2014. 992 p.

Krusenstjern (1899—1989) [22]²⁹; the librarian Alexander Himpel (1893—1982), a native of St. Petersburg and an employee of the Libraries Special Staff (Sonderstab Bibliotheken) at the ERR. Among the ERR documents, in particular, very valuable sources — the detailed reports of G. von Krusenstjern³⁰ and the reports of A. Himpel — have been preserved³¹. The figure of G. von Krusenstjern appears more and more frequently in various publications, although this is mainly due to his activities as a Baltic genealogist and local historian, who researched the history of the German nobility in the Baltic countries and created an extensive archive of visual sources related to the German heritage in this region. The latter contained photographs or photographic reproductions of architectural examples from the Baltic countries and historical maps of the region (approx. 15 thousand units).

Among these individuals, a special place belongs to Georg Winter (1895—1961), a famous German archivist, the first director of the German Federal Archives (1952—1960), who in 1942—1943 headed the Archives Special Staff (Sonderstab Archive) at the ERR, and from October 1942 — the Provincial Administration for Libraries, Archives, and Museums under Erich Koch’s Reichskommissariat Ukraine (Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine)³².

Generally, Rosenberg built his concept of managing the occupied territories of the USSR based mainly on the experience and knowledge of Germans from the former Russian Empire. This was a strategically sound approach. This concept could be very successful in the long run, given how Rosenberg saw the development of the RMfdbO administrative apparatus on the ground and advocated the introduction of an administrative policy in line with the “soft” exploitation of these territories, including by involving the local population against the background of autonomization, which, of course, does not justify the exploitative nature of such an approach and its ultimate goal, especially since this concept of Rosenberg, despite his personal views on the management of the territories occupied by Germany, was entirely consistent with the general policy of the Third Reich, aimed at exploitation and destruction. But this concept was not appropriately implemented not because it was weak or unviable, but rather because by the beginning of World War II Hitler had already leaned towards a different, more rigid, aggressive and expansive policy towards the territories occupied by the Nazis, aimed at obtaining

²⁹ See also: Salupere, M. Georg von Krusenstjern und seine Tätigkeit im Einsatzstab Rosenberg (1941—1942). URL: <http://www.aai.ee/abks/Wiewares.html> [Last access: 01.12.2025]. In Russian-language publications, he appears as “Georgiy Ottonovych von Krusenstern” (Георгий Оттонович фон Крузенштерн) — this refers to “Russian-language” publications, not only “Russian” ones, since some information about him is available in Russian on the Internet resources of the Baltic countries.

³⁰ The originals of Krusenstern’s reports are stored in the TsDAVO of Ukraine, in the fund 3676.

³¹ For more on A. Himpel, see: Kashevarova N. Ukrainian libraries during the occupation of the Second World War times (based on reports of a German librarian Alexander Himpel). *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*. 2016. Issue 20. Pp. 294—326 (in Ukrainian).

³² Regarding the life path of G. Winter, see the obituary: Rohr, W.: Georg Winter. *Der Archivar*. Band 14 (1961), Heft 3 (Juli), S. 179—190.

various resources as quickly as possible, which was advocated by the closest representatives of the top leadership of Nazi Germany at that time — Göring, Himmler, Goebbels, etc. Thus, the RMfdbO was deprived of a significant part of its independence, for example, in the field of police control and the exploitation of labor resources, etc., which, later to some extent, gave grounds to consider it a weak and ineffective structure³³.

In addition, the fact that Rosenberg himself was not only a Baltic German but also surrounded himself with people from the former Russian Empire played a particular role. This also became one of the main reasons why his party members and rivals in the political struggle in the NSDAP and in Hitler's entourage did not consider him a "purebred" German. This is one aspect of the scientific problem we are outlining: the position of the Volksdeutsche within the Third Reich's system of state administration.

But at the same time, both the Volksdeutsche and the Reichsdeutsche from Rosenberg's immediate environment were mainly in the shadow of his political figure. The generalized term "Staff Rosenberg" in relation to them, from our point of view, somewhat levels out both their personal contribution to the development of Nazi ideology and their individual responsibility for participating in the work of the system of state administration in the National Socialist system. But they were engaged in the practical side of implementing the ideological basis of National Socialism, and some of them were even involved in the ideological component of the Holocaust or the plundering of the cultural values of the countries occupied by the Nazis. Therefore, their role, both individually and as a group of people as a whole, deserves in-depth research, including historical and prosopographical, which involves creating a "portrait" of this group of people united by a common ideology, views, goals that they pursued, as well as the institutions that they represented.

In addition, as already noted, the outlined scientific problem is multifaceted. It opens up prospects for further highly novel scientific studies relevant to Ukrainian researchers on the war and occupation. Thus, the solution of this problem involves, among other things, solving the following tasks: 1) analyzing the connections between various structures and institutions in the system of power and administration of the Third Reich, both in Germany itself and in the territories occupied by the Nazis, and, accordingly, introducing new data into scientific circulation; 2) highlighting the role and contribution of individuals who were employees not only of the Rosenberg party services, but also of the RMfdbO, to the creation and spread of the ideology of National Socialism and, through their work in the RMfdbO, to the administration of the occupied territories; 3) outlining the role and place of the Volksdeutsche, emigrants from the territory of the former Russian Empire, including from the territory of modern Ukraine, in the policy of the Third Reich, which would also contribute to the study of contacts between the top government officials and representatives of emigrant circles from various Europe-

³³ This issue remains debatable and requires further in-depth research. For more information, see: Zellhuber, A. *Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu: das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941—1945*. München, 2006. 414 p.

an countries, among whom were also figures of the Ukrainian national movement. This would contribute to the mutual enrichment of Ukrainian and German historiographies, primarily by providing data on the place and role of these individuals within the Third Reich's state system in the 1930s and on their contributions to administrative management during the Nazi occupation of Ukraine during the war.

After the war, most of the people representing the “Staff Rosenberg” were not prosecuted, except for a few who were involved in the Nuremberg Trials and several related trials organized by the American side. Among them, in addition to A. Rosenberg, R. Scholz, and G. Utikal as representatives of the DBFU and ERR, G. Leibbrandt as an employee of the Rmfdbo [15, pp. 364—366]. Several more people, in particular A. Schickedanz, A. Meyer, and W. Daitz³⁴ committed suicide [23]. But some of them, representing the sphere of culture and science, continued to work in their profession after the war. For example, O. Bräutigam returned to work at the Foreign Office of the Third Reich, H. Reinert was for a long time the director of the open-air historical and archaeological museum in Unteruhldingen (Pfalhbaumuseum Unteruhldingen)³⁵, G. Winter became the first director of the Federal Archives, and A. Himpel continued to work as a librarian after the war. Therefore, it may be promising to study the experience of these individuals' post-war return to a democratic society and the professional sphere.

* * *

Staff of the Rosenberg's services in the NSDAP — the Foreign Policy Office, the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training and the Reichsleiter Rosenberg Taskforce created under it, as well as the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories — were connected not only by their place of work, but also by their origin, education, previous experience, similar values and views. Most of them were representatives of the intelligentsia. They had higher education, belonged to the same generation, and shared similar life experiences, such as German emigrants from the former Russian Empire and the Baltic countries, of which Rosenberg himself was one. This contributed to the fact that they shared common views, based on Rosenberg's own ideas about the superiority of the German nation, its “historical rights” to expand at the expense of the territory and resources of other countries, and were devoted to a common cause. Due to their origin, life, professional experience, and knowledge of several languages, some of these individuals were considered experts on the countries of Eastern Europe, primarily the USSR. Hence, they held key positions in a number of these structures, often simultaneously, actually participating in the formation of the practical basis of the Third Reich's concept of “expansion to the East”, which Rosenberg already tried to introduce during World War II in the administrative management of the occupied territories of the USSR. Therefore, this publication will contribute to the actualization of a significant research problem,

³⁴ The latter died under unclear circumstances.

³⁵ The museum is based on a reconstruction of a Bronze Age settlement built on stilts on the shore of Lake Constance in the town of Unteruhldingen.

which has novelty and broad prospects for further research for specialists in the history of the Third Reich and World War II and will allow for a comprehensive consideration of the problems of studying the personnel composition of the Nazi services created by A. Rosenberg, and the role of the personal factor in a common historical and prosopographical aspect.

REFERENCES

1. Kay, A. *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940—1941*. New York: Berghahn Books, 2006. DOI: <https://doi.org/10.3167/9781845451868>.
2. Piper, E. *Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe*. München: Blessing, 2005 [in German].
3. Koop, V. *Alfred Rosenberg: Der Wegbereiter des Holocaust — eine Biographie*. Köln / Wien: Böhlau Verlag, 2019. DOI: <https://doi.org/10.7788/9783412506469> [in German].
4. Zellhuber, A. *Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...: das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941—1945*. München, 2006 [in German].
5. Bollmus, R. *Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*. München: R. Oldenburg Verlag, 2006. DOI: <https://doi.org/10.1524/9783486595543> [in German].
6. Kuusisto, S. *Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Außenpolitik, 1933—1939*. Helsinki, 1984 [in German].
7. *Selbstbehauptung — Anpassung — Gleichschaltung — Verstrickung: Die Preußische Staatsbibliothek und das deutsche Bibliothekswesen 1933—1945*. Frankfurt-am-Main: Vittorio Klostermann GmbH, 2014. DOI: <https://doi.org/10.5771/9783465142133> [in German].
8. Lehr, S. *Ein fast vergessener "Osteinsatz." Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine*. Düsseldorf: Droste, 2007 [in German].
9. Haar, I. *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der "Volkstumskampf" im Osten*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000. DOI: <https://doi.org/10.13109/9783666359422> [in German].
10. *Graben für Germanien. Archäologie unterm Hakenkreuz*. Stuttgart: Theiss Verlag, 2013 [in German].
11. Henschke, E. *Rosenbergs Elite und ihr Nachleben: Akademiker im Dritten Reich und nach 1945*. Köln: Bohlau Verlag GmbH & Cie, 2020. DOI: <https://doi.org/10.7788/9783412519254> [in German].
12. Priamus, H.-J. Meyer. *Zwischen Kaisertreue und NS-Täterschaft. Biographische Konturen eines deutschen Bürgers*. Essen: Klartext Verlag, 2011 [in German].
13. Munke, M. *Vom Scheitern eines Experten: Georg Leibbrandt im Nationalsozialismus. Osteuropa. Vermessene Welt: Osteuropaexperten im 20. Jahrhundert*. 2017. 67 (1/2): 107-119 [in German].
14. Schöbel, G. *Hans Reinert: From Archaeologist to Reichsamtsleiter (1918—1945). L'archéologie nazie en Europe de l'Ouest*. Gollion: Infolio Ed., 2007. Pp. 45-59.
15. Kashevarova, N.H. *Ideolohichni sluzhby Alfreda Rozenberga u Tretiomu raikhu: arkhivy, dzherela*. Kyiv, 2024. DOI: <https://doi.org/10.15407/book6-0018612> [in Ukrainian].
[Кашеварова Н.Г. Ідеологічні служби Альфреда Розенберга у Третньому райху: архіви, джерела. Київ, 2024. 451 с. DOI: <https://doi.org/10.15407/book6-0018612>].
16. *Alfred Rosenberg. Die Tagebücher von 1934 bis 1944*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 2015 [in German].

17. Bräutigam, O. So hat es sich zugetragen... Ein Leben als Soldat und Diplomat. Holzner Verlag, Würzburg 1968 [in German].
18. Herbst 1941 im “Führerhauptquartier”: Berichte Werner Koepfens an seinen Minister Alfred Rosenberg. Koblenz: Bundesarchiv, 2002 [in German].
19. Tomozov, V.V. Prosopohrafiia. Entsyclopedia istorii Ukrainy. T. 9. Kyiv, 2012. 40-41 [in Ukrainian].
[Томозов В.В. Просопографія. Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил — С. Київ: Наукова думка, 2012. С. 40—41].
20. Kusber, J. Expertenkulturen im Wandel. Osteuropaexperten und Politik im 20. Jahrhundert. *Osteuropa. Vermessene Welt: Osteuropaexperten im 20. Jahrhundert*. 2017. 67 (1/2): 59-66 [in German].
21. Struve, K. Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine. Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2015. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110360226> [in German].
22. Kuhr-Korolev, C., Schmiegelt-Rietig, U., Zubkova, E. & Eichwede, W. Raub und Rettung: Russische Museen im Zweiten Weltkrieg. Köln: Böhlau Verlag GmbH & Cie, 2019. DOI: <https://doi.org/10.7788/9783412504298> [in German].
23. Kashevarova, N. Crimes Against Cultural Heritage: The Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. 1: 143-154. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.143>.
[Kashevarova N. Crimes Against Cultural Heritage: The Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial. *Український історичний журнал*. 2020. № 1. С. 143—154. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.143>].

Received 10.12.2025

Наталія КАШЕВАРОВА

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
nataliya.kashevarova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

«ЛЮДИ РОЗЕНБЕРГА» У ДЕРЖАВНІЙ СИСТЕМІ ТРЕТЬОГО РАЙХУ: ІДЕОЛОГІЯ В ДІЇ

Мета: окреслити проблему дослідження кадрової політики райхсляйтера Альфреда Розенберга на прикладі його найближчого оточення як його групи соратників, цілісної спільноти, яка включала співробітників створених Розенбергом державних структур як в НСДАП, так і поза нею. **Методологія** базується на принципах історизму та неупередженості, у дослідженні застосовується цілий комплекс методів, а саме проблемно-тематичний, порівняльний, хронологічний, методи аналізу, синтезу, із залученням методів джерелознавства та архівознавства, спеціальних історичних дисциплін, передусім просопографії. **Новизна:** проблема висвітлюється вперше як важлива в історико-просопографічному контексті, у центрі якої — дослідження стабільної за складом групи співробітників структур, створених або очолюваних А. Розенбергом — служб у складі НСДАП та Міністерства у справах окупованих східних територій. До сьогодні предметом низки наукових публікацій виступала, в основному, діяльність окремих установ, а проблема кадрової політики вивчалася лише фрагментарно, на рівні дослідження біографії окремих осіб. **Основні результати:** співробітники служб Розенберга

в НСДАП та Міністерстві окупованих східних територій були пов'язані між собою не лише місцем роботи, а й низкою інших критеріїв — походженням, освітою, попереднім досвідом, схожими цінностями й поглядами. Вони були представниками інтелігенції, більшість з них належала до одного покоління і мала схожий життєвий досвід, як, наприклад, німці-емігранти з колишньої Російської імперії та країн Балтії, яким був і сам Розенберг. Вони підтримували його ідеологічну концепцію, поширювали її у партійному навчанні, наукових публікаціях, у засобах масової інформації, і тим самим брали участь у формуванні практичної основи концепції майбутньої окупації інших країн Європи, яку Розенберг намагався запровадити в адміністративному управлінні окупованими територіями СРСР. Більшість з них супроводжувала райхслайтера протягом всієї його політичної кар'єри як партійного та державного діяча, поділяючи його погляди, а також брала участь у пропаганді його ідеології та реалізації її засад у державному управлінні в Третьюму райху. Деякі з цих осіб вважалися знавцями країн Східної Європи, тому вони обіймали ключові посади в низці структур, які він очолював, наприклад, у Зовнішньополітичному відомстві НСДАП, Міністерстві окупованих східних територій, а також при Оперативному штабові.

Ключові слова: Третій райх, ідеологія націонал-соціалізму, Альфред Розенберг, Зовнішньополітичне відомство НСДАП, Міністерство у справах окупованих східних територій, кадровий потенціал, Друга світова війна, нацистська окупація, Україна, країни Балтії.

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.103>
УДК 398:342.7 УПА“1943/1944”

Володимир ДЗЬОБАК

кандидат історичних наук, докторант,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
v.v.dzobak@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-2187-6554>

ВІТАЛЬНИЙ НАРАТИВ В УПА В 1943—1944 рр.: ФОРМУВАННЯ, ФУНКЦІЇ, ТРАНСФОРМАЦІЇ

Метою статті є дослідження формування та трансформації вітального нарративу в Українській повстанській армії в 1943—1944 рр. як ключового механізму конструювання нормативної моделі чоловічої ідентичності. У центрі уваги публікації символічні практики, ритуали посвяти, дисциплінарні вимоги й публічна риторика, через які вибудовувався образ повстанця як уособлення жертвності, моральної витривалості та духовного піднесення. **Методологічна основа** дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, який поєднує воєнну історію, історію повсякденності та воєнну психологію. Джерельний корпус становлять спогади учасників, архівні матеріали, пропагандистські тексти, присяги, внутрішні інструкції та звіти СБ ОУН. Особлива увага приділена емоційному виміру участі — страху, відданості, внутрішній трансформації та межах тілесної та моральної витривалості. У статті показано, що вітальний нарратив виконував не лише мобілізаційну, а й нормативну функцію, задаючи очікування щодо поведінки, дисципліни, жертвності й прийняття смерті. Від другої половини 1943 р. в цьому нарративі простежується відчутний зсув: загострення війни, внутрішні репресії та регіональні відмінності спричинили поступову втрату його цілісності. Аналіз цього перетворення дозволяє глибше зрозуміти напругу між ідеологічним проектом і повсякденним досвідом учасників руху. Запропонована в розвідці аналітична рамка спрямована на історичну реконструкцію механізмів формування та трансформації вітального

Цитування: Дзьобак В. Вітальний нарратив в УПА в 1943—1944 рр.: формування, функції, трансформації. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 103—123. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.103>

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 1 (586)

нарративу в середовищі ОУН та УПА в 1943—1944 рр., що дозволяє розглянути його як частину ідеології та повсякденних практик підпілля і водночас спонукає до подальшого вивчення віктимного нарративу в українському Рухові Опору.

Ключові слова: УПА, ОУН, вітальний нарратив, жертвовність, повсякденність, ритуал, дисципліна, страх, ідеологія.

Вивчення ідеологічних нарративів УПА посідає помітне місце в сучасних студіях про український визвольний рух. Попри значну кількість праць, присвячених організаційним структурам, військовим операціям і політичним стратегіям армії, істотно менше уваги приділено питанням формування внутрішньої суб'єктності повстанця і тим символічним та поведінковим кодам, які визначали його місце в спільноті. Особливо бракує досліджень вітального нарративу як окремого інструменту конструювання нормативної моделі чоловічості в 1943—1944 рр., у період інтенсивної мобілізації та організаційного зростання УПА.

Саме в цей час складається комплекс уявлень про повстанця як носія духовної витривалості, жертвовності, особистої дисципліни та морального обов'язку. Цей комплекс формувався в умовах розбудови військової організації, зростання масштабів антинацистського й антирадянського спротиву та одночасного залучення молоді до повстанських лав. Він визначав не лише поведінкові норми, а й спосіб переживання боротьби, інтерпретацію смерті, уявлення про обов'язок і межі можливого. Такий підхід дозволяє розглядати боротьбу УПА не лише у військових чи політичних категоріях, а як морально-етичний проєкт.

Вивчення вітального нарративу в УПА неможливе без аналізу історіографічного поля, що окреслює межі наукової дискусії та показує, які аспекти були досліджені, а які залишилися поза увагою. Наявні дослідження зосереджуються на політичних, військових або пропагандистських аспектах діяльності, не виокремлюючи концептуально феномену вітального «життєствердного» нарративу. Умовно історіографію національно-визвольної боротьби 40-х років минулого століття можна поділити на чотири великі групи. Перша — радянська історіографія 1940—1980-х рр. (В. Давиденко [1], С. Даниленко [2], В. Масловський [3—6], В. Чередниченко [7—8], К. Дмитрук [9—10], В. Добрецова [11], Р. Симоненко [12], В. Шевцов [13]), яка трактувала діяльність УПА винятково через призму радянської ідеології. У цих працях акцент робився на твердженнях про «колаборацію з фашистами», «антинародний характер діяльності» та «злочини проти населення», що повністю підпорядковувало аналіз політичним завданням. Подібні тексти виходили й після 1991 р., хоча й на основі ширшої джерельної бази [14].

Другою групою є праці української діаспори: П. Потічний [15; 16, с. 80—87], П. Мірчук [17—19], А. Бедрій [20; 21, с. 528—537; 22, с. 658—664], В. Верига [23], М. Прокоп [24, с. 156—161; 25, с. 64—75], М. Шандрій [26, с. 344] та ін. Вони загалом демонструють апологетичний підхід, підкреслюючи героїчний і моральний характер боротьби УПА та майже не аналізуючи внутрішні суперечності руху.

До третьої групи належать дослідження закордонних авторів, серед яких виокремлюються праці Д. Армстронга [27] й А. Рудлінга [28, с. 163—189], що про-

понують концептуально витриманий аналіз різних аспектів українського націоналістичного руху. У цілому в закордонній історіографії окреслений аспект теми розглядається побіжно або зовсім не висвітлюється.

З-поміж польських дослідників збалансовану позицію щодо українсько-польських взаємин часів Другої світової війни намагається зберігати К. Вуйціцький [29]. Натомість більшість авторів концентруються переважно на темі злочинів УПА проти польського населення Волині: Г. Мотика, який раніше займав виваженішу позицію [30], В. і Є. Семашки [31], В. Філяр [32], А. Сова [33] та ін.

Четверта група — українські дослідження після 1991 р., які значно розширили проблемне поле. Варто згадати таких науковців: Ю. Киричук [34], А. Кентій [35], А. Русначенко [36], О. Лисенко [37, с. 46—66], І. Патриляк [38], Г. Стародубець [39] та ін.

Останніми роками почали з'являтися праці, які ґрунтовно розкривають нові аспекти діяльності УПА та ОУН. Так, інформаційно насиченою є докторська дисертація Я. Антонюка «Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921—1991)», захищена у 2021 р. [40]. Функціонуванню міських боївок ОУН присвячена колективна стаття В. Ільницького та Я. Антонюка [41, с. 175—194]. Повсякденне життя повстанців на Закерзонні показано в дисертації В. Прокопова [42].

Попри значний масив літератури, концептуальний аналіз ідеологічних наративів УПА, зокрема вітального, досі майже відсутній. Саме ця прогалина й визначає актуальність даного дослідження.

Духовне піднесення та початкова мобілізація

Навесні 1943 р. в повстанському русі панувало загальне піднесення. Один з учасників згадував, що настрої були «бадьорий і відчувалося, що “братія” готова на найбільші пориви, хоч і не дуже приготована до бою» [43, с. 93].

Подібні свідчення містять і спогади учасників Руху Опору, які «... зводили розмову до того, що усе одно з ким, аби лише битись за Українську Державу» [43, с. 85]. Це емоційне піднесення охоплювало не лише підрозділи УПА, а й цивільне населення. У селах, за згадками очевидців, «настрої були дуже піднесені. Багато молоді заактивізувалося і потрапило під вплив революційних організацій» [43, с. 86].

Емоційний запал охопив не лише рядових повстанців, а й вище командування УПА. Це стало однією з причин ухвалення в серпні 1943 р. на Третньому надзвичайному великому зборі рішення «негайного розгортання роботи з поповнення УПА, домагаючись її кількісного зростання до крайніх меж за рахунок мобілізації населення» [44, с. 92]. У документах ішлося про амбітну мету — 800 тис. осіб [45], хоча ця цифра радше свідчить про масштабність задуму, ніж про реальні можливості руху.

Ідея мобілізації охоплювала фактично все населення. У зверненнях УПА підкреслювалося: «Підготовляти всіх воєнно-зобов'язаних до військового діла. Всі до військової підготовки [...] Розвивати бойові сили власного народу, бо це запо-

рука Вільної Української Держави [...] Повна мілітаризація цілого українського народу!» [46, с. 7].

Однак уже в спогадах того часу з'являється критична рефлексія щодо цього ентузіазму. Один з учасників визнав, що масова мобілізація другої половини 1943 р. «вказувала виключно на наші слабі сторони під оглядом оцінки політичної ситуації і тверезої аналізи розвитку подій у співмірності до наших спроможностей» [43, с. 335].

Саме на тлі цього розходження між романтикою початкового етапу та реальністю воєнного часу постає питання про те, хто й чому вступав до УПА, які мотиви рухали новобранцями, як здійснювався їхній перехід у повстанську спільноту.

Мотивація вступу та модель переходу у спільноту

Масова мобілізація чоловіків до УПА оголила низку психологічних і світоглядних суперечностей. Значна частина новобранців прийшла із загонів самооборони, що виникали стихійно у 1942—1943 рр. Їхня мотивація була локальною — захистити власне селище, родину, худобу, запаси. Один із них згадував: «Ти дужий хлопець, який вступив у збройний відділ, захистив своє село, повернув свою худібку та збіжжя. Твою маму і сестру не вивезли в Райх. Усе — нащо тобі далі йти воювати? Ти все зробив» [47].

Ця логіка оборони «свого» суперечила вимозі політичної мобілізації «за ціле». Щоб подолати селянський автономізм, у відділах активізували політико-виховну роботу, видавали газети, зокрема «До зброї», проводили бесіди. Політиківники наголошували: «Хлопці, ми тут боремося не за вашу хатину, не за ваше село, ми боремося за [...] ідею української самостійної соборної держави, [...] щоб ви могли спокійно жити на своїй землі...» [47].

Ці аргументи особливо резонували серед молоді, що становила переважну більшість повстанців: на 1944 р. 74,48 % бійців мали 18—28 років. Молодий вік визначав загальну атмосферу середовища — високу енергію, готовність до ризику, схильність до романтизації боротьби. Водночас обмежений життєвий досвід часто робив молодих повстанців вразливими до реалій військового повсякдення.

Рішення вступити в УПА означало для багатьох різку зміну умов життя. Один зі спогадів передає це особливо виразно: «Молоді люди, [...] змушені вживатись у нові, суворі норми вояцького життя, повного невигод і з непевним майбутнім» [48, с. 127].

В іншому описі перехід до збройної боротьби зображено майже як особистісне переродження: «Кожен із нас жив уже віддавна, як запакований вовк. Вічно в підпіллі, вічно з чужим прізвиськом, з фальшивим документом. Вічно оглядаючись на випадкову облаву...» [49, с. 20].

Додатковим фактором піднесення стала незалежність від родинних обов'язків — більшість повстанців були неодружені [50, с. 127]. 57,86 % повстанців уперше долучилися до військової справи в лавах УПА [50, с. 128]. У багатьох із

них існувало романтичне почуття причетності до чогось великого, особистої участі в розбудові власної держави.

Іншим фактором, який стимулював певний порив та ентузіазм, було походження переважної частини бійців УПА. «Аналіз “Еведенційних карток” свідчить про те, що з 1445 облікованих бійців 1335 осіб (92,38 %) були уродженцями сіл, а 110 (7,62 %) — міст і містечок» [50, с. 119]. Для багатьох із них служба в повстанських загонах стала першою можливістю побачити світ поза межами свого району й першим досвідом участі у боротьбі за велику ідею.

Сільське коріння повстанців підкреслював і головнокомандувач УПА Роман Шухевич: «Я знаю, що згину від ворожої кулі. Старим я не буду ніколи, але я не боюся за наше майбутнє, коли знаю, що наші засуджені сільські хлопці гинуть з окликом: “Хай живе Україна!”» [51, с. 20].

Саме настрої піднесення і спільної мети, що виник у перші роки діяльності УПА, визначив тональність повстанського середовища. На цьому ґрунті розгорнувся вітальний наратив УПА, що формував чоловічу ідентичність через образ героїчної жертвності, дисципліни й готовності до смерті без тіні сумніву.

Героїзм як норма бойової поведінки

Уже в березні 1943 р. новостворені підрозділи УПА, очолювані ОУН(Б), розпочали активні дії проти німецьких карателів, попри недостатній військовий вишкіл та обмеженість озброєння. Зі звітів та спогадів за один лише місяць відомо про низку операцій: «...біля містечка Деражня було знищено 16 німців; загони УПА роззброїли охорону й звільнили в'язнів Луцького табору для військовополонених; українські партизани оточили школу в с. Млинівцях, у якій перебувала німецько-польська поліційна залага. Школу було спалено разом із чотирма німцями та трьома поляками; загін УПА напав на містечко Матіїв. Ранком 26 березня 1943 р. навздогін за партизанами було відправлено 103-й батальйон допоміжної поліції, що складався з українців. Батальйон дезертирував з німецької служби і приєднався до УПА» [52, с. 14].

Це був лише початок боротьби, але вже тоді демонстративна сміливість і готовність до ризику відігравали важливу моральну роль. Такі операції виконували не тільки тактичні завдання, а й посилювали впевненість нової армії у власних силах, закріплюючи вітальний наратив, в якому героїзм і самопожертва виступали базовими критеріями цінності бійця.

Одним із найяскравіших проявів цієї героїчної моделі стала оборона монастиря в Загорові на Волині. Чота Берези (44 повстанці) протягом кількох днів тримала оборону проти значно чисельніших сил противника. Один з учасників назвав цей бій «нашими українськими Фермопілами» [53]. За різними підрахунками, німецькі втрати становили від 90—100 до 540 убитих і сотні поранених, тоді як УПА втратила 29 бійців, ще 12 прорвалися, а двох урятували місцеві жителі. Хоча бій не мав стратегічного значення, він став символічним актом мужності та продемонстрував здатність повстанців чинити опір сильнішому ворогові.

Учасники руху наголошували, що збройна боротьба проти окупантів мала не лише політичний, а й моральний характер. Один із них писав: «Ми билися [...] щоб більшовики не прийшли як визволителі [...] і щоб німці мали почуття, що їхні злочини не проходять безкарно» [49, с. 24]. У цьому вимірі героїзм виконував і функцію самоствердження, і роль елементу національного міфу, який набував нового змісту в умовах війни.

На початковому етапі повстанці нерідко вимірювали свою цінність відчуттями переваги в сміливості та вправності над іншими формаціями, що підсилювало внутрішній моральний ресурс і укорінювало героїчний образ. Характерно, що навіть радянські джерела визнавали бойові якості упівців. Так, Іван Шитов, очільник Кам'янець-Подільського партизанського штабу, згадував про бій біля Рокитного: «На супроводжуваних 130 партизанів напало до 600 бандерівців... Вони відступили лише тоді, коли зазнали великих втрат... Партизани казали, що таких нахаб у боях ще не бачили»¹.

Відтак героїзм у повстанському середовищі виступав не лише як військова поведінка, а як ціннісна категорія, що формувала ідеал повстанця: сміливого, готового до ризику, дисциплінованого й переконаного у справедливості своїх дій. Саме ця емоційно-нормативна база зміцнювала вітальний наратив і давала йому здатність мобілізувати, надихати й виховувати.

Про високий рівень стійкості повстанців свідчать численні спогади й інших противників УПА. Гнат Кузовков, комісар радянського партизанського загону ім. Михайлова, згадував, що атаки українських бійців під час одного з боїв повторювалися кожні двадцять хвилин: «Справа доходила мало не до рукопашних сутичок... За весь час я не зустрічав такого фанатизму у боротьбі. Вони б'ються краще за німців!»². Цей запис демонструє не тільки військові труднощі, а й психологічний вплив, який справляла УПА на добре озброєні формування радянських партизанів.

Український дослідник Анатолій Кентій доволі високо оцінював ефективність бойових дій націоналістів: «Починаючи з весни 1944 р. УПА і підпільні структури ОУН [...] своєю боротьбою в тилу Червоної армії та проти радянських партизанів врятували від повного розгрому сили німецької армії у Східній Галичині» [35, с. 190].

Одна з найбільших битв 1944 р. сталася під Гурбами, де загальна чисельність обох сторін сягала приблизно 40 тис. осіб. Попри шести- або семикратну перевагу військ НКВС, повстанці змогли вивести свої головні сили з оточення та завдати противнику значних втрат. За даними УПА, «у боях 21—25 квітня було знищено понад 900 бійців НКВС і підбито п'ять танків» [54].

Іншим ключовим епізодом стала битва на горі Лопата в липні 1944 р. Проти підрозділів УПА діяли частини трьох німецьких дивізій та угорський полк. Бої тривали десять днів. За різними даними, німецькі втрати становили від 200 до 450 убитих, повстанські — близько 30 [55].

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі — ЦДАГОУ). Ф. 97. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 77.

² ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 43.

Такі перемоги, навіть якщо вони не мали вирішального стратегічного значення, ставали потужними моральними стимулами й доводили, що УПА здатна успішно протистояти чисельнішим силам ворога, зміцнювали віру бійців у історичну перспективу своєї боротьби.

Саме тому, аналізуючи діяльність УПА, потрібно брати до уваги не лише безпосередні втрати ворога, а й вплив на боєздатність ворожих військ. Німецький дослідник Т. Риплі висловився з цього приводу так: «Партизани не тільки відволікали війська з лінії фронту, а й здійснювали згубний вплив на моральний дух німців. Їх, як здавалося, безсистемні смертоносні атаки доводили простих солдатів до параної і примушували відчувати страх перед місцевим населенням, яке завжди могло допомагати партизанам» [56, с. 329].

Таким чином, героїзм у середовищі УПА був не просто набором індивідуальних вчинків, а структурним елементом вітального наративу: він формував модель чоловічої поведінки, визначав моральні очікування і став одним із ключових ресурсів мобілізації та внутрішньої єдності повстанського руху. У цьому контексті постає питання про роль командирів, які в повстанській спільноті вважалися головними носіями й трансляторами героїчного ідеалу.

Командир як модель нормативної чоловічості

У практиці щоденного життя носіями цього героїчного ідеалу були командири. Від них очікували не лише військової майстерності, а й особистого прикладу відваги: участі в атаках, прикриття відступу, готовності взяти на себе найризикованіші дії. Саме така поведінка формувала атмосферу довіри в підрозділі й ставала моральною опорою для молодих бійців, які часто сприймали воєначальника як уособлення правоти самої боротьби.

Повстанські інструкції найвищою чеснотою командира називали відвагу: «Вона створює серед вояків бойовий дух, підносить до геройських учинків. Командир невідважний, з заячою душею, збуджує серед повстанців страх, упередженість, недовір'я. Відважного ж командира військо обожає. Історія УПА знає безприкладні героїства командирів та бійців» [57, с. 93].

Одним із таких зразків стала діяльність курінного «Гамалії» (Гонта Іван). По переході німецько-більшовицького фронту, багато провідників ОУН перебувало в Чорному Лісі. «Восени 1944 р. большевики провели велику облаву в Чорному Лісі. Щоб уможливити безпечний вихід з оточення, курінний Гамалія притягнув на свій відділ найсильніший ворожий удар. У тому бою 1.11.1944 р. командир Гамалія, важко ранений, добив себе пострілом з пістолі. Таким способом сл. п. поручник Гамалія віддав у жертві своє життя, щоб урятувати провідників» [57, с. 93].

У структурі УПА саме командир задавав моральний тон підрозділу. Його здатність контролювати страх, тримати дисципліну й діяти рішуче визначала поведінку бійців. Паніка чи нерішучість командира миттєво передавалися відділу й могли спричинити поразку навіть добре підготовлених сил. Натомість відвага й упевненість перетворювалися на колективну стійкість.

Більшість повстанських відділів вирізнялися високим морально-політичним рівнем, і значною мірою це було заслугою командирів, які брали на себе відповідальність не лише за тактичні рішення, а й за психологічну атмосферу. З другої половини 1943 р. їхня діяльність дедалі більше координувалася політичними виховниками та представниками СБ, чия присутність інколи викликала напругу, однак допомагала підтримувати ідеологічну цілісність підрозділів.

Командири стали одним із ключових чинників формування вітального нарративу УПА, адже їхня особиста відвага, дисципліна й здатність тримати моральний тонус перетворювали ідею героїзму та жертвності на щоденну практику, яку переймали рядові бійці.

Жертвність як екзистенційна установка

У повстанському дискурсі жертвність була не просто моральною чеснотою, а екзистенційним вибором, який поєднує в собі вітальний і віктимний виміри. У межах вітального нарративу, що є в центрі цієї статті, вона постає як активна дія, як прояв внутрішньої сили та готовності прийняти смерть не як кінець, а як підтвердження сенсу боротьби. Саме ця активна модель жертвності формувала повстанський ідеал та його мобілізаційну силу.

Жертвність УПА не виникла на порожньому місці. Її тримала історична пам'ять про визвольні змагання, родинні перекази, ідеологія українського націоналізму та символічний капітал мучеництва, що накопичувався у міжвоєнний період.

«Такі програмні документи, як “Декалог” чи “12 прикмет характеру українського націоналіста”, — яскраві приклади спонукання до жертвності, яка по суті стилізована до пріоритетного завдання» [58]. У повстанських спогадах ця вимога трансформується в емоційно насичену формулу — «боротьба потребує не лише дисципліни, а й “виречення особистого” та цілковитої внутрішньої відданості, здатної “перекувати характер у воїна-фанатика”» [57, с. 21—22].

Учасники руху сприймали вступ до УПА як вибір, який надає життю сенс у бездержавному світі. Це був не засіб уникнути труднощів, а форма самореалізації в ситуації історичної кризи. Самопожертва служила маркером зрілості: нею вимірювалися не лише моральні якості, а й право називатися частиною «національної еліти боротьби».

В УПА жертвність перестає бути крайнім варіантом розвитку подій. Вона стає нормою, частиною внутрішнього коду. У цій логіці смерть перестає бути трагедією — вона стає вищою формою вірності. Як зазначав Петро Мірчук, для повстанця «поняття “капітуляція” стало зовсім чужим: він б'ється до останнього набою, а в безвиглядному положенні воліє вмерти, аніж піддатись на ласку ворога» [59, с. 14].

Таке розуміння жертвності узгоджується й із загальноєвропейськими інтерпретаціями націоналізму: дослідники наголошують, що масові втрати ХХ ст. відображають «непереможне та масове прагнення громадян не так убивати інших, як самим помирати за батьківщину» [60, с. 7]. Це було властиво й учасникам українського Руху опору.

Розуміючи важливість цього питання, керівники ОУН та УПА постійно зверталися до нього у своїх документах. Так, уже в першій відозві Головної команди УПА від 20 травня 1943 р. вказується на потреби українців, які об'єдналися в УПА, «віддати свій труд, своє вміння, своє майно, свою кров і своє життя для здобуття УССД» [46, с. 3]. Жертовність була прописана й у перших рядках присяги вояка УПА: «В цій боротьбі не пожалю ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України» [61]. Її цінність була настільки сильною, що об'єднувала людей із різних середовищ. У серпні 1943 р. один із майбутніх курінних, переживаючи глибоку внутрішню кризу, писав: «Саме націоналістичне виховання глибоко закорінилося в моїй душі [...] раз попавши в вир боротьби, відчував потребу і мусів знайти собі місце в подіях, які тоді відбувались» [43, с. 137—138]. Цей опис фіксує важливий момент: жертовність була не зовнішньою вимогою, а внутрішнім імперативом, що структурував вибір і самосприйняття.

У 1943—1944 рр. вона перестає бути виключно військовою чеснотою. Вона стає нормою широкого кола цивільного населення, яке брало участь у підпільних операціях, розвідці, зв'язку, укритті бійців. У тогочасних спогадах особливе місце займають історії людей, які щоденно ризикували життям без зброї в руках.

Один зі зв'язкових пунктів біля Мирогощі працював просто «під ворожим оком», на відстані кількох сотень метрів від угорського штабу. Троє молодих хлопців і дві дівчини «пересилали пошту, переводили людей, вели розвідку і пропагандивну діяльність у ситуації, коли будь-яка підозра означала розстріл. Ця невидима, але постійна присутність смертельного ризику була однією з найглибших форм повстанської жертовності» [62, с. 46].

У підсумку, жертовність у 1943—1944 рр. була не просто етичним імперативом. Вона стала фундаментом повстанської ідентичності, способом осмислення світу та інструментом внутрішньої мобілізації. Її сила полягала в тому, що вона стала одночасно особистою і колективною практикою — досвідом, який проходили вояки та цивільні, який цементував саму структуру вітального наративу УПА. На цьому тлі особливого значення набувають ритуали, які спрямовували цей досвід у впорядковану форму й закріплювали новий статус учасника руху.

Ритуали (присяга, псевдонім) як інструмент формування суб'єктності

Присяга бійця УПА вважалася не просто формальністю, а центральним актом трансформації особистості. За відсутності держави цей ритуал мав силу священного договору з нацією.

Першу відому присягу проведено на Великдень 1943 р. «При величезній ватрі була проведена присяга, перша в УПА... Присягу на хрест і Євангеліє проводив той же священник за текстом присяги 1918—1920 років» [63, с. 21]. Участь священника, Великодній контекст і поминальна церемонія за полеглими формували відчуття спадкоємності й відповідальності перед попередніми поколіннями. Ри-

туал поєднував духовний обряд із політичним зобов'язанням, створюючи ситуацію, коли смерть і боротьба осмислювалися як частини одного сакрального процесу.

У липні 1944 р. текст присяги був офіційно затверджений на Великому зборі Української головної визвольної ради та введений у дію наказом Головного військового штабу УПА від 19 липня [64]. До наказу додавалася інструкція щодо організації урочистостей, що свідчить про прагнення стандартизувати ритуал на всіх рівнях. Підготовка до присяги включала репетиції пісень, чищення зброї, впорядкування одягу, формування «обрядового простору», у якому боєць мав пережити символічний перехід.

Присяга воїна УПА виконувала не лише символічну, а й глибоку дисциплінарну функцію: вона закріплювала перехід від приватної особи до нового статусу — борця за націю. В умовах, коли УПА формувалася як парамілітарне, а не державне утворення, саме ритуальна практика, присяга, публічне зобов'язання перед Богом, нацією, співгромадянами, легітимізувала участь у русі й накладала моральний обов'язок жертвності та вірності.

Як ритуал переходу, присяга була точкою «розриву» зі старою ідентичністю і початком нового життя в рамках колективного «ми». Це був ритуал включення новобранця, який прийняв присягу, до нової спільноти — «сакрального братерства». Її урочистий характер — участь священника, пісні, охайний вигляд, дисципліна — створювали не просто подію, а церемоніальний простір для сакралізації боротьби.

Іншим важливим ритуалом було прийняття псевдоніма. Це був акт не тільки конспірації, а й символічного самотворення. Псевдо в УПА виконували подвійну функцію: практичну й символічну. Передусім вони були інструментом конспірації та допомагали захистити бійця та його родину від переслідувань. Одночасно, як зазначає дослідник повстанської псевдонімії М. Лесюк, «псевдонім є неофіційною конотативною назвою особи, яка передає характерну ознаку людини і несе інформаційне та емоційне навантаження» [65, с. 179]. Прийняття псевдоніма в УПА було й актом символічного народження. За словами Петра Мірчука, «Українська Повстанська Армія — це армія безіменних [...] бо кожний боєць УПА від Головного Командира до звичайного рядовика, закритий для посторонніх глядачів і навіть для своїх приятелів псевдом, прибраним іменем» [17, с. 11].

Процедура вибору псевдоніма мала власну логіку. Нове ім'я інколи надавали командири або побратими, інколи боєць обирав його сам [66, с. 274—279]. У будь-якому разі цей акт формував зв'язок між спільнотою і новим учасником руху. Нове ім'я затирало старі соціальні зв'язки й відривало людину від попереднього досвіду. У спогадах трапляється формулювання: «Відходжу під псевдом і для багатьох буду незнайомий» [67, с. 64].

Масштабність явища вражає, адже «псевдонімікон ОУН—УПА налічує принаймні кілька тисяч окремих одиниць-імен. Саме одиниць, бо однаковий псевдонім прибирали собі різні люди, які ніколи не були знайомі та жили на віддалених теренах» [68, с. 36]. Найактивніші члени ОУН та військовики УПА, керівники й командири різних ланок мали кілька псевдо, у той час як рядові стрільці могли мати

лише одне. «Так, Бусел Яків — Дніпровий К., Галина, Заславський, Київський; Роман Шухевич — Тарас Чупринка, Тур, Роман Лозовський, Сотник Щука, Чернець, Туча, Степан, Дзвін; Стебельський Степан — Борщ, Хрін, Гринь, Панько Хрін, Панько Торба, Цап і тому подібне» [66, с. 274—279].

У структурі псевдонімікону найчастіше трапляються імена, у тому числі історичних осіб і діячів, прізвиська, етноніми, а серед відапелятивних утворень переважають назви тварин і рослин та інші характеристичні означення. У такому контексті псевдонім стає не лише засобом приховування, а й кодом честі, знаком довіри та способом утворення нової ідентичності. Прийняття нового імені повстанця включало його до спільноти, для якої боротьба за свободу була вищим призначенням. Проте саме в цей період, коли ритуали й символічні практики зміцнювали внутрішню єдність, у повстанському середовищі почали проявлятися процеси, що цю єдність підточували.

Конфлікти й міжусобиці

З другої половини 1943 р. в ідеологічному наративі УПА почали проявлятися ознаки внутрішньої напруги. Причиною цього стала не лише ескалація війни, а й конфлікти всередині антигітлерівського підпілля, міжусобиці й репресивні практики, які поступово руйнували моральний стрижень повстанського середовища.

Головним мотивом створення УПА була боротьба проти антиукраїнського за своєю суттю нацистського окупаційного режиму. Проте вже влітку 1943 р. керівництво переорієнтувало зусилля на масові антипольські акції на Волині. Дослідники вважають, що вони були «важливою умовою становлення УПА, її хрещенням у крові» [69, с. 83].

Значного напруження сил потребувала також боротьба з радянськими партизанами. За даними відомого історика Л. Шанковського, «за жовтень — листопад 1943 р. українські повстанці звели з радянськими партизанами 54 бої, в той час як з німцями — 47» [70, с. 46].

Іншим негативним фактом, який підточував вітальний наратив бійців УПА, була боротьба з військовими підрозділами Бульби-Боровця і мельниківців. Саме в липні відбулося «силове підпорядкування 1943 року усіх мельниківських підрозділів» [43, с. 130]. Невдовзі таке ж примусове підпорядкування УПА(Б) відбулося з військовими підрозділами Бульби-Боровця. Бульбівців та мельниківців, яких приєднували до УПА, змушували визнати зверхність ОУН(Б), а тих, «хто не згоджувався на таку формулу “об’єднання”, винищували» [69, с. 83].

Це негативно позначалося на суспільних настроях. У спогадах зазначається, що населення критично сприймало акції взаємного роззброєння і сутички між різними течіями українського підпілля. На місцях зростало відчуття зневіри. Селяни говорили, що за умов, коли «українці б’ються між собою, сподіватися на незалежність немає підстав» [43, с. 135].

Ширший контекст Другої світової війни також формував передумови для появи віктимного виміру в повстанському наративі. Це була війна тотального знищен-

ня, у якій не існувало можливості обмежити насильство або уникнути його раціональними діями. Терор і масові репресії стали повсякденністю. Україна опинилася в просторі, де Гітлер і Сталін діяли на засадах фізичного усунення супротивника [69, с. 76], що створювало атмосферу постійної небезпеки.

У таких умовах УПА не могла залишатись осторонь загальної логіки конфлікту. Проте багатовекторність боротьби, численні джерела небезпеки й внутрішні насильницькі практики поступово підривали моральний характер жертвовності. Те, що на початку існування руху сприймалося як добровільний вибір і духовна постава, дедалі частіше ставало вимушеною реакцією на жорстоку й змінну реальність воєнного часу. Поступово у вітальному наративі почали з'являтися елементи віктимного досвіду, які засвідчували втому, виснаження і роздвоєння між ідеологічною моделлю та практикою повсякденної боротьби. Одним із найпомітніших проявів цієї внутрішньої напруги стала діяльність каральних структур самого руху.

Служба безпеки і страх у власних лавах

Одним із найсерйозніших факторів, що підточували морально-психологічну стійкість учасників національно-визвольного руху, стала діяльність Служби безпеки ОУН. Від серпня 1943 р. розпочалися масові «чистки», що зачіпали як населення, так і повстанські відділи. Джерела свідчать, що смертна кара часто застосовувалася за незначні провини, а іноді й для зведення особистих рахунків. Особливо вразливими були вихідці зі східних областей, які не мали опертя в місцевих громадах і не могли спростувати звинувачення у «неблагонадійності» [43, с. 153].

Об'єктом репресій ставали й радянські військовополонені, яких німці відпускали на початку війни, а також ті, кому вдалося втекти з таборів. У Гощанському районі Рівненщини «було знищено близько ста таких осіб. Наприкінці 1944 р. референт СБ ОУН на ПЗУЗ Б. Козак (Смок) віддав розпорядження ліквідувати вихідців зі східних областей України як «приховану агентуру» НКВС» [71, с. 218].

Восени 1943 р. з ініціативи очільника СБ М. Арсенича репресивний апарат було посилено. До обласних проводів направляли спеціальних виконавців, яким надавали повну інформацію про підпільників і створювали умови для здійснення каральних операцій. У вересні 1944 р. крайовий керівник УПА-Північ Д. Клячківський наказав знищувати або заарештовувати «підозрілих» і «ненадійних» учасників самостійницького руху на Волині. При цьому учасників ОУН репресували незалежно від їхнього місця в організаційній ієрархії.

Ці події засвідчують, що внутрішня боротьба та жорсткі методи контролю руйнували не лише згуртованість руху, а і його етичні засади. Брак механізмів відкритої дискусії, підозріливість до «інших» і готовність застосовувати фізичну ліквідацію у відповідь на інакодумство створювали атмосферу постійного страху — вона впливала на психологічну витривалість повстанців, послаблювала їхню довіру до командування та ускладнювала відносини з місцевим населенням. У результаті

репресивна діяльність СБ ОУН стала одним із ключових чинників, що спричинили появу віктимних мотивів у повстанському досвіді.

Одночасно з цими внутрішніми напруженнями повстанське середовище зазнавало впливу ще одного важливого фактора — ідеологічних рамок, які визначали уявлення про суб'єкт майбутньої держави та межі легітимної жертвності.

Ідеологічні обмеження

Паралельно з внутрішніми конфліктами й репресивними практиками на формування настроїв у повстанському середовищі впливали ідеологічні рамки ОУН. Саме вони визначали те, як націоналісти уявляли майбутню державу та її суб'єкт, яким чином вибудовували комунікацію з населенням різних регіонів.

Наприкінці 1930-х рр. у польських та німецьких інтелектуальних колах, де формувалися ключові ідеологи ОУН, провідною орієнтацією став етноцентризм [72, с. 264]. Він надавав пріоритет образу селянства як «хранителя традиції» і головного рушія національного відродження. Така модель органічно відповідала західноукраїнському контексту, але майже не знаходила відгуку в інших регіонах, де колективізація, індустріалізація та репресії радикально змінили соціальну структуру й виробили власні стратегії виживання.

Ця ідеологічна база створювала для підпілля об'єктивні труднощі. Націоналістичне бачення майбутнього не завжди корелювало з досвідом наддніпрянських українців і тому обмежувало можливість для справді загальноукраїнської мобілізації. Саме тому дослідники наголошують, що окремі позиції в ідеології ОУН заважали надати діяльності підпілля всеукраїнського масштабу й водночас вимагали перегляду політичної програми. «Вони перекреслювали надії на всенациональну революцію, що їх плекали лідери радикального крила націоналістичного руху перед початком війни» [69, с. 75].

У такому контексті вітальний наратив, вибудований довкола героїзованого образу молодого селянина-повстанця, мав внутрішні межі. Він не враховував багатоманітності соціальних досвідів і не пропонував універсальної програми для всієї України. Ця вузькість робила його крихким у момент, коли реальність вимагала ширших коаліцій та нових форматів мобілізації. Ідеологічна закритість ОУН стала додатковим чинником ерозії повстанської жертвності, оскільки від вільного екзистенційного вибору вона поступово перетворювалася на вимушений тягар у складних умовах війни.

Отже, у 1943—1944 рр. у середовищі УПА сформувався вітальний наратив, який виконував функцію конструювання нормативної моделі участі й поведінки повстанця. Його ядром були уявлення про духовне піднесення, героїзм, жертвність і дисципліновану відданість спільноті. Цей наратив функціонував не лише на рівні ідеологічних декларацій, а оформлювався через ритуальні практики, повсякденні взаємодії та моральні очікування, що формували внутрішню структуру повстанського середовища. Саме він створював образ повстанця як людини нового типу: внутрішньо мобілізованої, готової до ризику й самозречення, здатної діяти в

стані постійної небезпеки. Ритуал присяги, прийняття псевдоніма, культ хороброго командира й героїчні оповіді про бої виконували роль механізмів мобілізації та вироблення етичних норм. Водночас уже в другій половині 1943 р. цей вітальний наратив почав втрачати цілісність. Ескалація війни, конфлікти з іншими формаціями, жорсткі репресії СБ, соціально-регіональні відмінності та втома цивільного населення поступово змінювали внутрішні орієнтири повстанців. Жертвоність, яка на початку була екзистенційним вибором і формою духовного піднесення, дедалі частіше перетворювалась на вимушену відповідь на логіку тотального насильства.

Проведена комплексна реконструкція вітального наративу як цілісної системи уявлень, ритуалів і практик, що формували повстанську суб'єктність, висвітлення механізмів його трансформації під впливом воєнних і внутрішньоорганізаційних чинників дають можливість інтерпретувати діяльність УПА не лише у військово-політичному вимірі, а як культурно-етичний проект із власною моделлю мужності, дисципліни й жертвоності. Запропонована аналітична рамка може бути використана й у ширшому порівняльному контексті, зокрема для аналізу інших рухів опору, де формування нового типу воїна поєднується з виробленням символічних систем і моральних очікувань.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Davydenko, V. *Ukrainska Povstanska Armia. Shliakh hanby i zlochyniv*. Kyiv, 1989 [in Ukrainian].
[Давиденко В. Українська Повстанська Армія. Шлях ганьби і злочинів. Київ: Знання, 1989. 48 с.]
2. Danylenko, S. *Dorohoju hanby i zrazy*. Kyiv, 1972 [in Ukrainian].
[Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. Київ: Наукова думка, 1972. 338 с.]
3. Maslovskiy, V. *Zhovto-blakytna mafia*. Lviv, 1975 [in Ukrainian].
[Масловський В. Жовто-блакитна мафія. Львів: Каменяр, 1975. 142 с.]
4. Maslovskiy, V.I. *V borbe s vragami socializma*. Lviv, 1984 [in Russian].
[Масловський В.И. В борьбе с врагами социализма. Львов: Высшая школа, 1984. 186 с.]
5. Maslovskiy, V.I. *Doroha v bezodniu*. Lviv, 1978 [in Ukrainian].
[Масловський В.И. Дорога в безодню. Львів: Каменяр, 1978. 208 с.]
6. Maslovskiy, V.I. *Z kum i proty koho voiuvaly ukrainski natsionalisty v roky Druhoi svitovoi viiny*. Moscow, 1999 [in Ukrainian].
[Масловський В.И. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. Москва: [Славянський діалог], 1999. 27 с.]
7. Cherednychenko, V.P. *Anatomiia zrazy: ukrainskyi burzhuaznyi natsionalizm — znariad-dia antygradianskoi polityky imperializmu*. Kyiv, 1978 [in Ukrainian].
[Чередниченко В.П. Анатомія зради: український буржуазний націоналізм — знаряддя антирадянської політики імперіалізму. Київ: Політвидав України, 1978. 334 с.]
8. Cherednychenko, V.P. *Natsionalizm proty natsii*. Kyiv, 1970 [in Ukrainian].
[Чередниченко В.П. Націоналізм проти нації. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1970. 191 с.]
9. Dmytruk, K. *Bezbatchenky. Pravda pro uchast ukrainskykh burzhuaznykh natsionalistiv i tserkovnykh iierarkhiv u pidhotovtsi napadu fashystskoi Nimechchyny na SRSR*. Lviv, 1974 [in Ukrainian].

- [Дмитрук К. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. Львів: Каменяр, 1974. 237 с.].
10. Dmytruk, K. Zhovto-blakutni bankrotu: dokumentalni narysy, pamflety, publitsystychni statti. Kyiv, 1982 [in Ukrainian].
[Дмитрук К. Жовто-блакитні банкроти: документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті. Київ: Дніпро, 1982. 399 с.].
 11. Dobretsova, V.V. Burzhuaznyi natsionalizm — znariaddia reaktsii. Kyiv, 1978 [in Ukrainian].
[Добрецова В.В. Буржуазний націоналізм — знаряддя реакції. Київ: Політвидав України, 1978. 192 с.].
 12. Symonenko, R.H. Na utrymanni reaktsii. (Ukrainskyi burzhuaznyi natsionalizm — voroh myu i suspilnoho prohresu). Kyiv, 1977 [in Ukrainian].
[Симоненко Р.Г. На утриманні реакції. (Український буржуазний націоналізм — ворог миру і суспільного прогресу). Київ: Політвидав України, 1977. 141 с.].
 13. Shevtsov, V.D. Ukrainskyi burzhuaznyi natsionalizm u korychnevii uniformi. Kyiv, 1981 [in Ukrainian].
[Шевцов В.Д. Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі. Київ: Наукова думка, 1981. 150 с.].
 14. Polishchuk, V. Hirka pravda. Zlochynnist OUN—UPA. (Spovid ukraintsia). Donetsk, 1996 [in Ukrainian].
[Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН—УПА. (Сповідь українця). Донецьк: Донеччина, 1996. 483 с.].
 15. Potichnyj, P. J. & Shtendera, Y. (Eds.) Political Thought of the Ukrainian Underground 1943—1951 / Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta. Edmonton, 1986. 406 p.
 16. Potichnyi, P. Politychna dumka ukrainskoho pidpillia. 1943—1951. *Suchasnist*. 1997. 1: 80-87 [in Ukrainian].
[Потічний П. Політична думка українського підпілля. 1943—1951. *Сучасність*. 1997. Ч. 1. С. 80—87].
 17. Mirchuk, P. Ukrainska Povstanska Armiia 1942—1952. Dokumenty i materialy. Lviv, 1991 [in Ukrainian].
[Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942—1952. Документи і матеріали. Львів, 1991. 319 с.].
 18. Mirchuk, P. Roman Shukhevych (Gen. Taras Chuprynka). Komandyr armii bezsmertnykh. New York; Toronto; London, 1970 [in Ukrainian].
[Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. Нью Йорк; Торонто; Лондон: Товариство кол. вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970. 269 с.].
 19. Mirchuk, P. Pid Pokrov Bohorodytsi (sviatio UPA). Philadelphia; Toronto, 1954 [in Ukrainian].
[Мірчук П. Під Покров Богородиці (свято УПА). Філадельфія; Торонто: Спілка української молоді Америки, 1954. 32 с.].
 20. Bedrii, A. OUN i UPA. New York; London; Miunkhen; Toronto, 1983 [in Ukrainian].
[Бедрій А. ОУН і УПА. Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен; Торонто: Українська Центральна Інформаційна Служба, 1983. 65 с.].
 21. Bedrii, A. 200 naibilshykh peremozhnykh bytv i boiv UPA. *Vyzvolnyi shliakh*. 1994. 5: 528-537 [in Ukrainian].
[Бедрій А. 200 найбільших переможних битв і боїв УПА. *Визвольний шлях*. 1994. № 5. С. 528—537].

22. Bedrii, A. 200 naibilshykh peremozhnykh bytv i boiv UPA. *Vyzvolnyi shliakh*. 1994. 6: 658-664 [in Ukrainian].
[Бедрий А. 200 найбільших переможних битв і боїв УПА. *Визвольний шлях*. 1994. № 6. С. 658—664].
23. Veryha, V. Vtraty OUN v chasi Druhoi Svitovoi viiny. Toronto, 1991 [in Ukrainian].
[Верига В. Втрати ОУН в часі Другої Світової війни. Торонто: Новий шлях, 1991. 206 с.].
24. Prokop, M. Programovi protsesy v OUN pid chas Druhoi svitovoi viiny i pytannia politychnoi platformy UPA. *Suchasnist*. 1983. 1-2: 156-161 [in Ukrainian].
[Прокоп М. Програмові процеси в ОУН під час Другої світової війни і питання політичної платформи УПА. *Сучасність*. 1983. Ч. 1-2. С. 156—161].
25. Prokop, M. Roman Shukhevych-Chuprynka u OUN i UPA v 1943—44 rokakh. *Suchasnist*. 1976. 1: 64-75 [in Ukrainian].
[Прокоп М. Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943—44 роках. *Сучасність*. 1976. Ч. 1. С. 64—75].
26. Shkandrij, M. Ukrainian nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929—1956. New Haven: Yale University Press, 2015. 331 p.
27. Armstrong, J. Ukrainian nationalism 1939—45. New-York: Columbia University Press, 1955. 322 p.
28. Rudling, A. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN—UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists — the Ukrainian Insurgent Army). *East European Jewish Affairs*. 2006. 36 (2): 163-189.
29. Wóycicki, K. “Krótka historia UPA dla Polaków. Czy historycy nas pogodzą?”. Warszawa: Pracownia Wydawnicza Andrzej Zabrowarny, 2019. 216 s. [in Polish].
30. Motyka, G. Ukraińska partyzantka 1942—1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006. 728 s. [in Polish].
31. Siemaszko, W. & Siemaszko, E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945. Warszawa, 2000. T. 1-2 [in Polish].
32. Filar, W. “Burza” na Wołyniu: dzieje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej: studium historyczno-wojskowe. II wyd. Warszawa: Rytm, 2010. 390 s.
33. Sowa, A.L. Kwestia ukraińska w planach operacyjnych Armii Krajowej. *Gancarski J. (Ed.). Dzieje Podkarpacka*. T. III. Krosno, 1999. 379 s. [in Polish].
34. Kurychuk, Yu. Istoriiia UPA. Ternopil, 1991 [in Ukrainian].
[Киричук Ю. Історія УПА. Тернопіль, 1991. 55 с.].
35. Kentii, A. Ukrainska povstanska armiiia v 1944—1945 rr. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Кентій А. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 220 с.].
36. Rusnachenko, A.M. Narod zburenyi: natsionslno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940—50-kh rokakh. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Русначенко А.М. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках. Київ: Пульсари, 2002. 518 с.].
37. Lysenko, O. & Viedienieiev, D. Viiskovo-politychna diialnist OUN ta UPA u svitli norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2007. 3: 46-66 [in Ukrainian].
[Лисенко О., Веденієв Д. Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права. *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 46—66].

38. Patryliak, I. *Vyzvolna borotba OUN y UPA (1939—1960 rr.)*. Kyiv, 2020 [in Ukrainian]. [Патриляк І. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939—1960 рр.). Київ: ВД АДЕФ-Україна, 2020. 712 с.]
39. Starodubets, H. *Ukrainske povstanske zapillia (druha polovyna 1943 — pochatok 1946 rokov)*. Ternopil, 2006 [in Ukrainian]. [Стародубець Г. Українське повстанське заплія (друга половина 1943 — початок 1946 років). Тернопіль, 2006. 527 с.]
40. Antoniuk, Ya. *Diialnist spetsialnykh pidrozdiliv ukrainskykh natsionalistychnykh orhanizatsii (1921—1991)*. (Doctoral diss. of the historical sci). Ostroh, 2021. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Antoniuk_Yaroslav/Diialnist_spetsialnykh_pidrozdiliv_ukrainskykh_natsionalistychnykh_orhanizatsii_1921__1991/ [in Ukrainian]. [Антонюк Я. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921—1991): дис. ... д-ра іст. наук. Острог, 2021. 650 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Antoniuk_Yaroslav/Diialnist_spetsialnykh_pidrozdiliv_ukrainskykh_natsionalistychnykh_orhanizatsii_1921__1991/ (дата звернення: 01.12.2025)].
41. Pnytskyi, V. & Antoniuk, Ya. *Miski boivky Sluzhby bezpeky OUN (1941—1951): Stvorennia i diialnist. Novitnia doba*. 2023. 11: 175-194. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-175-194> [in Ukrainian]. [Пальницький В., Антонюк Я. Міські боївки Служби безпеки ОУН (1941—1951): Створення і діяльність. *Новітня доба*. 2023. Вип. 11. С. 175—194. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-175-194>].
42. Prokopov, V. *Povsiakdenne zhyttia chleniv OUN ta voiakiv UPA na Zakerzonni (1943—1947 rr.)*. (Candidate's diss. of the historical sci). Dnipro, 2019. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Prokopov_Vadym/Povsiakdenne_zhyttia_chleniv_OUN_ta_voiakiv_UPA_na_Zakerzonni_19431947_rr/ [in Ukrainian]. [Прокопов В. Повсякденне життя членів ОУН та вояків УПА на Закерзонні (1943—1947 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Дніпро, 2019. 262 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Prokopov_Vadym/Povsiakdenne_zhyttia_chleniv_OUN_ta_voiakiv_UPA_na_Zakerzonni_19431947_rr/ (дата звернення: 10.12.2025)].
43. Mykhalchuk, V. (Ed.) *Tudy de bii za voliu: Zbirnyk viiskovo-politychnykh materiialiv u pamiat Maksyma Skorupskoho — Maksa, kurinnoho UPA*. London; Paris, 1989 [in Ukrainian]. [Туди де бій за волю: Збірник військово-політичних матеріалів у пам'ять Максима Скорупського — Макса, курінного УПА. Техніч. ред. В. Михальчук. Лондон; Париж: Перша Українська Друкарня у Франції, 1989. 480 с.]
44. Ishchuk, O. & Kokin, S. (Comps). *Litopys UPA. Nova seriia. T. 9: Borotba proty povstanskoho rukhu i natsionalistychnoho pidpillia: protokoly dopytiv zareshotovanykh radianskymu orhanamy derzhavnoi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA. 1944—1945*. Kyiv; Toronto, 2007 [in Ukrainian]. [Літопис УПА. Нова серія. Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944—1945. Упоряд.: О. Іщук, С. Кокін. Київ; Торонто, 2007. 911 с.]
45. Patryliak, I. *Rehuliarni osnovy dlia nerehuliarnoi armii. Shcho varto zapozychyty zbroinym sylam v UPA. Ukrainyskyi tyzhden*. 14.10.2013. URL: <https://tyzhden.ua/rehuliarni-osnovy-dlia-nerehuliarnoi-armii-shcho-varto-zapozychyty-zbrojnym-sylam-v-upa/> [in Ukrainian]. [Патриляк І. Регулярні основи для нерегулярної армії. Що варто запозичити збройним силам в УПА. *Український тиждень*. 14.10.2013. URL: <https://tyzhden.ua/rehuliarni-osnovy-dlia-nerehuliarnoi-armii-shcho-varto-zapozychyty-zbrojnym-sylam-v-upa/>]

- liarni-osnovy-dlia-nerehuliarnoi-armii-shcho-var-to-zapozychyty-zbrojnym-sylam-v-upa/ (дата звернення: 22.09.2025)].
46. Vovk, O. & Pavlenko, I. (Comps). *Litopys UPA. Nova serii. T. 2: Bolyn i Polissia: UPA ta zapillia. 1943—1944. Dokumenty i materialy.* Kyiv; Toronto, 1999 [in Ukrainian]. [Літопис УПА. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943—1944. Документи і матеріали. Упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ; Торонто, 1999. 872 с.].
47. Birchak, V. “Nikhto khrestyktiv ne stavuv”. *ZAXID.NET*. 12.10.2021. URL: https://zaxid.net/nihto_hrestyktiv_ne_staviv_n1528092 [in Ukrainian]. [Бірчак В. «Ніхто хрестиків не ставив». *ZAXID.NET*. 12.10.2021. URL: https://zaxid.net/nihto_hrestyktiv_ne_staviv_n1528092 (дата звернення: 22.09.2025)].
48. Shtendera, Ye. & Potichnyi, P. (Eds.) *Litopys UPA. T. 27: Roman Petrenko (“Iurko”, “Omelko”). Za Ukrainu, za yii voliu (Spohady).* Toronto; Lviv, 1997 [in Ukrainian]. [Літопис УПА. Т. 27: Роман Петренко («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю (Спогади). Відп. ред. Є. Штендера, П. Потічний. Торонто-Львів: «Літопис УПА», 1997. 277 с.].
49. Shuliak, O. *V imia pravdy. Diisnist pro Ukrainsku Povstansku Armiiu.* Buenos-Aires, 1948 [in Ukrainian]. [Шуляк О. В ім'я правди. Дійсність про Українську Повстанську Армію. Буенос-Айрес: Imprenta «Dorrego», 1948. 40 с.].
50. Patryliak, I. “Evedentsiini kartky” UPA yak statystychnе dzherelo. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. 2006. 6: 110-147 [in Ukrainian]. [Патриляк І «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело. *Український визвольний рух*. 2006. № 6. С. 110—147].
51. Moskovych, H. & Leshnivska, I. (Comps). *Zdobudem Ukrainsku derzhavu abo zghynem v borotbi za nei (za materialamy zarubizhnoi presy): bibliohr. pokazhch.* Lviv, 2022 [in Ukrainian]. [Здобудем Українську державу або згинем в боротьбі за неї (за матеріалами зарубіжної преси): бібліогр. показч. Упоряд. Г. Москович, І. Лешнівська. Львів, 2022. 80 с.].
52. Veselova, O., Dzobak, V., Dubyk, M. & Serhiichuk, V. (Comps). *OUN i UPA v 1943 rot-si: Dokumenty.* Kyiv, 2008 [in Ukrainian]. [ОУН і УПА в 1943 році: Документи. Упоряд.: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергіичук. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 347 с.].
53. Nadosha, O. & Honskyi, V. Heroichno-trahichni etyudy pro zachysnykiv Vitchyzny: UPA. *Ukrainska pravda*. 07.03.2007. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/03/7/3215367/> [in Ukrainian]. [Надоша О., Гонський В. Героїчно-трагічні етюди про захисників Вітчизни: УПА. *Українська правда*. 07.03.2007. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/03/7/3215367/> (дата звернення: 22.09.2025)].
54. 1944 — bii pid Hurbamy mizh zahonamy UPA ta NKVD. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/21/1944-biy-pid-gurbamy-mizh-zagonamy-upa-ta-nkvd> [in Ukrainian]. [1944 — бій під Гурбами між загонами УПА та НКВД. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/21/1944-biy-pid-gurbamy-mizh-zagonamy-upa-ta-nkvd> (дата звернення: 22.09.2025)].
55. Naibilshyi bii UPA proty natsystiv. *Yavorivska raionna derzhavna administratsiia*. 6.07.2018. URL: <https://javoriv-rda.gov.ua/istorychni-podiji/najbilshyj-bij-upa-proty-natsystiv/> [in Ukrainian]. [Найбільший бій УПА проти нацистів. *Яворівська районна державна адміністрація*. 6.07.2018. URL: <https://javoriv-rda.gov.ua/istorychni-podiji/najbilshyj-bij-upa-proty-natsystiv/> (дата звернення: 22.09.2025)].

56. Slobodianiuk, M.A. *Antyfashystskyi rukh Oporu v Ukraini (1939—1944 rr.): istoriohrafia problemu: monohrafia*. Dnipro, 2017 [in Ukrainian].
[Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939—1944 рр.): історіографія проблеми: монографія. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.].
57. Khmil, S.F. *Ukrainska partyzanka*. Ch. 8. [London], 1959 [in Ukrainian].
[Хміль С.Ф. Українська партизанка. Ч. 8. [Лондон]: Вид. Закордон. частин ОУН, 1959. 274 с.].
58. Olena Petrenko: “Moi idealizovani pohliady na uchast zhinok v OUN i UPA lamalysia u miru znaiomstva z arkhivamy”. *Spilne*. 03.08.2018. URL: <https://commons.com.ua/uk/intervyyu-z-olenou-petrenko/> [in Ukrainian].
[Олена Петренко: «Мої ідеалізовані погляди на участь жінок в ОУН і УПА ламалися у міру знайомства з архівами». *Спільне*. 03.08.2018. URL: <https://commons.com.ua/uk/intervyyu-z-olenou-petrenko/> (дата звернення: 22.09.2025)].
59. Mirchuk, P. & Davydenko, V. (Comps). *V riadakh UPA. Zbirka spomyniv buvshykh Voiakiv Ukrainskoi Povstanskoï Armii. Tovarystvo buvshykh Voiakiv UPA v ZDA i Kanadi*. New York, 1957 [in Ukrainian].
[В рядах УПА. Збірка споминів бувших Вояків Української Повстанської Армії. Упоряд.: П. Мірчук, В. Давиденко. Товариство бувших Вояків УПА в ЗДА і Канаді. Нью-Йорк, 1957. 352 с.].
60. Anderson, B. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York, 1991. 224 p.
61. Zabilyi, R. *Povstanske busido. Moralni kodeks voyniv UPA. Istorychna pravda*. 30.05.2016. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/05/30/149097/view_print/ [in Ukrainian].
[Забілий Р. Повстанське бусідо. Моральний кодекс воїнів УПА. *Історична правда*. 30.05.2016. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/05/30/149097/view_print/ (дата звернення: 22.09.2025)].
62. Shtendera, Ye. & Potichnyi, P. (Eds.) *Litopys UPA*. T. 5: Volyn i Polissia. Nimetska Okupatsiia. Kn. 3: Spomynu uchashnykiv. Toronto, 1984 [in Ukrainian].
[Літопис УПА. Т. 5: Волинь і Полісся. Німецька Окупація. Кн. 3: Спомини учасників. Відп. ред. Є. Штендера; співред. П. Потічний. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1984. 312 с.].
63. Potichnyi, P. & Viatrovych, V. (Eds.). *Litopys UPA. Biblioteka*. T. 4: Spohady voiakiv UPA ta uchashnykiv zbroinoho pidpillia Lvivshchyny ta Liubachivshchyny. Toronto; Lviv, 2003 [in Ukrainian].
[Літопис УПА. Бібліотека. Т. 4: Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини. Ред.: П. Потічний, В. В'ятрович. Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2003. 438 с.].
64. Borshchuk, Ya.V. *Ukrainskoï Povstanskoï Armii Prysyaha. Entsyklopediia istorii Ukrainy*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinskoji_povstanskoji_armiji_prysjaga [in Ukrainian].
[Борщик Я.В. Української Повстанської Армії Присяга. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinskoji_povstanskoji_armiji_prysjaga (дата звернення: 22.09.2025)].
65. Lesiuk, M.P. *Pseveda voiakiv Ukrainskoi Povstanskoï Armii. Studia Slawistyczne 1; Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*. Białystok, 1999. 117-184 [in Ukrainian].
[Лесюк М.П. Псевда вояків Української Повстанської Армії. *Studia Slawistyczne 1; Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*. Białystok, 1999. С. 117—184].

66. Pavlykivska, N.M. Systema i struktura psevdonimiv OUN ta UPA. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 10: Problemy gramatyky i leksykologii ukrainskoi movy*. 2011. 7: 274-279. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2011_7_63 [in Ukrainian].
[Павликівська Н.М. Система і структура псевдонімів ОУН та УПА. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2011. Вип. 7. С. 274—279. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2011_7_63 (дата звернення: 22.09.2025)].
67. Potichnyi, P. (Ed.). *Litopys UPA*. T. 30: Stepan Stebelskyi ("Khrin"), Oleksa Konopadskyi ("Ostroverkh"). *Kriz smikh zaliza (Khroniky)*. Toronto; Lviv, 2000 [in Ukrainian].
[Літопис УПА. Т. 30: Степан Стебельський («Хрін»), Олекса Конопадський («Острроверх»). *Крізь сміх заліза (Хроніки)*. Відп. ред. П. Потічний. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2000. 549 с.].
68. Nimchuk, V.V. Pro ukrainsku psevdonimiiu ta kryptonimiiu. *Ukrainska mova*. 2002. 2: 33-58 [in Ukrainian].
[Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію. *Українська мова*. 2002. № 2. С. 33—58].
69. Hrytsak, Ya. *Strasti za natsionalizmom: stara istoriia na novyi lad: esei*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: есеї. Київ: Критика, 2011. 176 с.].
70. Shankovskiy, L. *Istoriia ukrainskoho viiska. Zbroini syly suchasnoi doby za roky 1914—1953*. Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Шанковський Л. Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914—1953. Друге, доповнене видання. Київ, 1991. 319 с.].
71. Viedenieiev, D.V. & Bystrukhin, H.S. *Mech i tryzub. Rozvidka i kontrozvidka rukhu ukrainskykh natsionalistiv ta UPA. 1920—1945*. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Веденеев Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920—1945. Київ: Генеза, 2006. 408 с.].
72. Vainer, A. *Zbahnuty viinu: Druha svitova viina i dolia bilshovytskoi revoliutsii*. Kyiv, 2024 [in Ukrainian].
[Вайнер А. Збагнути війну: Друга світова війна і доля більшовицької революції. Пер. з англ. С. Кулінської. Київ: Дух і Літера, 2024. 440 с.].

Надійшла / Received 15.12.2025

Volodymyr DZUBAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Doctoral Student,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

v.v.dzubak@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-2187-6554>

THE VITAL NARRATIVE IN THE UPA IN 1943—1944:

FORMATION, FUNCTIONS, TRANSFORMATIONS

The purpose of this article is to analyse the formation and transformation of the vital narrative in the Ukrainian Insurgent Army in 1943—1944 as a key mechanism for constructing a normative model of male identity. The study focuses on showing how symbolic practices, initiation rituals, disciplinary requirements, and public rhetoric were used to construct the image of the insurgent as the embodiment of sacrifice, moral endurance, and spiritual uplift.

The methodological basis of the study is guaranteed by an interdisciplinary approach that combines military history, everyday history, and military psychology. The sources consist of participants' memoirs, archival materials, propaganda texts, oaths, internal instructions, and security service reports. Particular attention is paid to the emotional dimension of participation — fear, devotion, internal transformation, and the limits of physical and moral endurance.

The article shows that the vital narrative performed not only a mobilising but also a normative function, setting expectations for behaviour, discipline, sacrifice, and acceptance of death. At the same time, from the second half of 1943, a noticeable shift can be traced in this narrative: the intensification of the war, internal repression, and regional differences led to a gradual loss of its integrity. Analysis of this transformation allows for a deeper understanding of the tension between the ideological project and the everyday experience of the movement's participants.

The proposed analytical framework allows us to consider the vital narrative as an integral system for the formation of insurgent subjectivity and explains the tension between the ideological concept and the everyday experience of the movement's participants in the conditions of total war.

Keywords: *UPA, vital narrative, sacrifice, everyday life, ritual, discipline, fear, ideology.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.124>
УДК 94(477):929+316.7“1960/1970”

Ганна МАЛАЯ

аспірантка відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
malayaann23@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-4164-4993>

КУЛЬТУРНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСТВА В КИЄВІ 1960—1970-х рр. У МЕМУАРНИХ НАРАТИВАХ

Метою статті є висвітлення механізмів співіснування публічної та приватної сфер в умовах радянського тоталітаризму та впливу цієї динаміки на формування, консолідацію і відтворення інтелектуальних спільнот у київському культурному середовищі. Особлива увага приділяється ролі приватних квартирних осередків і неформальних соціальних кіл, які функціонували як альтернативні простори комунікації та культурного обміну для збереження та розвитку ідейного, творчого та соціального потенціалу української інтелігенції. Ці простори сприяли поширенню ідей, інтелектуальному діалогу та створювали умови для взаємодії, яка часто була обмежена інституційними або офіційно санкціонованими умовами. Джерелом дослідження виступають мемуари учасників руху, що дозволяють відтворити культурні зв'язки дисидентської спільноти, простежити еволюцію ідентичності учасників руху та зрозуміти, яким чином суто культурні ініціативи набули політичного характеру в умовах посилення державного контролю та хвиль репресій. Саме ця трансформація культурної активності у форму політичного вибору розглядається як фундаментальний процес еволюції дисидентського середовища УРСР. Методологічну основу статті становить джерелознавчий аналіз мемуарів учасників дисидентського руху УРСР. Застосовано методи критики та ін-

Цитування: Малая Г. Культурно-інтелектуальне середовище українського дисидентства в Києві 1960—1970-х рр. у мемуарних наративах. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 124—137. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.124>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

терпретації наративних джерел, тематичного аналізу, а також інструментарій просопографії для ідентифікації мережових зв'язків. **Наукова новизна** полягає у поєднанні соціального, культурного та просторового підходів до визначення дисидентської спільноти, що дає змогу виявити багатогранні взаємодії, які структурували її життя. Актуалізується роль учасників дисидентського руху в публічному просторі УРСР, простежуються неформальні практики формування альтернативних моделей культурної та громадянської активності, які розвивали встановлені державою межі між приватною та публічною сферами. **Отримані результати** поглиблюють розуміння логіки української інтелектуальної опозиції та способів самовідтворення дисидентського середовища в умовах обмеженої публічності та системного контролю.

Ключові слова: Київ, публічний простір, дисидентський рух, мемуари, спільнота, культурна опозиція.

Після завершення Другої світової війни та смерті Й. Сталіна радянське суспільство вступило у фазу глибоких трансформацій, що торкнулися не лише політичної та економічної сфер, але й самої сутності колективної ідентичності. Період пізнього сталінізму характеризувався уніфікацією публічного дискурсу та значним обмеженням форм індивідуального й колективного самовираження. Події після 1953 р. були позначені процесами десталінізації та початком політики «відлиги», що започаткували складний і суперечливий процес переосмислення того, що означало бути радянським громадянином у нових умовах. Політика «відлиги», що супроводжувалась гаслами оновлення соціалістичного суспільства, створила певні можливості для розширення інтелектуальних горизонтів. Молоде покоління українських митців, літературознавців, істориків, філософів і журналістів отримало шанс інтерпретувати власну ідентичність у ширших категоріях, ніж це дозволяла сталінська модель суворо контрольованої лояльності.

Лібералізація другої половини 1950 — початку 1960-х рр., попри її очевидну обмеженість і суперечливість, стала важливим етапом у трансформації культурного життя Української РСР. Вона сприяла поживленню літературної творчості та наукової діяльності, виникненню дискусій, появи нових імен тощо. Проте сама лібералізація досить скоро набула чітко окреслених меж і залишалася під контролем партійного апарату. Будь-які спроби вийти за встановлені офіційною доктриною кордони неминуче викликали жорстку реакцію влади. Цей період, попри свою ілюзорність і фрагментарність, залишив глибокий слід у свідомості інтелігенції, створивши середовище, яке згодом стало основою формування ідей та особистостей дисидентського руху.

Початок 1960-х рр. був часом активного пошуку й випробування меж дозволеного. У цьому суперечливому процесі відбулося розширення культурного простору, яке мало далекосяжні наслідки. Для інтелігенції другої половини 1950 — початку 1960-х рр. це стало можливістю відновити зв'язки з культурною спадщиною, повернути до колективної пам'яті імена репресованих або замовчуваних письменників, учених, митців. З'являлися нові канали культурного обміну, зростає роль літературних журналів, наукових зібрань, творчих об'єднань, що ставали майданчиками для дискусій, які в інших умовах були б неможливими. Для значної частини інтелігенції цей період не став моментом відмови від радянської ідентичності, а

радше нагодою надати їй нових сенсів, інтегрувавши до неї власні історичні, національні й культурні категорії.

Метою статті є аналіз процесів формування та трансформації інтелектуально-культурного середовища українських дисидентів у Києві 1960—1970-х рр., зокрема в аспекті взаємодії публічного та приватного просторів, що визначали соціальні й культурні практики інтелігенції в умовах радянського тоталітаризму.

У статті висвітлюється співвідношення приватного й публічного як двох взаємопов'язаних сфер суспільного життя. Класичне розрізнення цих понять, запропоноване Юргеном Габермасом, формувалося в контексті західноєвропейських суспільств, що традиційно передбачали відносну автономію приватної сфери. Відповідний збірник під редакцією Крейга Келгуна [1] фіксує масштабність дискусії, що розгорнулася навколо публічної сфери як простору комунікації та репрезентації суспільних інтересів. Водночас дослідники звертають увагу на обмежену універсальність цих категорій і порушують питання про коректність їхнього перенесення на інші типи суспільств. У нашому контексті надзвичайно важливою видається колективна праця під редакцією Льюїса Зігельбаума [2], яка демонструє, що в умовах радянського тоталітарного режиму «приватне» у класичному західному розумінні не існувало як автономна сфера. Радянський контекст вимагає нового осмислення дихотомії публічного й приватного, де межа між ними була плінною, а саме поняття «приватності» — обмеженим, нестабільним і часто політизованим.

На окрему увагу заслуговують дослідження українського шістдесятництва та формування дисидентських спільнот у межах міського середовища, зокрема Києва. Праці Сергія Єкельчика [3], Сімоні Белецце [4] і Людмили Касян [5] дозволяють зрозуміти, яким чином фізична топографія Києва слугувала не лише місцем зустрічей, але й чинником формування нових форм культурної активності й дисидентських практик. У цих роботах підкреслюється, що культурна опозиція постала не стільки в межах інституцій, скільки в альтернативних просторах, які водночас були і приватними, і напівпублічними. Саме завдяки таким просторам формувалися горизонтальні мережі взаємодії, через які дисиденти зберігали ідеї, культуру та колективну ідентичність попри тиск і репресії з боку держави.

У дослідженні використано корпус мемуарних джерел, які, на нашу думку, дозволяють повніше відтворити культурно-інтелектуальну атмосферу Києва 1960—1970-х рр. Важливим компонентом джерельної бази є збірки спогадів, присвячені Аллі Горській та Івану Світличному. Репрезентовані в них лідерські ролі обох постатей у дисидентському русі сприяють фокусуванню сучасників, між іншим, на їхніх ініціативах та формах культурної активності, що сприяли формуванню автономного інтелектуального середовища. Окреме місце посідають щоденники Леся Танюка (зокрема т. 21) [6], що характеризуються високою хронологічною щільністю та дають змогу простежити динаміку подій і настроїв у період їх фіксації. Спогади Світлани Кириченко є ключовими для реконструкції регулярних міжособистісних контактів і розуміння соціально-психологічного портрета оточення. Мемуари Євгена Сверстюка поєднують безпосередній досвід перебування у середовищі з його концептуальним осмисленням: його описи Києва та характеристика нефор-

мальних культурних практик пропонують більш аналітичний погляд на те, як формувався міський культурно-інтелектуальний простір [7].

Київ з його концентрацією творчих, наукових та освітніх інституцій став ключовою платформою для подібних взаємодій. Урбаністичний простір міста у цей час не зводився до адміністративної чи політичної функції. Його культурна географія визначалася неформальними маршрутами — від бібліотек і видавництв до кав'ярень, від театральних фое до приватних квартир, де тривали розмови, часто породжені офіційними заходами, але такі, що виходили за межі офіційного порядку денного. Публічні простори й приватні квартири утворювали єдину мережу комунікації, де циркулювали книжки, тексти, думки. Як просторово-інфраструктурний вузол, Київ акумулював інтелектуальний потенціал, що прибував з периферії — із сіл, містечок, індустріальних центрів, надавав новоприбулим молодим інтелектуалам доступ до архівів, бібліотек, сцен, академічних кафедр, редакцій — до формування уявлення про себе як частини більшого національного цілого. Для багатьох із них це було не лише знайомство з культурою, а й входження у нову інтелектуальну спільноту, в якій набували сенсу пошуки національного «я». Київ не був і не міг бути містом однозначної ідентичності — він поєднував складні на шарування історичної пам'яті, імперської спадщини та модернізаційних прагнень радянської доби, а у період хрущовської «відлиги» став притягальним середовищем для цілого покоління інтелектуалів, які шукали шлях до культурного самовираження в межах, здавалося б, реформованої системи.

Ця концентрація інтелектуального ресурсу, у поєднанні з хвилею децентралізаційних настроїв після XX з'їзду КПРС, стимулювала появу нових ініціатив, що згодом будуть марковані як дисидентські, але спершу вони були частиною офіційного культурного поля. Це пояснювалося фундаментальною суперечністю: радянська система не передбачала співіснування автономного національного змісту в межах власного культурного каркаса. Те, що сприймалося як спроба повернення до ленінських принципів національної політики, державною логікою трактувалось як девіація. У цьому сенсі перші покоління майбутніх дисидентів були не ренегатами, а спадкоємцями модернізаційної обіцянки, закладеної в офіційну радянську ідеологію. Вони не прагнули зруйнувати систему, не виходили за її кордони, а намагалися наситити її реальним змістом, відновити історичні й культурні зв'язки, свідомо розірвані репресіями й цензурою.

Зародки цих прагнень матеріалізувались у цілком допустимих і навіть підтримуваних форматах. Одним з осередків такого простору став Клуб творчої молоді (далі — КТМ), процес створення якого не має однозначного потрактування в джерелах та історіографії, оскільки не може зводитися ані до особистих ініціатив окремих засновників, ані лише до особливостей радянської культурної політики доби «відлиги». Радше це був результат дії обох чинників — пошуку молоддю нових форм культурного життя та нових можливостей, відкритих системою в умовах «відлиги».

У радянській традиції подібні об'єднання здебільшого постають як офіційно санкціоновані структури в межах комсомольської діяльності, покликані організувати культурне дозвілля молоді та спрямувати її ініціативу в ідеологічно контро-

льоване рiчище. Тому в деяких дослiдженнях можна натрапити на твердження, що Клуб виник «пiд егiдою» комсомолу. Це вiдповiдає умовам iснування КТМ: пiдтримка з боку комсомольських структур забезпечувала легальний простiр для iснування та певну iнституцiйну «парасольку». Разом iз тим, обмеження iсторiї походження Клубу виключно комсомольською iнiцiативою не вiдображає вповнi iдею i мотивацiї його створення, адже змiст i характер його дiяльностi визначали насамперед його учасники. Вони вже на початкових етапах ставили перед собою завдання, якi виходили за межi звичайної комсомольської культурно-просвiтницької роботи. Iнституцiйна «прив'язка» до комсомолу була формальною умовою iснування, але не визначала його змiстовне наповнення.

Про прагнення вiдмежуватися вiд радянських органiзацiйних моделей свiдчить процес розробки положення про Клуб творчої молодi (8 березня 1960 р.) [6, с. 553—555], описаний у щоденнику Леся Танюка, першого президента Клубу. Iнiцiатори прагнули уникати формалiзацiї, штампiв, аналогiї з типовими радянськими установами. Навiть назва була обрана на протипагу умовнiй «спiлцi» як така, що «нi до чого не зобов'язує» — «клуб» [6, с. 556]. Така ж тенденцiя простежувалася у визначеннi посад та структури органiзацiї. Замiсть звичних для радянської практикi «голови» чи «секретаря» була запроваджена посада «президента» — своєрiдна алюзiя на англiйські клуби (звiдси ж походить iдея форми органiзацiї). Назва керiвного органу («рада») обиралася з тим же наміром — дистанцiюватися вiд звичного «бiоро», характерного для офiцiйних молодiжних органiзацiї [6, с. 557].

Така увага до деталей не була випадковою i вiдображала прагнення учасникiв створити нову форму культурного об'єднання. Водночас ця свiдома дистанцiя поєднувалася з розумiнням необхідностi iнституцiйної легiтимностi: залишаючи простiр для творчої свободи, засновники Клубу усвiдомлювали, що в перспективi можливі бiльш формалiзованi структурнi кроки. У тих же щоденникових записах Л. Танюка зафiксовано пораду Бориса Антоненко-Давидовича оформити програмнi документи чи статутнi засади, якi вiдповiдали б вимогам «вищих iнстанцiї» [6, с. 557].

Хоча версiї походження КТМ рiзняються, усi вони зводяться до одного: вiн виник не як аналогiя радянським молодiжним iнституцiям, а як спроба молодi використати декларовану радянськими структурами форму для творення чогось принципово iншого. Адже значно важливишим було прагнення молодих митцiв до самовираження, до пошуку нових форм культурної комунiкацiї та мистецького експерименту. Iнiцiатива створення Клубу вiд початку належала самiй творчiй молодi Києва — поетам, художникам, музикантам, акторам, якi прагнули об'єднатися поза рамками офiцiйних лiтературних майстерень i культурних iнституцiї. Фактична роль комсомолу у формуваннi КТМ полягала лише в тому, що вiн погодився надати органiзацiї примiщення у Жовтневому палацi. Комсомол став iнституцiйною оболонкою, яка дала йому можливiсть постати й функцiонувати, але внутрiшнiй змiст дiяльностi КТМ дедалi бiльше виходив за межi звичних форм контролюваної культурної активностi.

Основною формою дiяльностi Клубу були лiтературно-мистецькi заходи, що мали естетичну, просвiтницьку та суспiльну складовi. У своїх спогадах сучасни-

ки особливо наголошували на винятковій ролі літературних вечорів, що швидко перетворилися на знакові події культурного життя молодшої інтелігенції в столиці. Поетичні імпрези, присвячені Василю Симоненку, Івану Драчу, Миколі Вінграновському, Віталію Коротичу, Миколі Холодному, Олексію Булизі та іншим відбувалися в Інституті нафтопереробки та нафтохімії, Інституті харчової промисловості, технікумі зв'язку, Інституті теоретичної фізики тощо [8, с. 508]. Географія цих зустрічей свідчить про те, що КТМ виходив далеко за межі вузького культурного кола, формуючи навколо себе мережу зацікавлених і небайдужих слухачів, що прагнули долучитися до нового інтелектуального простору. Опанас Заливаха згадував, що під час арешту слідчі щиро дивувалися: «Навіщо тобі зустрічатися з поетом, якщо ти художник?» [7, с. 146]. Ця репліка відображає логіку радянської системи, в якій інтелектуали не повинні були мати друзів поза межами вузького професійного кола. Проте члени Клубу творчої молоді на практиці успішно долали ці бар'єри. Завдяки особистим зв'язкам вони домовлялися про проведення таких вечорів у місцях, які, здавалося б, не мали нічого спільного з літературою, особливо, коли офіційні структури відмовляли у наданні приміщень.

Сутність клубних заходів полягала не лише у представленні сучасної творчості, відкритті й популяризації нових імен, але й у вибудовуванні цілісного культурного контексту, який охоплював як новаторські пошуки митців-шістдесятників, так і звернення до спадщини «розстріляного відродження». Це стало важливою місією КТМ. Театральні постановки за п'єсами Миколи Куліша чи вечір пам'яті Леся Курбаса мали виразний характер культурної реабілітації та відкривали нові горизонти для осмислення української ідентичності.

Ближче до середини 1960-х рр. у культурному житті УРСР намітилися тенденції до згортання тих процесів лібералізації, які стали можливими на хвилі хрущовської «відлиги». У цій ситуації члени КТМ змушені були шукати компромісні форми діяльності. Зовнішньо це виглядало як звернення до «канонізованої» спадщини, легітимованої радянською ідеологією. Саме тоді в репертуарі клубних заходів з'явилися вечори, присвячені класикам української літератури — Івану Франку, Лесі Українці, Тарасу Шевченку. Подібні ініціативи давали можливість залишатися у публічному просторі, балансуєчи на межі дозволеного, але водночас наповнювали офіційно санкціонований канон новим, національним змістом. Найважливіше, що відновлення тягlosti культурної традиції виводило функціонування КТМ у площину національно орієнтованої інтелектуальної діяльності, що поєднувала мистецтво й громадянську позицію.

Справжній розквіт ідейного й соціального напрямків діяльності Клубу пов'язаний з появою нових харизматичних особистостей — Алли Горської та Івана Світличного. Їхня участь докорінно змінила атмосферу КТМ і сутність його роботи: відбулося не лише значне розширення кола учасників, а й суттєве поглиблення інтелектуальних та ідейних програм. Саме в цей період, за словами Л. Танюка, відбулося становлення «справжнього КТМ» [9, с. 419] — організації, що трансформувалася в осередок із виразною національною спрямованістю. У своїй еволюції Клуб усе більше перетворювався на середовище, де мистецтво переставало бути

тільки сферою естетичного самовираження, а набувало суспільно-політичного звучання. Саме ця трансформація стала тим чинником, який визначив особливе місце КТМ у культурному та інтелектуальному житті Києва 1960-х рр.

Одним із найважливіших моментів такої переорієнтації став 1962 рік, коли члени Клубу створили спеціальну комісію для перевірки чуток про масові поховання жертв сталінських репресій у Биківні поблизу Києва. До її складу увійшли Л. Танюк, А. Горська та В. Симоненко [9, с. 422]. Комісія фактично підтвердила існування цих поховань у Биківні, після чого її учасники склали «Меморандум-2» до Київської міської ради [9, с. 423]. У документі йшлося про необхідність державного розслідування злочинів і перетворення місця трагедії на меморіальний комплекс. Цей крок виходив далеко за межі культурної ініціативи: він містив чіткий політичний і моральний заклик.

Оскільки робочі місця — інститути Академії наук, видавництва, редакції чи творчі спілки — суворо контролювала держава, то київські інтелектуали шукали можливості для зустрічей у міському середовищі. Парк імені Тараса Шевченка у Києві став однією з таких локацій. Тут зустрічалися після роботи, обмінювались новинами, вели дискусії. Як згадувала Світлана Кириченко, дружина політв'язня Юрія Бадзьо, учасники мали навіть «свої» лавки, що жартома називалися «нашою Платонівською академією» [10, с. 133]. Однак значення парку для киян виходило за межі повсякденних зустрічей. Публічне вшанування пам'яті Т. Шевченка стало одним із найважливіших маркерів культурного опору, що виявлявся у відкритому міському просторі.

Починаючи з 22 травня 1961 р., коли відзначали 100-річчя перепоховання Т. Шевченка в Україні, біля пам'ятника поету почали збиратися невеликі групи людей для читання його творів і покладання квітів [11, с. 608—610]. Відтоді, попри заборони влади, провокації та навіть арешти, це стало щорічною традицією — травневі зустрічі кожного разу збирали дедалі більшу кількість учасників. Уже 1964 р. поблизу пам'ятника Кобзарю зібралось кілька сотень осіб на чолі з членами КТМ [10, с. 608]. Проте вже наступного року адміністрації навчальних закладів почали наполегливо попереджати студентів і викладачів про неприпустимість відвідування заходів 22 травня [12, с. 303—305]. У наступні роки заборона набувала ще жорсткіших форм: від прямого блокування до спроб перехопити ініціативу, організувавши в той же день офіційний фестиваль «Київська весна» [12, с. 315—316]. Хоча під час офіційних заходів фестивалю у 1971 р. влада всіляко уникала згадок про Шевченка, але по їх завершенню біля пам'ятника все одно прозвучали його вірші [11, с. 609].

Репресивна тактика радянської влади поступово обмежувала масштаби травневих зібрань: після масових січневих арештів 1972 р. української інтелігенції продовження цієї традиції стало практично неможливим. Пам'ятник фізично оточували, за учасниками стежили та фіксували їхню присутність [13, с. 41—44], а більшість тих, хто ще кілька років тому брали активну участь у неформальних ушануваннях, уже перебували під арештами або під постійним наглядом.

Звісно, поодинокі покладання квітів були й у той рік [13, с. 42]. Проте сам факт обмежень надавав подібним практикам особливого символічного значення.

Належність до вузького кола тих, хто свідомо порушував негласну заборону, означала «привласнення» публічного простору. У такому контексті сама присутність біля пам'ятника перетворювалась на акт протесту, що репрезентував нову форму символічного володіння простором — альтернативну до офіційного, радянсько-державного. Це не простір у жодному топографічному або інституційному сенсі: міська площа чи певна будівля самі по собі не утворюють публічний простір, якщо вони не наповнені спільною колективною дією. Тобто, будь-яке місце могло стати публічним простором, якщо воно перетворювалось на місце «влади», узгодженої дії, демонстрації [14, с. 93].

Цей процес можна інтерпретувати через концепцію «підпорядкованих контр-громадськостей» (subaltern counterpublics) Ненсі Фрейзер, що позначає створення альтернативних публічних сфер для формування опозиційних інтерпретацій своїх ідентичностей, інтересів і потреб усередині суспільств з офіційним панівним дискурсом [15, с. 67]. Радянський публічний простір був сконструйований як однорідний — із переважанням державних ритуалів, «правильних» пам'ятних дат і контрольованих форм комеморації. Проте дисидентська практика біля пам'ятника Т. Шевченку руйнувала цей монополізований простір, відкриваючи його для не-підконтрольних владним структурам форм культурної пам'яті. Вона утверджувала паралельний сценарій використання простору, в якому переважало артикулювання власної опозиційної ідентичності, адже вона є національною.

Систематичні утиски, яких зазнавав КТМ — від відмов у приміщеннях і скасування заходів під формальними приводами до відвертих розгонів — створили ситуацію, в якій потреба молоді в інтелектуальній комунікації та солідарності не зникала, а лише посилювалася. Запит молоді інтелігенції на вільний обмін думками призводив до пошуку нових форматів і місць для взаємодії.

Маємо зауважити, що хоча мемуари дисидентів і зосереджуються на важливих місцях та інституціях, пов'язаних з рухом, проте головний акцент неминуче зміщується на постаті, що формували дисидентське середовище [3, с. 48—49]. А. Горська та І. Світличний належали до тих постатей, довкола яких кристалізувалося середовище, що поступово перетворювалося на дисидентське. Тому не дивно, що через запровадження обмежень з боку влади, що зробили офіційний публічний простір для культурної та інтелектуальної діяльності представників руху майже недоступним, відбувся природний перехід до приватних просторів, де діяльність могла продовжуватися без безпосереднього тиску адміністративних структур.

Переходу інтелектуалів до приватного простору сприяла хрущовська житлова реформа, що змінила соціальну топографію радянських міст¹. Масове будівництво «хрущовок» створило для значної частини населення можливість отримати окреме житло. Квартири створювали новий вимір приватності, майже неможливий у комуналках чи гуртожитках. Оселитись окремо змогло подружжя Івана та Леоніди Світличних, які отримали в 1960 р. своє помешкання на вулиці Уманській, 35. Їхня

¹ Детальніше про зв'язок хрущовської житлової реформи, трансформації міського простору та формування середовища шістдесятників на прикладі київської Чоколівки див.: [16].

квартира набула значення значно більшого за ті фізичні 28 кв. м, які відміряла їм радянська житлова норма. За багатьма мемуарними свідченнями сучасників, помешкання Світличних мало особливий статус центру тяжіння для інтелектуальної молоді Києва. Це був своєрідний осередок, що поєднував функції притулку, бібліотеки, літературної майстерні й місця зустрічей київської інтелігенції 1960-х рр. Символічне значення цього осередку яскраво зафіксував Володимир Дрозд, зазначивши, що «майже все наше літературне покоління вийшло з крихітної, захаращеної книгами квартирки, де мешкав Іван і його вірна дружина Льоля» [10, с. 221]. Велику роль відіграв авторитет І. Світличного, його професійний досвід літературного критика й репутація неформального посередника у колі шістдесятників [10, с. 354]. Молоді поети й письменники приносили сюди свої тексти, шукаючи не лише оцінки, а й входження до ширшого неформального середовища, де тексти могли поширюватися далі, набуваючи нового життя [10, с. 229]. Тут відбувалися обговорення нових літературних подій, знайомство з перекладами світової класики, з творами українських авторів, вилучених з офіційного канону. Тут могли зупинитися гості з інших міст, для яких помешкання Світличних ставало «входом» у київське культурне середовище [10, с. 320]. Тимчасове перебування у квартирі означало не лише гостинність, але й залученість до інтенсивного культурного обміну.

Як згадувала Л. Світлична, роль «своєрідної філії молодіжного Клубу» [10, с. 24] також перебрала на себе й квартира А. Горської та Віктора Зарецького на вулиці Терещенківській, 25 (у той час — Репіна). Зручне розташування у центрі міста неподалік від парку Шевченка робило її особливо доступною й привабливою, що, за словами Є. Сверстюка, відрізняло її від помешкання Світличних, до якого треба було «іхати тролейбусом майже сорок хвилин» [17, с. 76]. Водночас він наголошував і на контрасті цього простору: «Дивлячись з її (Горської — Г. М.) балкона в сад Шевченка, якось не вірилось, що тут можна мати свою квартиру. Адже на цій вулиці живе Тичина, Бажан... І ходить постовий міліціонер біля залізної брами» [9, с. 600]. Особливий характер помешкання визначався не лише його розташуванням, а й постатями його господарів. Їхня оселя, за спогадами Л. Танюка, нагадувала «квартиру-виставку», «музей» чи навіть «квартиру-комуни», де зникли традиційні межі між господарями й гостями [9, с. 420], а мистецтво ставало постійним тлом і водночас центром спільного досвіду. Картини подружжя, розташовані вздовж стін, на столах, підлозі, різко відрізнялися від соцреалістичних канонів і створювали простір, в якому навіть випадковий відвідувач ставав учасником культурного процесу [9, с. 651].

Варто згадати майстерню А. Горської на вулиці Філатова, 10-А, що стала продовженням цієї домашньої атмосфери. Тут точилися розмови, визрівали ідеї, формувалися плани культурних ініціатив, що виходили за межі мистецької сфери. Цікавою формою взаємодії були колядування, які мали цілком практичний вимір — в окремих «колядницьких ватагах» проводили лотереї, а зібрані кошти спрямовували на підтримку тих, хто нещодавно повернувся з ув'язнення, або безпосередньо на допомогу політв'язням: за них передплачували книжки й періодику для таборів [10, с. 245]. Також, за змоги, оплачували охочим з інших регіонів дорогу до

Києва, аби вони могли долучитися до київського колядування. Усе почалося з ідеї І. Світличного, який наприкінці 1964 р. запропонував на Новий рік провести мистецьку лотерею задля спорудження пам'ятника В. Симоненкові [10, с. 244]. Ініціативу швидко підхопили у різних колах Києва, а згодом і в інших містах. Художники безоплатно надавали свої роботи, письменники — книги з автографами. Уже на початку 1970-х рр. відчувалося, що практика колядування поступово втрачає ті силу й масштаб, які вона мала раніше. С. Кириченко у своїх спогадах пов'язувала це з утратою постатей, що підтримували й надихали ці дії, а саме зі смертю А. Горської, яка була «головним сценаристом новорічного дійства, творцем основних масок, душою й енергією нашого колядництва» [13, с. 10].

Проте чи можливе приватне у радянському суспільстві? Саме питання здається парадоксальним, адже радянська система ніколи не допускала цілковитої відокремленості індивіда від колективу й держави. Ганна Арендт писала про тоталітаризм, що притискає людей один до одного «залізним обручем» [18, с. 519], поки всі не стануть частиною єдиного цілого. Специфіка радянської ідентичності полягала саме в цьому [2, с. 231]: вона формувала громадянина не як окрему особистість, а як члена колективу, чия цінність визначалася рівнем залученості до суспільного життя та усвідомленням власної ролі й «корисності» для загального блага. Радянський громадянин прагнув самореалізації саме через свій внесок у суспільне життя. Саме з цього середовища й постали майбутні дисиденти. Їх прагнення виходило не з бажання замкнутися в приватному, а з намагання розширити можливості для публічної дії. У цьому сенсі навіть приватні помешкання набували статусу квазіпублічних [2, с. 230], адже постійна присутність знайомих і незнайомих людей, дискусії, спільні читання чи слухання музики створювали нові форми колективності. Культурна діяльність дисидентів ніколи не була відокремлена від соціальної дійсності. Перехід у приватне не означав відмови від публічності; він був вимушеним кроком, способом зберегти автономію. Власне, ці осередки задавали тон і для структури того середовища, яке вибудовувалося навколо них.

Дисиденти, аналізуючи цей період у своїх мемуарах, активно намагалися виявити спільні риси та ідеї, які їх об'єднували навіть десятиліття потому. Ці роздуми дали їм краще розуміння своєї ролі в суспільстві, характер тієї спільноти, до якої вони належали, свого впливу на культурний і політичний контекст того часу. Показово, що в цих рефлексіях переважає підхід, що виходить за межі формальних ідеологічних категорій, політичних програм чи організаційних рамок, натомість він визначає цю спільноту на основі особистісних позицій, світоглядної спорідненості й, найголовніше, взаємозв'язків. Саме тому в мемуарах так часто з'являються означення на кшталт «гурт» [19, с. 133] чи «група друзів» [4, с. 64], які, попри відсутність чіткої наукової дефініції, відбивають прагнення учасників підкреслити визначальну роль міжособистісних відносин як підґрунтя руху. Такий наголос на соціально-комунікативному вимірі є надзвичайно важливим для розуміння специфіки дисидентського середовища. Йдеться не про завчасно й цілеспрямовано організоване коло опозиціонерів, а про спільноту, що органічно формувалася з дружніх контактів, інтелектуальних пошуків і культурних ініціатив. Центральні-

ми фігурами цього середовища, як уже згадувалось, виступали І. Світличний та А. Горська. Їхня роль не вичерпувалась індивідуальною харизмою. Вони «творили клімат» [10, с. 181] соціальної мережі, простір моральної підтримки, забезпечували комунікацію та обмін ідеями. Завдяки таким особистостям вибудовувалася тяглість руху, що могла існувати без формалізованих структур чи ієрархій. У дослідженнях цього періоду для характеристики подібних колективів почали вживати поняття «компанія друзів» [2]. Воно є показовим з кількох причин. По-перше, підкреслює неформальний характер групи, де головним чинником є не формалізоване членство, а міжособистісна довіра, спільний досвід і готовність до взаємної відповідальності. По-друге, вказує на специфічну форму соціальної інтеграції, де дружба й особиста довіра ставали головним ресурсом протидії системі. Ця модель пояснює, чому навіть після розгрому інституційних форм на кшталт КТМ спільнота продовжувала існувати та поширювати свої смисли в нових умовах.

Намагання інтелектуалів розсунути межі публічного простору в радянському Києві неминуче йшло всупереч прагненням влади монополізувати його. Культурні ініціативи української інтелігенції не народжувались з ідеї протистояння режиму та не мали на меті бути «поза» офіційною культурою. Але в умовах радянської держави, яка тривалий час розглядала публічний простір як ексклюзивну прерогативу влади, його розширення не могло не мати політичних наслідків. Насамперед це був просторовий конфлікт: влада, що не бажала ділити сцену впливу, реагувала інструментами адміністративного тиску, цензурних заборон, відмов у наданні приміщень, провокацій та арештів; інтелектуальні кола, своєю чергою, були змушені змінювати свої практики, переводячи їх в якісно інший простір — приватні квартири, майстерні, клубні кімнати. Цей просторовий конфлікт неминуче переріс у конфлікт ідеологічний. Самі учасники руху дедалі чіткіше усвідомлювали, що їхня культурна діяльність набуває ознак політичного вибору. Коли поетичні читання або виставки молодих художників сприймалися системою як загроза, то сам факт їхнього проведення ставав актом громадянської непокори. Звідси випливала й нова якість інтелектуально-культурного середовища Києва 1960—1970-х рр. — його політизованість не через початкову мету учасників, а як наслідок взаємодії з владою, що не хотіла поступатися простором і втрачати контроль над культурою.

Мемуари відіграють ключову роль у відтворенні цього процесу. Саме у ретроспективних наративах учасники дисидентського руху надають власним досвідам ознак переломного моменту, в якому культура перестала бути сферою виключно естетичного самовираження і стала маркером політичної позиції. Через спогади простежується внутрішнє осмислення публічності й приватності. Водночас ці свідчення демонструють, як самі учасники сприймали власну діяльність, як інтерпретували взаємозв'язки, що склалися в «компанії друзів», якого значення надавали особистим контактам у формуванні спільноти. Ця часово дистанційована рефлексія дає змогу реконструювати не лише зовнішню динаміку репресій і конфлікту між владою та інтелектуалами, а й внутрішнє переживання учасниками переходу від культурної до політичної позиції, що формувало їхню ідентичність і стратегії взаємодії в умовах обмеженого публічного простору. Отже, репресії ста-

ли тим катализатором, що зумовив перехід від культурного пошуку до ідеологічного конфлікту. Небажання влади толерувати навіть мінімальне розширення меж публічного простору спричинило перетворення культури на політичний вибір. Ця трансформація мала тривалі наслідки — вона виробила нові моделі солідарності й дала початок новим формам громадянської самоорганізації, які пережили репресії та стали фундаментом подальших суспільних змін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Calhoun, C. *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1992. 498 p.
2. Siegelbaum, L.H. (Ed.) *Borders of socialism: private spheres of Soviet Russia*. New York: Palgrave Macmillan, 2006. 291 p.
3. Yekelchuk, S. The early 1960s as a cultural space: a microhistory of Ukraine's generation of cultural rebels. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. 2015. 43 (1): 45-62. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905992.2014.954103>.
4. Bellezza, S.A. The shistdesiatnytstvo as a group of friends: the kompaniia of the Club of the Creative Youth of Kiev (1960—1965). *Snodi. Pubblici e privati nella storia contemporanea*. 2010. 5: 64-82.
5. Kasian, L. Vidobrazhennia intelektualno-kulturnoho prostoru 60—70-kh rokiv XX st. *Ukrainoznavchyi almanakh*. 2011. 5: 159-162 [in Ukrainian].
[Касян Л. Відображення інтелектуально-культурного простору 60—70-х років XX ст. *Українознавчий альманах*. 2011. № 5. С. 159—162].
6. Taniuk, L. *Tvory: v 60 t. T. 21: Shchodennyky bez kupiur, 1968 r. (kviten — cherven)*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Танюк Л. Твори: в 60 т. Т. 21: Щоденники без купюр, 1968 р. (квітень — червень). Київ: Альтерпрес, 2011. 679 с.].
7. Sverstiuk, Ye. *Na poli chesty*. Kn. 1. *Nevzhe to ya?* Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Сверстюк Є. На полі чести. Кн. 1. Невже то я? Київ: Кліо, 2015. 368 с.].
8. Dziuba, I. *Srohady i gozdumy na finishnii priamii*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. Київ: Криниця, 2008. 922 с.].
9. Ohnieva, L. (Comp.). *Alla Horska. Dusha ukrainskoho shistdesiatnytstva*. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Алла Горська. Душа українського шістдесятицтва / упоряд. Л. Огнева. Київ: Смолоскип, 2015. 712 с.].
10. Svitlychna, L. & Svitlychna, N. (Comps.). *Dobrookuyi. Srohady pro Ivana Svitlychnoho*. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Доброокий. Спогади про Івана Світличного / упоряд.: Л. Світлична, Н. Світлична. Київ: Час, 1998. 572 с.].
11. Chornovil, V. (Comp.). *Pro vidznachennia v Kyievi rokovyn perevezennia tila Tarasa Shevchenka na batkivshchynu. Viacheslav Chornovil. Tvory v 10 t. T. 3: Ukrainskyi visnyk*. Vyr. I—VI. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Про відзначення в Києві роковин перевезення тіла Тараса Шевченка на батьківщину. *Вячеслав Чорновіл. Твори в 10 т. Т. 3: Український вісник*. Вип. I—VI / упоряд. В. Чорновіл. Київ, 2006. 978 с.].
12. Plakhotniuk, M. *Kolovorot: Statti, srohady, dokumenty*. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Плахотнюк М. Коловорот: Статті, спогади, документи / упоряд. В. Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2012. 510 с.].

13. Kyrychenko, S. *Liudy ne zi strakhu. Ukrainska saha: spohady*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian]. [Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: спогади. Київ: Смолоскип, 2013. 920 с.]
14. Benhabib, S. *Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition and Jürgen Habermas. Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Cambridge, England, 1992. 89-120.
15. Fraser, N. *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. Social Text*. 1990. 25/26: 56-80. DOI: <https://doi.org/10.2307/466240>.
16. Dovhan, S. *Chokolivka yak prostir pam'iaty: zabuti shistdesiatnyky v dekoratsiakh "radianskoï mrii"*. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*. 2021. 1 (12): 81-97. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2021.12.084> [in Ukrainian]. [Довгань С. Чоколівка як простір пам'яті: забуті шістдесятники в декораціях «радянської мрії». *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2021. Т. 1, № 12. С. 81—97. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2021.12.084>].
17. Sverstiuk, Ye. *My obyraly zhyttia. Bunt pokolinnia: Rozmovy z ukraïnskymu intelektualamy*. Kyiv, 2004. 33-91 [in Ukrainian]. [Сверстюк Є. Ми обирали життя. *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами*. Київ, 2004. С. 33—91].
18. Arendt, Kh. *Dzherela totalitaryzmu*. Kyiv, 2005 [in Ukrainian]. [Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ: Дух і літера, 2005. 584 с.]
19. Zhylenko, I. *Номо Feriens: Spohady*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Жиленко І. Номо Feriens: Спогади. Київ: Смолоскип, 2011. 816 с.]

Надійшла / Received 12.12.2025

Hanna MALAYA

PhD student at the Department of special branches of historical science and electronic information resources,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

malayaann23@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-4164-4993>

THE CULTURAL AND INTELLECTUAL SPACE OF UKRAINIAN DISSIDENTS IN KYIV IN THE 1960s AND 1970s IN MEMOIR NARRATIVES

The article examines the intellectual and cultural space of Kyiv during the 1960s and 1970s through the prism of the activities of participants of the Ukrainian dissident movement. The article **aims** to analyze the mechanisms of public and private co-existence under Soviet totalitarianism and to assess how these dynamics influenced the formation, consolidation, and reproduction of intellectual communities in the Kyiv urban environment. Particular attention is paid to the role of private apartment-based gatherings and informal “groups of friends,” which functioned as critical sites for preserving and promoting the ideological and creative potential of the Ukrainian intelligentsia. These spaces facilitated the spread of ideas, intellectual dialogue, and created conditions for joint interaction, which was often limited within the framework of strictly institutional or officially sanctioned environments. The study relies primarily on memoirs, which enable the author to reconstruct the social and cultural networks of the dissident community, trace the evolution of the of the movement participants' identity, and understand the ways how, initially, cultural activities gradually assumed a political character in response to pervasive state control and repression. This transformation of cultural activity into a form of political choice

is seen as a fundamental process of change in the dissident movement in the Ukrainian SSR. The methodological basis of the article is a source analysis of the memoirs from participants in the dissident movement in the Ukrainian SSR. The methods applied include criticism and interpretation of narrative sources, thematic analysis, and also prosopographic tools for identifying network connections. **The paper's novelty** lies in combining social, cultural, and spatial approaches to defining the dissident community, which reveals the multifaceted interactions that structured its life. The article highlights the role of dissidents in the public sphere of the Ukrainian SSR, tracing how informal practices shaped alternative models of cultural and civic activism, blurring the boundaries between the private and public spheres established by the state. **The results** advance a deeper understanding of the logic underlying intellectual opposition and the mechanisms by which dissident communities reproduced themselves, maintained cohesion, and sustained ideological vitality under conditions of restricted publicity and systemic control.

Keywords: *Kyiv, public space, dissident movement, memoirs, community, cultural opposition.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.138>

УДК 94(477)“19/20”(092)

Антон КІСТОЛ

співробітник науково-просвітницького відділу,

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького (Дніпро, Україна)

kistolanton@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-6300-7352>

Альберт ВЕНГЕР

кандидат історичних наук, доцент,

завідувач кафедри всесвітньої історії,

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

vengeralbert@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

**ПОЛІЦЕЙСЬКА СПРАВА
ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ
ТА ДЖЕРЕЛЬНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ: ДО ПРОБЛЕМИ
КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ «ГНАНОГО» ВЧЕНОГО**

Мета публікації полягає в дослідженні ролі Дмитра Яворницького (1855—1940) та його оточення у формуванні біографічного канону історика, а також з'ясуванні його впливу на творення й закріплення догматичних інтерпретацій суперечливих епізодів життя вченого в українській історіографії. На основі аналізу особової справи історика, заведеної Департаментом поліції Російської імперії у 1899 р., розглянуто питання реальності політичних переслідувань Д. Яворницького за доби царату, а також окреслено особливості вивчення цього джерела радянськими й сучасними українськими дослідниками. **Методологія дослідження** спирається на інтерпретацію джерельних свідчень у їх співвіднесенні з усталеними контекста-

Цитування: Кістол А., Венгер А. Поліцейська справа Дмитра Яворницького в історіографічних та джерельних інтерпретаціях: до проблеми конструювання образу «гнаного» вченого. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 138—152. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.138>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ми репрезентації та саморепрезентації біографії вченого, зокрема тими, що простежуються в його автобіографічних анкетах. **Висновки.** На підставі аналізу джерел доведено, що образ Д. Яворницького як «жертви царського режиму» почав формуватися його оточенням ще в 1913 р. При цьому сам Яворницький впливав на трактування власної біографії та свідомо підтримував цей образ у радянський період, що можна розглядати як прояв вимушеного конформізму. З часом він був зафіксований радянською історіографією та перетворився на аксіоматичну тезу, успадковану сучасною літературою. Вивчення поліцейської справи доводить, що станом на 1900 р. Д. Яворницький не перебував під таємним наглядом, не зазнавав адміністративного заслання та вважався політично благонадійним. Утім, усталений канон сприяв тому, що дослідники або ігнорували ці дані, або не були готові піддати їх належному аналізу.

Ключові слова: Дмитро Яворницький, особова справа, Департамент поліції, джерелознавство, історіографія.

Дмитро Іванович Яворницький є непересічною постаттю української історіографії. Історик, археолог, етнограф та лексикограф, він до сьогодні продовжує цікавити дослідників. За життя ставлення до вченого в академічних колах було доволі неоднозначним. Серед сучасників, які закидали Д. Яворницькому недосконалість залучених методів у його дослідженнях, були Іван Франко [1], Олександр Лаппо-Данилевський [2], Володимир Ястребов [3], Олександр Лазаревський [4], Михайло Грушевський [5], Володимир Пічета [6, с. 199—200] та ін. Археолог Михайло Міллер, учень Яворницького та його заступник під час Дніпрельстанівської експедиції 1927—1932 рр., перебуваючи на еміграції в Німеччині, згадував про нього як про «дилетанта»: «У пам'ятниках Д.І. Еварницький не розбирався, записи вів самі сумарні, жодних замальовок не робив» [7, с. 31, 44]. З іншого боку, позитивну оцінку його методам дали Олександр Пипін [8, с. 396], Микола Сумцов [9, с. 46—57] та Дмитро Багалій [10, с. 67—69].

Біографії історика та його творчому спадку приділяли увагу насамперед дніпро(петро)вські дослідники: Марія Шубравська [11], Світлана Абросимова [12; 13], Микола Чабан [14], Андрій Портнов [15, с. 15—39], Сергій Світленко [16], а також багато інших. На актуальність теми також вказує публікація нової монографії про Дмитра Яворницького, написаної харківським краєзнавцем Андрієм Парамоновим та дніпровським істориком Валентином Старостініним [17].

Формування образу Дмитра Яворницького в історіографії було об'єктом досліджень Олени Колпакової та Олега Журби. О. Колпакова наголошувала на суперечливості історіографічної долі дослідника, яка проявилася ще в дореволюційний період у творенні двох контрверсійних образів: критичного — у загальноісторіографічній площині та апологетичного — у регіональній. Дослідниця звернула увагу на те, що останніми десятиліттями в обох площинах переважав саме апологетичний образ вченого [18, с. 100—101]. О. Журба також зазначив, що процес «забронзовіння» вченого, підстави для якого Яворницький значною мірою давав сам, розпочався ще за його життя під час урочистого святкування ювілею його науково-літературної діяльності в Катеринославі в 1913 р. [19, с. 220].

Домінування апологетичного образу Д. Яворницького в сучасній історіографії сприяло викривленню окремих фактів його біографії та формуванню їх догматич-

них інтерпретацій, зокрема тверджень про його «політичну неблагонадійність», «перебування під таємним наглядом поліції» та «заслання до Туркестану» за українофільство у 1891 р. Унаслідок цього, навіть працюючи з архівними джерелами, дослідники часто були схильні підганяти власні висновки під усталений біографічний канон. Показовою у цьому сенсі є особова справа Дмитра Яворницького, заведена Департаментом поліції Російської імперії у 1899 р. Попри те, що документ однозначно засвідчує, що історик не перебував під наглядом, не зазнавав адміністративних обмежень і вважався політично благонадійним, ці дані або ігнорувалися, або не піддавалися поясненню.

У 1887 р. Д. Яворницькому дійсно було заборонено викладати в Санкт-Петербурзі через підозри в неблагонадійності, але цей період опали тривав недовго. Пізніше ця обставина не завадить йому в 1896 р. обійняти посаду приват-доцента кафедри російської історії Московського університету за підтримки Василя Ключевського й вести курс з історії відносин Московського царства з Малоросією [16, с. 103]. У 1902 р. Яворницький залишив Москву та переїхав до Катеринослава на запрошення місцевого наукового товариства, щоб очолити новостворений обласний музей ім. О. Поля [16, с. 126]. Такий крок був зумовлений передусім бажанням бути в безпосередній близькості до Запорожжя, головного об'єкта його досліджень, а також перспективою стабільного матеріального становища.

У цій статті ми простежуємо генезу біографічного канону Дмитра Яворницького та роль самого історика у конструюванні власного образу, а також те, як дослідники вибудовували свої інтерпретації джерел відповідно до нього.

«Жертва режимів» — історіографічні образи Дмитра Яворницького

Найраніші згадки про переслідування Яворницького царською владою почали з'являтися в пресі у 1913 р., коли відзначалась 30-та річниця науково-літературної діяльності вченого. Уперше ця інформація з'явилась у статті Василя Строменка «Дмитро Іванович Еварницький (До 30-річного ювілею його науково-літературної діяльності)», опублікованій у катеринославській газеті «Южная заря» [20]. Автор статті був першим зберігачем фондів Катеринославського обласного музею ім. О. Поля у 1903—1904 рр. та близьким другом Яворницького. В. Строменко брав активну участь у революційних подіях 1905—1906 рр. на Катеринославщині, за що у січні 1906 р. був засуджений до одного року ув'язнення у фортеці [21, с. 13], з якої йому допоміг звільнитися Яворницький. Пізніше Строменко продовжував співпрацювати з Яворницьким у справах музею [22, с. 185—187].

У грудні 1913 р. історик Дмитро Дорошенко, тоді викладач Катеринославського комерційного училища та приятель Д. Яворницького, також опублікував розвідку до творчого ювілею вченого у львівському «Літературно-науковому віснику» [23]. Текст Дорошенка у багатьох місцях збігається зі статтею Строменка: від архітекτονіки до деталей, включно з тезою про репресії російської влади проти Яворницького. Ймовірно, під час написання своїх статей вони обидва обговорю-

вали їх з Яворницьким або джерелом для праці Дорошенка послуговувала раніше опублікована стаття Строменка.

У 1963 р. вийшла перша книжка про Дмитра Яворницького — «В пошуках скарбів». Її автором був дніпропетровський журналіст та краєзнавець Іван Шаповал. Наприкінці 1920 — на початку 1930-х рр. він працював у Дніпропетровському історичному музеї та особисто знав його директора. У вступі, написаному Максимом Рильським, йдеться, що в 1892 р., невдовзі після розгрому «гуртка прогресивної інтелігенції в Петербурзі», Яворницького було заслано до Ташкенту «під нагляд поліції з заборонаю викладати в гімназіях» [24, с. 13]. Поет озвучує цю тезу як загальновідому річ без жодних посилань. Хоч Рильський і відносив це видання до мемуарної літератури, за своїм змістом воно радше є белетризованою біографією.

Перший науковий життєпис вченого, підготовлений для бібліографічного покажчика 1969 р., уклав київський історик Іван Гапусенко [25]. До заслуг автора слід віднести упорядкування та систематизацію відомих на той час джерел про Дмитра Яворницького. Гапусенко, посиляючись на особову справу Яворницького в науковому архіві Академії наук, писав, що «попечитель Харківського навчального округу генерал-лейтенант Максимович заявив молодому історикові: Ваші запорожці нам не потрібні! Пишіть про Фінляндію» [25, с. 6]. Варто уточнити, що у часи навчання Яворницького в Харківському університеті (1881—1884) попечителем округу був Михайло Максимовський (1832—1917) [26, с. 133]. Перевірка посилення автора показала, що джерелом була вирізка статті з дніпропетровської газети «Звезда» від 19 травня 1929 р. У статті йшлося про те, що Яворницького змусили піти з університету через відмову змінити тему дисертаційного дослідження та «писати про Фінляндію» на вимогу попечителя навчального округу (якого помилково названо Максимовичем), а також про його заслання до Туркестану після заборони на викладання у 1891 р. у зв'язку з неблагонадійністю. Автор матеріалу не був зазначений, однак зміст і тон публікації дають підстави припустити, що вона була створена під безпосереднім враженням від спілкування з Яворницьким і може відображати його власні інтерпретації подій.

Загалом стаття формувала образ вченого як «жертви царського режиму». Така інтерпретація сприяла його легітимізації в радянській академії як представника «старої інтелігенції», який ще до приходу більшовиків був в опозиції до царату та стояв на боці простого народу [27, с. 295—296]. На це, зокрема, вказує й теза про те, що Яворницький «походив із родини бідного селянина». Насправді ж батько історика був дяком місцевої церкви й походив зі збіднілого дворянського роду [13, с. 66]. Отже, Д. Яворницький проявляв конформізм до більшовицької влади, що було типовою поведінкою для представників «старої інтелігенції» у 1920-х рр.

Загалом Гапусенко схарактеризував Яворницького як «вченого з світоглядом ліберально-буржуазного історика», який «еволюціонував до повного визнання радянської влади і вірно їй служив до останніх днів життя своїми науковими пошуками» [25, с. 4]. І хоча, на думку автора, «Д.І. Яворницький не піднісся до розуміння необхідності активної боротьби проти соціального і національного гноблення [...] його діяльність на терені українознавства, зокрема в галузі історії, фольклору, етногра-

фії, лексикографії, як поета і прозаїка, була протестом проти здійснюваної царизмом політики національно-колоніального поневолення українського народу» [25, с. 7].

У 1972 р. була опублікована наступна праця, присвячена Яворницькому — монографія «Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність». Її авторкою є літературознавиця Марія Шубравська, випускниця Дніпропетровського державного університету, родом із Дніпродзержинська (нині — Кам'янське) [11]. Дослідниця істотно розширила біографію історика, залучивши нові джерела з фондів Дніпропетровського історичного музею та Державного історичного архіву Ленінградської області.

У 1885—1891 рр. Дмитро Яворницький мешкав у Санкт-Петербурзі та викладав історію в середніх навчальних закладах міста. Проте 16 червня 1887 р. міністр народної освіти Російської імперії Іван Делянов надіслав попечителю Санкт-петербурзького навчального округу Івану Новікову секретний припис, в якому без пояснення причин наголошував на «небажаності допускати Дмитра Яворницького до викладацької діяльності». Цього листа було віднайдено в Ленінградському архіві та вперше опубліковано Шубравською.

Дослідниця зазначала, що у вересні того ж року Дмитро Яворницький у листі до свого приятеля Якова Головацького скаржився на неможливість влаштуватися на роботу. За словами історика, до всіх навчальних округів були розіслані циркуляри з розпорядженням не приймати його на службу через звинувачення в політичній неблагонадійності [11, с. 45]. Згадку про цю подію в житті Яворницького знаходимо в листі до нього від Григорія Вашкевича: «Перш за все, необхідно відновити чистоту своєї політичної репутації, що Ви зможете зробити завдяки Вашій бездоганності в цьому відношенні. Ця справа заслуговує того, щоб на неї витратити чимало часу. На мою думку, Ви маєте особисто побувати в Департаменті державної поліції, у директора Дурново і віцедиректора Сабурова, а потім у Міністерстві народної освіти й у міністра та його товариша. У разі невдачі Вам буде закрита педагогічна практика, але не наука» [28, с. 97]. Невідомо, чи зміг Яворницький особисто поговорити з Дурново, Сабуровим і Деляновим, але тривала опала недовго — уже скоро історик зміг повернутися до викладацької діяльності.

Шубравська продовжила розвивати тезу про «заслання» Яворницького до Середньої Азії, сформульовану ще у 1913 р. Посилаючись на газетну статтю Строменка, дослідниця писала, що у 1891 р. «міністр народної освіти Делянов знову категорично забороняє історика викладати в учбових закладах “за тенденційне виявлення антипатії до московської історії та уряду і пристрасть до історії Малоросії”» [11, с. 55]. За версією Шубравської, після заборони Яворницький переїхав із Санкт-Петербурга до Харкова, де тривалий час намагався знайти роботу, проте безрезультатно. У 1892 р. йому «запропонували відрядження до Туркестанського краю» і посаду чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторі. Дослідниця дійшла висновку, що «насправді це призначення було засланням»: «Заслання в Туркестан було логічним завершенням заходів царизму, спрямованих на обмеження діяльності вченого» [11, С. 56]. Єдиним джерелом, на яке покликалася Шубравська під час написання цього параграфу, була вищезгадана газетна стаття Василя Строменка.

Жодні інші джерела не підтверджують заборони на викладання та висилку Д.І. Яворницького у 1891 р. Натомість його листи до голови Ташкентського обласного суду та земляка Семена Сукачова свідчать про те, що вчений за власної ініціативи хотів влаштуватися чиновником у Туркестані ще в 1890 р. [29, с. 568—571], за рік до того, як «Делянов знову категорично забороняє (Яворницькому — *Авт.*) викладати в навчальних закладах» [11, с. 55]. Прикметно, що для призначення на цю посаду Сукачов просив Яворницького надати свідоцтво від градоначальника Санкт-Петербурга про політичну благонадійність і неналежність до будь-яких таємних товариств. Без цього документа його призначення не могло бути затверджене [29, с. 569].

За рік до свого призначення молодшим чиновником з особливих доручень при канцелярії туркестанського генерал-губернатора Яворницький у листі до Григорія Маркевича писав: «Залишатися в Петербурзі я не можу, до Катеринослава їхати немає сенсу, бо редактор зовсім не бажає залишати своєї посади. Залишається перебиратися до Ташкента, куди я вже маю запрошення “зайняти посаду за адміністративно-поліцейським званням з окладом у 800 рублів”. Що мені робити — і сам іще не знаю, але їхати до Ташкента на подібну посаду більш ніж небажано, а між тим — жити ж треба...» [30, с. 122].

У цьому ж листі вчений просив Маркевича допомогти йому знайти роботу в навчальному закладі, інакше доведеться прийняти пропозицію служби на Сході. Водночас, уже перебуваючи в Ташкенті, Яворницький писав галицькому редактору Володимиру Левицькому: «Вибачайте, що так довго не посилав Вам моєї “Історії запорозьких козаків”. Шкода, бачте, та, що мене заслали аж у Туркестан (Середню Азію) задля археологічних розкопок» [29, с. 109]. З наведених свідчень випливає, що поїздка до Середньої Азії розглядалася Яворницьким як небажана альтернатива, проте жодним чином не була політичним засланням. Історик інтерпретував перебування поза межами України як своєрідне «заслання», але не в сенсі адміністративної висилки, а як вимушену розлуку з Батьківщиною через потребу у стабільному заробітку.

Також заслуговує на увагу особова справа Дмитра Яворницького, заведена Народним комісаріатом освіти УСРР. В анкеті працівника, заповненій 21 січня 1926 р., у графі «Нагороди й кари за час військової або громадянської служби» він власноруч зазначив: «Ніякої за царату», хоча відомо, що під час служби в Туркестані Яворницький отримав чин колезького асесора та декілька орденів [13, с. 27]. Відповідаючи на питання «Чи підпадали під репресії за політичну працю (за що, де, коли саме...) до Лютневої революції», він написав: «Не підпадав». Утім, уже в анкетному листку наукового робітника від 27 липня 1927 р. у тій самій графі Яворницький зазначив інше: «З 1893 по 1895 р. висланий був із Петербурга в Середню Азію за українофільство»¹. Так само він зазначив у своїй анкеті працівника Інституту історії матеріальної культури 15 червня 1938 р.: «За часів царату /в 1892 р./ був засланий на три роки в Середню Азію “за вільнодумство у викладанні”»².

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі — ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 12с. Спр. 8930. Арк. 1 зв, 4.

² Науковий архів Президії Національної академії наук України, м. Київ. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 1488. Арк. 4а.

Тракування Шубравською переїзду Яворницького до Туркестану як негативного наслідку прямої дії царського уряду сприяло закріпленню образу історика як «жертви царських репресій» в історіографії та суспільній думці. Наукові співробітниці Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького Світлана Абросимова та Ангеліна Перкова, не зазначаючи джерела, стверджували, що історика «було заслано царом на три роки», хоча «офіційно це було “відрядження”» [31]. Відсутність посилянь може свідчити про те, що факт «заслання» Яворницького сприймався музейницями як аксіома в їхньому середовищі. Микола Чабан, посилаючись на Шубравську, вживав щодо цього періоду терміни «заслання» та «вигнання» [14, с. 192]; Ігор Кочергін, також покликаючись на Шубравську, вважав, що Яворницький був засланий до Туркестану внаслідок звинувачень у сепаратизмі [32, с. 125]; С. Світленко більш виважено підійшов до цієї тези й писав, що Яворницький «був вимушений погодитися на трирічне “відрядження” в Ташкент чиновником особливих доручень», яке назвав «почесним засланням» [16, с. 93]. Джерелом цього твердження стала згадувана стаття Строменка. Дослідниця та популяризаторка творчості Яворницького Яна Тимошенко у публіцистичній статті писала, що «за вченим був встановлений нагляд поліції, відбувся обшук, а потім і звільнення», не посилаючись на жодне джерело [33].

На конфлікти Дмитра Яворницького з церковною владою, хоча вони й не мали системного характеру, свого часу вказував Василь Ульяновський. У 1898 р. цензура затримала вихід книжки Яворницького «По слідах запорожців» через присутність у ній негативних образів духовенства; зрештою працю видали, але вилучили з неї дві «антирелігійні» народні казки. У 1907 р. оберпрокурор Святійшого Синоду зажадав пояснень від катеринославського єпископа Симеона, чому Яворницький, не маючи жодних повноважень, «відбирав» у церков предмети старовини для свого музею. Оскільки історик діяв за підтримки єпископа, інцидент швидко врегулювали [34, с. 766—769]. Отже, ці суперечки стосувалися винятково його етнографічної діяльності, але аж ніяк не українофільських поглядів.

Таким чином, наратив про «переслідуваного царом» історика сформувався не стільки внаслідок пізніших історіографічних інтерпретацій, скільки завдяки самому Дмитру Яворницькому, який послідовно підтримував навколо себе образ «жертви царського режиму». Перші прояви цього наративу простежуються в публікаціях В. Строменка та Д. Дорошенка 1913 р., виданих до науково-літературного ювілею вченого. Вони охоче прийняли версію подій, виказану Яворницьким, оскільки вона резонувала з їхнім ставленням до самодержавства.

Надалі ці тези були сприйняті й закріплені радянською історіографією як такі, що органічно вписувалися в уявлення про лояльного «старого інтелігента», орієнтованого на народні маси. Виникає питання, чому в 1913 р., ще за достатньо сприятливих умов, Яворницький почав формувати образ «гнаного» історика. Припускаємо, що це могло бути відгуком самого Яворницького на потреби й очікування українського національного руху, який значно активізувався під час революції 1905—1907 рр. У колі національного свідомого середовища на той час вже усталився його образ як «козацького батька», саможертвно відданого інтересам української справи.

Особові справи Дмитра Яворницького та їхня історіографічна доля

Серед комплексу джерел для дослідження біографії Д.І. Яворницького відомо декілька особових справ у Державному архіві Дніпропетровської області³, Науковому архіві Інституту Археології Національної академії наук України⁴ та Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України⁵. Усі вони належать до радянського періоду життя історика. Більшість архівних джерел до революційної доби знаходиться на території Росії, переважно в Москві⁶ та Санкт-Петербурзі⁷. Наразі вони є недоступними для дослідників з України через розпочату РФ загарбницьку війну.

Особливої уваги в контексті дослідження формування біографічного канону вченого заслугоує справа «Про професора Московського університету Дмитрія Івановича Еварницького», що зберігається в Державному архіві Російської Федерації⁸. Вона була відкрита в 3-му діловодстві⁹ Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії 30 грудня 1899 р. та закрита 15 січня 1900 р., містить 4 рукописні аркуші (2 зі зворотами) та аркуш користування (див. іл. 1). Перший аркуш — коротка довідка про Яворницького, складена 10 січня 1900 р. На її звороті — посилання на дві інші справи та виписки з них.

У першій виписці вказувалося, що в 1887 р. міністр народної освіти звертався до міністра внутрішніх справ із повідомленням про небажаність допуску «кандидата Харківського університету Дмитра Іванова Еварницького до викладацької діяльності». При цьому укладач довідки окремо підкреслив, що міністр Делянов не навів для цього жодних причин.

Друга виписка датована листопадом 1899 р., коли Яворницькому, «безсумнівному українофілу», було дозволено прочитати публічні лекції в Санкт-Петербурзі «для підсилення коштів Товариства імені поета Шевченки для запомоги нужденним уродженцям Південної Росії»¹⁰ (див. іл. 2).

³ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 158. Оп. 2. Спр. 89.

⁴ Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Спр. 11.

⁵ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12с. Спр. 8930; Ф. 331. Оп. 2. Спр. 360.

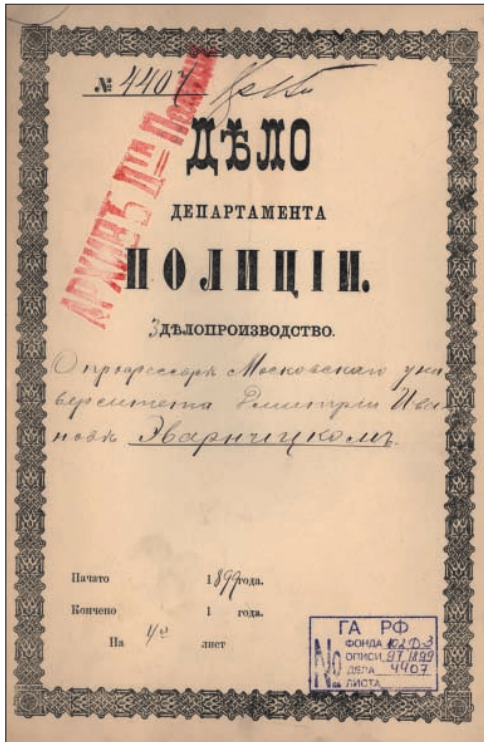
⁶ Центральный государственный архив города Москвы. Ф. 418. Оп. 65. Д. 68.

⁷ Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга. Ф. 14. Оп. 1. Д. 8955; Ф. 148. Оп. 1. Д. 72.

⁸ Государственный архив Российской Федерации, м. Москва (далі — ГАРФ). Ф. 102Д-3. Оп. 97/1899. Д. 4407.

⁹ Третє діловодство опікувалось питаннями діяльності політичних партій, революційного й громадського рухів, охороною імператора та вищих сановників, а також політичним розшуком. З 1889 р. здійснювало негласний поліцейський нагляд, з 1900 р. видавало дозволи на проведення публічних лекцій і читань [35, С. 26—27].

¹⁰ Йдеться про «Общество имени Т.Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга», засноване 29 листопада 1898 р. Серед його засновників був і Дмитро Яворницький.

Ил. 1. Титульний аркуш особової справи Дмитра Яворницького. 1899 р. (ГАРФ. Ф. 102Д3. Оп. 97'1899. Д. 4407)

вачка кафедри історії України Дніпропетровського державного університету. 9 червня 2014 р. документом користувався історик Олександр Полянйчев, науковий співробітник Центру балтійських і східноєвропейських студій Університету Сьодерторна (Швеція).

Гапусенко першим увів це джерело до наукового обігу, хоча й припустився помилки у бібліографічному посиланні, вказавши неповний номер справи. Посилаючись на неї, дослідник стверджував, що «лекції Яворницького відбувалися під таємним наглядом поліції» [25, с. 18]. Аркуш, на який посилався Гапусенко, не містить жодних свідчень про перебування історика під таємним наглядом (див. іл. 2). Водночас автор проігнорував довідку на Яворницького з цієї справи, у якій зазначено, що той не перебував під наглядом поліції та був політично благонадійним.

Г. Швидько процитувала справу Дмитра Яворницького у вступній статті до першого випуску збірника наукових праць «Січеславський альманах» 2005 р. Дослідниця наводила цілі уривки з архівного документа, щоб підсилити тезу про політичну неблагонадійність Яворницького. Однак фактично вона поєднала у

Другий аркуш — лист 2-го діловодства до 3-го з проханням надати резолюцію на звернення катеринославського губернатора від 20 грудня 1899 р. про дозвіл Дмитру Яворницькому прочитати дві публічні лекції з археології.

На третьому аркуші міститься прохання скласти на історика довідку за наявною в поліції інформацією. На четвертому аркуші вміщено висновок 3-го діловодства від 15 січня 1900 р. про відсутність підозр щодо Д. Яворницького¹¹ (див. іл. 3). На звороті є штамп поліцейського архіву та підпис діловода.

Згідно з аркушем користування до справи зверталися п'ятеро дослідників. Уперше її замовив Іван Гапусенко 25 вересня 1967 р. Наступного користувача (27 липня 1970 р.) не ідентифіковано. Утретє справу Яворницького брали до рук 11 червня 1987 р. — особу користувача також не встановлено. 13 лютого 1990 р. з неї робила виписки Ганна Швидько, професорка та завідувачка

¹¹ «Неблагоприятных сведений не имеется» (ГАРФ. Ф. 102Д3. Оп. 97'1899. Д. 4407. Л. 4).

3-го діловодства, який їй суперечив, і якому історикиня не змогла знайти пояснення¹². Отже, наведені Швидько документи свідчать не про переслідування Яворницького поліцією, а навпаки — про відсутність будь-яких компрометуючих матеріалів щодо нього [36].

Поліцейська справа Дмитра Яворницького свідчить насамперед про те, що його постать не становила для влади значного інтересу. На це вказують як дані з напівпорожньої довідки на нього, так і резолюція діловодства. Опосередковано це підтверджує і сам обсяг справи — лише чотири аркуші. Також у матеріалах справи немає жодних згадок про заборону Яворницькому викладати у 1891 р. чи про заслання до Туркестану. Саму справу було заведено у зв'язку із запитом катеринославського губернатора щодо перевірки політичної благонадійності історика: потрібно було з'ясувати, чи існують обставини, що перешкоджають наданню йому дозволу на проведення публічних лекцій. Право читати лекції надавав попечитель навчального округу за погодженням із губернатором, на якого тогочасне законодавство покладало безпосередню відповідальність за перевірку особи лектора [37, с. 676; 38, с. 556—557].

Отже, усталені в історіографії тези про політичну неблагонадійність і заслання Дмитра Яворницького до Туркестану не знаходять підтвердження у відомих нам джерелах. Попри те, що у 1887 р. справді мав місце факт перебування історика в короткотривалій опалі, не виявлено жодних доказів заборони на викладання в 1891 р. Про існування такого обмеження вперше написали В. Строменко та Д. Дорошенко в 1913 р. Вони стверджували, що Яворницького позбавили права викладати через його «пристрасть до Малоросії» та «антипатію до московської історії». Також ніщо не свідчить про те, що опала, викликана листом Делянова до міністра внутрішніх справ у 1887 р., спричинила довготривалі наслідки для подальшої кар'єри історика — інцидент не завадив йому обійняти посаду в канцелярії туркестанського генерал-губернатора, а згодом викладати історію в Московському університеті.

Образ «жертви царських репресій» творився самим Яворницьким і його оточенням та ще за його життя був цілком сприйнятий радянською історіографією. Дані поліцейської довідки на Дмитра Яворницького та резолюції 3-го діловодства доводять, що у 1900 р. імперська влада вважала історика цілком благонадійним. Досліджувана справа, хоча й була відома історикам, ніколи не була ані повністю опублікована, ані цитована в достатньому обсязі й належному контексті, що свідчить про підлаштування фактів під усталений з радянських часів «канонічний» образ Яворницького як опозиційно налаштованого до царату діяча.

¹² «Вследствие записки от 30 декабря 1899 г. за № 4993 3-е делопроизводство Департамента полиции имеет честь уведомить [...], что упомянутый в означенных приложениях проф. Эварницкий неблагоприятных сведений не имеется» (Так! — Г. Ш.)» [36, с. 6].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Franko, I. Ewarnicki: «Zaporozhe w zabytkach archeologicznych i podaniach ludowych, 2 tomy. Petersburg, 1888 г.». *Kwartalnik historyczny*. Pod red. Xaverego Liskiego. III: 332-333 [in Polish].
2. Lappo-Danilevskiy, A. Retsenziya na D. Evarnitskiy. Publichnye lektzii po arkheologii Rossii. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*. 1890. CCLXX: 142-149 [in Russian].
[Лаппо-Данилевский А. Рецензия на Д. Эварницкий. Публичные лекции по археологии России. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1890. Т. CCLXX. С. 142—149].
3. Yastrebov, V. Retsenziia na D. Evarnitskii. Volnosti zaporozhskikh kozakov. Istoriko-topograficheskie ocherk. Spb., 1890 g. *Kievskaya starina*. Kyiv, 1891. XXXII: 352-356 [in Russian].
[Ястребов В. Рецензия на Д. Эварницкий. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. Спб., 1890 г. *Киевская старина*. Киев, 1891. Т. XXXII. С. 352—356].
4. Lazarevskiy, A. Ocherki, zametki i dokumenty po istorii Malorossii. T. 3. Kyiv, 1896 [in Russian].
[Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Т. 3. Киев, 1896. 158 с.].
5. Hrushevskiy, M. Retsenziia na D.I. Evarnytskyi — Glavneyshie momenty iz istorii zaporozhskogo kozachestva. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*. 1898. XXVI (6): 25-27 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Рецензія на Д.І. Эварницкий — Главнейшие моменты из истории запорожского козачества. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. 1898. Т. XXVI, кн. 6. С. 25—27].
6. Picheta, V. Vvedenie v russkuyu istoriyu. Istochniki i istoriografiya. Moscow, 1922 [in Russian].
[Пичета В. Введение в русскую историю. Источники и историография. Москва, 1922. 205 с.].
7. Miller, M. Arkheologiya v SSSR. Munich, 1954 [in Russian].
[Миллер М. Археология в СССР. Мюнхен, 1954. 160 с.].
8. Rypin, A.N. Istoriya russoy etnografii. Saint Petersburg, 1891 [in Russian].
[Рыпин А.Н. История русской этнографии. Санкт-Петербург, 1891. 465 с.].
9. Sumtsov, M.F. Sovremennaya malorusskaya etnografiya. Kyiv, 1897 [in Russian].
[Сумцов М. Ф. Современная малорусская этнография. Киев, 1897. 86 с.].
10. Bahalii, D.I. Narys istorii Ukrainy na sotsialno-ekonomichnomu grunti. T. 1. Kyiv, 1928 [in Ukrainian].
[Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Київ, 1928. 389 с.].
11. Shubravskaya, M.M. D.I. Yavornytskyi. Zhyttia, folklorystychno-etnografichna diialnist. Kyiv, 1972 [in Ukrainian].
[Шубравська М.М. Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Київ, 1972. 252 с.].
12. Abrosymova, S.V. (Comp.). Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho: kat. muzein. koleksii. Dnipropetrovsk, 1992 [in Ukrainian].
[Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: кат. музейн. колекції. Уклад.: С.В. Абросимова та ін. Дніпропетровськ, 1992. 221 с.].
13. Abrosymova, S. & Paramonov, A. Dmytro Yavornytskyi ta yoho rodovid. Kharkiv, 2009 [in Ukrainian].

- [Абросимова С., Парамонов А. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків, 2009. 112 с.].
14. Chaban, M.P. Suchasnyky pro D.I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk, 1995 [in Ukrainian]. [Чабан М.П. Сучасники про Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1995. 204 с.].
 15. Portnov, A. Istorii istorykiv. Oblychchia y obrazu ukrainskoi istoriohrafii XX stolittia. Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ: Критика, 2011. 236 с.].
 16. Svitlenko, S.I. Dmytro Yavornytskyi: vchenyi ta pedahoh v ukrainskomu intelektualnomu spivtovarystvi. Dnipropetrovsk, 2015 [in Ukrainian]. [Світленко С.І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві. Дніпропетровськ, 2015. 311 с.].
 17. Paramonov, A. & Starostin, V. Dmytro Yavornytskyi: vid Kharkova do Dnipra. Kharkiv, 2025. 160 s. [in Ukrainian]. [Парамонов А., Старостін В. Дмитро Яворницький: від Харкова до Дніпра. Харків, 2025. 160 с.].
 18. Kolpakova, O.V. Istoriohrafichni obrazy Dmytra Ivanovycha Yavornytskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. 2005. 8: 468-482 [in Ukrainian]. [Колпакова О.В. Історіографічні образи Дмитра Івановича Яворницького. *Український історичний збірник*. 2005. № 8. С. 468—482].
 19. Zhurba, O.I. Istoriohrafichna dolia D.I. Yavornytskoho. *Istoriohrafichni ta dzbereloznavchi problemy istorii Ukrainy: Rozvidky z teorii ta metodologii doslidzhen*. Dnipropetrovsk, 2008. 220-223 [in Ukrainian]. [Журба О.І. Історіографічна доля Д.І. Яворницького. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Розвідки з теорії та методології досліджень*. Дніпропетровськ, 2008. С. 220—223].
 20. Stromenko, V. Dmitriy Ivanovich Evarnitskiy. *Yuzhnaya zaria*. 24 lystopada 1913. 2228: 3 [in Russian]. [Строменко В. Дмитрий Иванович Эварницкий. *Южная заря*. 24 листопада 1913. № 2228. С. 3].
 21. Stromenko, E. Krestianskoe dvizheniye v Ekaterinoslavskoy gub. v 1905 godu. Ekaterinoslavskiy uезд. (Vospominaniya uchastnika krestianina Stromenko). 1905 god. (Bibliotechka «Zvezda»). Dekabr, 1925. 16 (32): 9-13 [in Russian]. [Строменко Е. Крестьянское движение в Екатеринославской губ. в 1905 году. Екатеринославский уезд. (Воспоминания участника крестьянина Строменко). 1905 год. (Библиотечка «Звезда»). Декабрь, 1925. № 16 (32). С. 9—13].
 22. Abrosymova, S.V. Spodvyzhnyk D. Yavornytskoho Vasyl Stromenko. *Sicheslavskiy almanakh*. 2005. 1: 183-190 [in Ukrainian]. [Абросимова С.В. Сподвижник Д. Яворницького Василь Строменко. *Січеславський альманах*. 2005. Вип. 1. С. 183—190].
 23. Doroshenko, D. Dmytro Ivanovych Evarnytskyi. *Literaturno-naukovyj visnyk*. 1913. 64 (12): 506-513 [in Ukrainian]. [Дорошенко Д. Дмитро Іванович Еварницький. *Літературно-науковий вісник*. 1913. № 64, кн. 12. С. 506—513].
 24. Sharoval, I.M. V poshukakh skarbiv. Kyiv, 1963 [in Ukrainian]. [Шаповал І.М. В пошуках скарбів. Київ, 1963. 296 с.].
 25. Dmytro Ivanovych Yavornytskyi. Vstup. st. ta bibliohr. I.M. Napusenka. Kyiv, 1969 [in Ukrainian]. [Дмитро Іванович Яворницький. Вступ. ст. та бібліогр. І.М. Гапусенка. Київ, 1969. 60 с.].

26. Velichko, K.I., Novitskiy, V.F. & Shvarts, A.V. (Eds.). Voennaya entsiklopediya. T. 15: Lintulaks — Minnyu otriad Baltiyskogo flota. Petrograd, 1914 [in Russian].
[Военная энциклопедия. Под ред. К.И. Величко, В.Ф. Новицкого, А.В. Шварца и др. Т. 15: Линтулак — Минный отряд Балтийского флота. Петроград, 1914. 367 с.]
27. Von Hagen, M. Toward a Cultural and Intellectual History of Soviet Russia in the 1920s: Some Preliminary Directions for a Reevaluation of Politics and Culture. *Revue des études slaves*. 1996. 68 (2): 283-302.
28. Abrosymova, S.V., Vasylenko, N.Ye. & Pirkova, A.I. (Comps.). Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Vyp. 3: Lysty muzeinykh diiachiv do D.I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk, 2005 [in Ukrainian].
[Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького. Упоряд.: С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін. Дніпропетровськ, 2005. 737 с.]
29. Abrosymova, S., Beketova, V., Vasylenko, N. & Yekshov, V. (Comps.). Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Vyp. 6: Lysty ridnykh, друзів і знаiomykh do D.I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk, 2012 [in Ukrainian].
[Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 6: Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І. Яворницького. Упоряд.: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.]. Дніпропетровськ, 2012. 848 с.]
30. Abrosymova, S., Vasylenko, N. & Perkova, A. (Comps.). Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Vyp. 4: Lysty D.I. Yavornytskoho do diiachiv nauky ta kultury. Dnipropetrovsk, 2005 [in Ukrainian].
[Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки та культури. Упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова. Дніпропетровськ, 2005. 493 с.]
31. Abrosymova, S.V. & Perkova, A.I. Dmytro Yavornytskyi v Serednii Azii. *Borysfen*. 1991. 5: 3 [in Ukrainian].
[Абросимова С.В., Перкова А.І. Дмитро Яворницький в Середній Азії. *Борисфен*. 1991. № 5. С. 3].
32. Kocherhin, I.O. Nevidomyi D.I. Yavornytskyi. *Sichslavskyi almanakh*. Dnipropetrovsk, 2008. 3: 125-131 [in Ukrainian].
[Кочергін І.О. Невідомий Д.І. Яворницький. *Січеславський альманах*. Дніпропетровськ, 2008. № 3. С. 125—131].
33. Tymoshenko, Ya. Dmytro Yavornytskyi. "Kozatskyi Batko" z Sichslava-Dnipra. *Istorychna pravda*. 24.12.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/24/153459/> [in Ukrainian].
[Тимошенко Я. Дмитро Яворницький. «Козацький Батько» з Січеслава-Дніпра. *Історична правда*. 24.12.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/24/153459/> (дата звернення: 22.10.2025)].
34. Ulianovskiy, V. Relihiia i tserkva v zhytti ta tvorchosti D.I. Yavornytskoho. *Mappe Mundi: zb. nauk. prats na poshanu Yaroslava Dashkevycha z nahody yoho 70-richchia*. Lviv; New York, 1996. 757-781 [in Ukrainian].
[Ульяновський В. Релігія і церква в житті та творчості Д.І. Яворницького. *Mappe Mundi: зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. Львів; Нью-Йорк, 1996. С. 757—781].
35. Gosudarstvennyi arkhiv Rossiyskoy Federatsii. Putevoditel. T. 1. Fondy Gosudarstvennogo arkhiva Rossiyskoy Federatsii po istorii Rossii XIX — nachala XX vv. Moscow, 1994 [in Russian].
[Государственный архив Российской Федерации. Путеводитель. Т. 1. Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории России XIX — начала XX вв. Москва, 1994. 394 с.]

36. Shvydko, H.K. Akademik D.I. Iavornytskyi i rozvytok suchasnoho kozakoznavstva (zamiest peredmovy). *Sicheslavskiy almanakh*. 2005. 1: 4-7 [in Ukrainian].
[Швидько Г.К. Академік Д.І. Яворницький і розвиток сучасного козакознавства (замість передмови). *Січеславський альманах*. 2005. № 1. С. 4—7].
37. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (Sobr. 2-e). T. XXXVIII (1863). Otd. I. Saint Petersburg, 1866 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи (Собр. 2-е). Т. XXXVIII (1863). Отд. I. Санкт-Петербург, 1866. 1071 с.].
38. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (Sobr. 2-e). T. LI (1876). Otd. II. Saint Petersburg, 1878 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи (Собр. 2-е). Т. LI (1876). Отд. II. Санкт-Петербург, 1878. 830 с.].

Надійшла / Received 30.11.2025

Anton KISTOL

Member of Research and Education Department,
D.I. Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum (Dnipro, Ukraine)
kistolanton@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-6300-7352>

Albert VENHER

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the World History Department,
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
vengeralbert@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

DMYTRO YAVORNYTSKY'S POLICE DOSSIER
IN HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE INTERPRETATIONS:
ON THE PROBLEM OF CONSTRUCTING
THE IMAGE OF A "PERSECUTED" SCHOLAR

The aim of this publication is to investigate the role of Dmytro Yavornytsky (1855—1940) and his circle in shaping his own biographical canon, as well as to determine its influence on the creation and consolidation of dogmatic interpretations of controversial episodes of the scholar's life in Ukrainian historiography. Based on the analysis of the personal police file on the historian, initiated by the Department of Police of the Russian Empire in 1899, the article examines the issue of the actual political persecution of Yavornytsky under the tsarist regime and outlines the specifics of the interpretation of this source by Soviet and contemporary Ukrainian researchers. **The methodology** of the study includes the principles of historicism and a comparative-analytical approach to the evaluation of sources and historiography. **Conclusions.** The analysis of sources proves that the image of Dmytro Yavornytsky as a "victim of the tsarist regime" began to form as early as 1913 within his inner circle. At the same time, Yavornytsky himself influenced the interpretation of his biography and consciously maintained this image during the Soviet period, which can be regarded as a manifestation of compelled conformism. Over time, it was cemented by Soviet historiography and turned into an axiomatic thesis inherited by modern scholarship. The analysis of the police file demonstrated that, as of 1900, Yavornytsky had not been under secret surveillance, had not been subjected to administrative exile, and was considered politically reliable. However, the established biographical canon caused researchers either to ignore this evidence or not to be ready to properly analyze it.

Keywords: *Dmytro Yavornytskyi, personal file, Police Department, source studies, historiography.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.153>
УДК 355.422+303.833.5(Крути)“1918”

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця,
Національний заповідник «Киево-Печерська лавра» (Київ, Україна)
o_kovalevska2013@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

ПОДІЇ 1918 РОКУ ПІД КРУТАМИ ТА ЇХ УЧАСНИКИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ МИТЦІВ: ІНФОРМАЦІЙНА, ЕМОТИВНА ТА КОМЕМОРАТИВНА СКЛАДОВІ

Метою статті є огляд, характеристика та демонстрація корпусу мистецьких творів, присвячених подіям під Крутами та їх учасникам; репрезентація їхніх інформативних можливостей, емотивних функцій та комеморативних складових, що можуть сприяти як збереженню суспільної пам'яті про події 29 січня 1918 р., так і конструюванню історичних уявлень про них у сучасних поколіннях українців. **Джерельну базу** становить комплекс виявлених на сьогодні мистецьких творів і зображальних матеріалів, а саме графіки та графічного дизайну, живопису та пластичного мистецтва. **Історіографія** теми є нечисленною у порівнянні з літературою, присвяченою фактографічним аспектам проблеми, і представлена кількома спеціальними дослідженнями та публіцистичними текстами, авторами яких були П. Подобед, В. Скальський та ін. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності та неупередженості, джерелознавчому підході та методах спеціальних історичних дисциплін, зокрема евристики, ретроспекції, порівняння та іконографічному. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що в ній уперше проаналізовано кілька груп візуальних джерел, створених протягом 1918—2025 рр., в яких було відображено як реальні події під Крутами 1918 р., так і суспільні

Цитування: Ковалевська О. Події 1918 року під Крутами та їх учасники в інтерпретації українських митців: інформаційна, емотивна та комеморативна складові. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 153—172. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.153>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

уявлення про них; продемонстровано інформаційну, емотивну та комеморативну частини мистецьких інтерпретацій. **Результати дослідження** демонструють здатність творів мистецтва відображати сутність історичних подій, сприяти конструюванню суспільної пам'яті про них візуальними засобами, викликати відповідні емоції, що сприяє їх залученню до освітніх, національно-патріотичних та виховних заходів, значимих в умовах війни.

Ключові слова: Крути, крутянці, живопис, графіка, мурали, нумізматичні джерела, фотодокументи, аудіовізуальні джерела (кіно), культура пам'яті.

Реакція українського суспільства на події, які сталися на станції Крути 29 січня 1918 р., була запізнилою. Такий стан справ був обумовлений загальною політичною та військовою ситуацією, що спричинила евакуацію з Києва Української Центральної Ради та окупацію міста більшовицькими військами Михайла Муравйова. Дізнатися про те, що насправді сталося на підступах до столиці наприкінці січня 1918 р. з курсантами Першої Української юнацької (юнкерської) школи ім. Б. Хмельницького, юнаками новоствореного добровольчого Помічного Студентського куреня січових стрільців і добровольцями з підрозділів місцевого Вільного козацтва із Ніжина, громадськість змогла лише після деокупації міста та повернення до нього законної влади.

Першою на загибель майже 30 студентів у бою під Крутами у березні 1918 р. зреагувала преса, під її впливом — влада, а згодом уже представники літературних і мистецьких середовищ, які поспішили зафіксувати свої рефлексії усіма доступними їм засобами. Майже одразу по подіях з'явилися вірші «Пам'яті тридцяти» Павла Тичини та «Під Крутами» Уляни Кравченко (1918). Натомість для появи повноцінних творів живопису, графіки й пластичного мистецтва знадобилося дещо більше часу.

Визначати точне датування багатьох виявлених візуальних матеріалів ще й сьогодні доволі складно через брак необхідної супровідної інформації. Тому, описуючи ті чи інші мистецькі інтерпретації, доводиться покладатися на опосередковані джерела та припущення.

Весь комплекс виявлених натепер творів і зображальних матеріалів, які в той чи інший спосіб були спрямовані на фіксацію пам'яті або формування певної інтерпретації подій кінця січня 1918 р. мистецькими засобами, можна систематизувати за кількома групами: графіка та графічний дизайн, живопис (у тому числі й стріт-арт) та пластичне мистецтво. Серед виявленого є автентичні твори (або їх репродукції), що фізично збереглися; задумані, але нереалізовані проекти, відомі нам із повідомлень тогочасної преси та літератури; а також втрачені об'єкти. Розповідь про них буде побудовано за хронологічним принципом.

Найбільш поширеними й популярними матеріалами, які сприяли формуванню суспільної пам'яті про бій під Крутами, жертвність молодих добровольців, які своїми діями забезпечили необхідні для підписання Брест-Литовського мирного договору умови, і, зрештою, про трагічну загибель юнаків, стали твори станкової графіки та видавнична продукція кінця 1910-х рр. Можемо припустити, що першою стала листівка 1918 р. У верхній частині композиції містився напис: «ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ», а в нижній — «ПОЛЯГЛИМ СИНАМ В БОРНІ

ПІД КРУТАМИ» [1]. На звороті цієї «листовної картки» зазначалося, що 10 % прибутку від її продажу буде спрямовано на будівництво пам'ятника загиблим. Зміст листівки цілком узгоджувався з повідомленням у тогочасній пресі про необхідність створення на одній із площ Києва монументу борцям за незалежність [2]. Якість друку цього графічного твору не дозволила достеменно ідентифікувати його автора, вказаного у нижньому правому куті («Гладун» чи «Глачун»). У центральній частині композиції було зображено могилу з простим дерев'яним хрестом і схилоного над нею Янгола Смерті. Оскільки похорон полеглих мав засвідчити і шану юним борцям за незалежність УНР, і повернення Центральної Ради до міста, листівка мала велике пропагандистське / інформативне значення. Окрім вище вказаної цілком практичної цілі, автор міг переслідувати й більш значущу мету, намагаючись добитися найбільшого емоційного впливу на тогочасне суспільство, викликаючи у пересічного обивателя співчуття, а у свідомих громадян — бажання боротися далі.

Подальші історичні обставини не дозволили українцям відстояти незалежність своєї держави й уже на початку 1920-х рр. штучно створена УСРР увійшла до складу СРСР. Від того часу в радянській Україні не могло бути й мови про будь-які меморіальні заходи щодо вшанування героїв Крут, а отже й про ті інформаційні матеріали, які сприяли фіксації пам'яті про події 1918 р. Водночас на тих українських теренах, які опинилися у складі Польщі та Чехословаччини, населення користувалося дещо більшою внутрішньою свободою. Це дало можливість українським громадам продовжувати розвивати комеморативні практики на локальному рівні й забезпечувати вшанування пам'яті крутянців шляхом приватної чи громадської ініціативи. Саме в таких умовах у 1933 р. на сторінках львівського журналу «Студентський шлях» [3, с. 413] з'явилася невеличка ілюстрація, що супроводжувала перелік загиблих під Крутами юнаків із зазначенням навчальних закладів, де вони навчалися. Композиція називалася «Героям з під Крутів». Появу цієї публікації слід вважати не випадковою. Річ у тім, що на початку 1930-х рр. складні відносини українського населення Галичини й Волині з польською адміністрацією II Речі-посполитої спричинили спалах патріотизму та настроїв національного спротиву. У цьому контексті зростання інтересу української молоді до національної історії та організація відзначень історичних ювілеїв і пам'ятних дат стали нормальним і на-

Ил. 1. Микола Битинський. Гравюра на честь крутянців, виконана для журналу «Гуртуймося» (Прага). 1935 р.

Ил. 2. Микола Битинський. Графічний аркуш «Крути». 1936/1938 р.(?)

На жаль, ця ідея так і залишилася нереалізованою. На згадку про неї зберігся лише невеличкий ескіз одного з варіантів зображення.

У першій половині 1930-х рр. свій внесок у справу пошанування загиблих студентів зробив один із визначних українських графіків — Микола Битинський (1893—1972). Йому належить кілька творів. Перший був використаний редакцією журналу «Гуртуймося», що друкувався у Празі. Журнальна ілюстрація за авторським графічним аркушем була опублікована у першому номері часопису за січень — березень 1935 р. За задумом художника тіла загиблих символічно накривав архангел Михаїл, покладаючи на голови полеглим вінок невмирущої слави (див. іл. 1). Поле бою було зображено на тлі давньої Софії Київської та пам'ятника Богдану Хмельницькому. Софійський майдан було обрано митцем не випадково, бо саме тут незадовго до славнозвісного бою хтось із загиблих міг слухати зачитування Третього та Четвертого універсалів Центральної Ради, тобто був присутнім при проголошенні Української Народної Республіки та її незалежності, за яку вони згодом віддали свої життя¹. Під опублікованою ілюстрацією редакція часопису розмістила розлогий підпис: «В Крутах Перші Лицарі України Герої-Юнаки святою кров'ю своєю накреслили величний шлях збройного змагу за Право, Волю і Державність Батьківщини. Слава їх безсмертного чину світитиме Україні вічно»².

Своєрідним продовженням теми збройного захисту щойно проголошеної республіки, приклад якого продемонстрували студенти, вільні козаки та українські старшини під Крутами, стала ще одна робота Миколи Битинського (див. іл. 2). Поки не вдалось встановити її кінцеве призначення, тобто, з'ясувати, чи це мав бути самодостатній графічний твір, чи ілюстрація до якогось твору, чи візуалізація до відзначення чергової річниці крутянського бою. Не визначеним залишається і точний рік виготовлення графічного аркуша — це може бути 1936 або 1938 рік.

Виключно ілюстративне призначення мала заставка часопису Союзу українських провінційних організацій (СУПО) в Чехословаччині «Український самостійник» за лютий 1936 р. Вона передувала тексту під назвою «Крути», опри-

¹ Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі — ЦДАЗУ), м. Київ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 10. Документ був представлений на документальній виставці до Дня Незалежності України у 2015 р. на сайті архіву.

² Там само.

людненому в цьому номері журналу. Це був фрагмент промови, виголошеної 19 березня 1918 р. Михайлом Грушевським під час панахиди за загиблими³. Голова УЦР, як очевидець і безпосередній учасник подій, подав короткий опис поховальної процесії. Зокрема він писав: «Попереду йшли учні різних шкіл, — дівчата несли вінки й квіти. За трунами українських героїв йшли їх найближчі, котрі супроводжували на місце вічного сну своїх синів, братів, суджених. Лиш за кількома трунами йшли тільки друзі з шкільної лавки та товариші зброї... Це були українські герої-гімназисти з Галичини»⁴.

Є очевидним, що у той час, як Велика Україна потерпала від більшовицької влади й не мала права на формування власної політики пам'яті, українці Галичині намагались у будь-який спосіб цю пам'ять про історично значущі події зберегти й передавати. Одним із поширених способів це робити був друк незначних тиражів листівок із відповідним нарративним і візуальним змістом. Саме такою слід вважати листівку 1937 р. Автора зображення, використаного видавцями, ідентифікувати не вдалося, оскільки не було виявлено жодного оригіналу самої листівки. Вона відома лише за публікаціями. Картка призначалась для використання під час відзначення чергової річниці подій під Крутами, тому її супровідний текст був глорифікаційного змісту: «Слава полеглим в бою під Крутами». Загалом це філокартичне джерело увічнення пам'яті крутянців вимагає окремого ґрунтовного дослідження, бо історія його створення та побутування залишаються не до кінця з'ясованими. Крім імені художника, який розробив саму композицію, без відповіді для дослідників залишаються ще кілька питань: чому на лицьовому боці самої листівки вказано місто Львів, а в супровідній літературі йдеться про випуск листівок у Тернопільському воєводстві? Чи був випуск листівок призначений для проведення якогось конкретного заходу вшанування пам'яті? Чи не мав цей випуск якогось спеціального призначення? Яка українська організація фінансувала це видання?

Аналогічні питання викликає ще одне графічне джерело. Ми не можемо впевнено сказати, до якого жанру належав оригінал цього твору: чи був це повноформатний плакат, чи твір малої графіки, тобто листівка. Цілком імовірно, що твір існував в обох форматах, що було поширеною тогочасною практикою. Єдине, що нам про нього відомо, що його автором був український графік Михайло Михалевич (1906—1984). Проведення порівняльного аналізу з іншими творами художника дає можливість припустити, що Михалевич цілком міг виконати плакат: «Впало триста — встають міліони, 1918—1938» (див. іл. 3) під час навчання у Празькій академії мистецтв у 1937—1938 рр. Зміст твору, як із погляду відзначення 20-річчя бою під Крутами, так і з огляду на майбутні наслідки Мюнхенської змови 1938 р., тобто проголошення українцями незалежності Карпатської України, створення Карпатської Січі та збройний захист теренів української держави, був доволі символічним і промовистим. Плакат був виконаний у техніці лінориту або дереворі-

³ ЦДАЗУ, м. Київ. Ф. 15. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 33. Сторінка часопису була представлена на документальній виставці до Дня Незалежності України у 2015 р. на сайті архіву.

⁴ Там само.

Лл. 3. Михайло Михалевич. Плакат «Впало триста — встають мільони, 1918—1938». 1938 р.

Лл. 4. Михайло Михалевич. Обкладинка книги Євгена Маланюка «Крути. Народина нового українця». 1941 р.

зу, він поєднував експресіоністичну стилістику з ідеологічною символікою ОУН. Художник зобразив на передньому плані меч, до якого тягнуться сотні рук — символ поколінь українців, що продовжують боротьбу після героїв Крут. Текстовий блок твору сприяв формуванню основного міфологічного нарративу, перетворюючи історичну трагедію на мобілізаційний акт колективної пам'яті.

У 1941 р. у Празі вийшла друком книга Євгена Маланюка «Крути. Народина нового українця». На обкладинці цього видання⁵, виконаній у стилістиці українського національного модерну 1930-х рр., М. Михалевич вдало обіграв одразу кілька впізнаваних візуальних образів: архангела Михаїла з мечем — як символ Воїнства Світа, тризуб — як символ незалежності української (не радянської!) держави, зображення калини й лавру — як флористичні символи України й вічної слави полеглих за її суверенність (див. іл. 4).

До чергової річниць бою під Крутами, яку в січні 1945 р. відзначали українські емігранти Канади, на сторінках часопису «Новий шлях», українського тижневика «Українського національного об'єднання» (УНО), що на той час ви-

⁵ Принагідно висловлюю подяку своєму колезі Олександру Маєвському за надані консультації з приводу визначення автора цього твору.

ходив у Вінніпезі, була опублікована стаття В. Гладуна «Крути»⁶. Тексту передувала ілюстрація, яка нібито мала відображати його зміст. Однак навіть побіжний погляд на неї викликає чимало запитань до художника. Ілюстрація не мала жодного історичного підґрунтя. Починаючи з того, що крутянці були зображені у сорочках з тризубами на рукавах, із гвинтівками й шаблями в руках, у кашкетах пізнішого часу, які своїм зовнішнім виглядом більше нагадували вояків УПА, ніж гімназистів. Зображуючи зіткнення «крутянців» з вояками М. Муравйова, які всі чомусь були представлені в «будьонівках» на головах, автор, ім'я якого не вдалося прочитати через погану якість друку, повністю проігнорував пору року, під час якої відбувався справжній бій. Судячи із зображення, воєнні дії між українськими добровольцями та червоногвардійцями відбувалися не взимку, а теплої пори. Це мало б викликати в обізнаного читача щонайменше потребу певного пояснення. Єдиним натяком на події під Крутами в композиції цієї ілюстрації було зображення будівлі з написом «Крути», що мала символізувати залізничну станцію, біля якої все сталося, а якесь далеке марево в небі з написом «Київ» — натякати на значущість бою для захисту столиці України. Таким чином, з одного боку, не можна не вітати намір редколегії часопису проілюструвати статтю спеціально створеною для цього картинкою, а з іншого, її важко позитивно оцінити як з історичного, так і з мистецького погляду.

На тлі згаданої візуалізації зовсім інакше сприймається дереворит званого українського митця Ніла Хасевича (1905—1952) із серії повстанської графіки «Кличі ОУН» (створеної 15 серпня 1949 р.) «Слава Україні! Героям Слава!» [4]. Цей твір є багатошаровим і містить чимало закодованої символічної інформації. У верхній частині твору розміщено образи воїнів давньоруської князівської дружини й козаків, які були покликані продемонструвати історичну тяглість боротьби українців за волю та державність, що додатково унаочнено зображенням тризуба в центральній частині аркуша. Зображення другого рівня розміщені під гаслом: «За Україну, за волю, за народ!». Нижче, ліворуч та праворуч від центрального персонажа, розміщено окремі сценічні панелі з ілюстраціями подій під Крутами (1918) та під Базаром (1921) з відповідним написом, що нагадував про кількість полеглих: «300 під Крутами — під Базаром 359». Ще нижче містилось зображення сучасних художнику подій Другої світової війни та напис: «Безліч — в боротьбі ОУН—УПА». У нижній частині твору Хасевич зобразив скинуті під ноги головному персонажу нацистський і радянський прапори, що мали символізувати звільнення українців з-під ярма обох тоталітарних окупаційних режимів. На жаль, художнику, який все своє життя боровся з обома режимами «різцем і долотом», не вдалось дожити до часу здійснення його мрії. Ніл Хасевич був вбитий капітаном КДБ Борисом Стекляром у с. Сухівці на Рівненщині у 1952 р. Місце його поховання не встановлено [4].

Наступні десятиліття позначилися новими формами візуального унаочнення пам'яті про Крути. У 1951, 1958 та 1963 рр. Підпільна пошта України та художники, які з нею співпрацювали, увічнили пам'ять про бій та його учасників серіями марок,

⁶ ЦДАЗУ, м. Київ. Бібл. ф. 3. Інв. № 6008-О. Документ було представлено на документальній виставці до Дня Незалежності України у 2015 р. на сайті архіву.

Ил. 5. Програма «Крутянської академії в Балтіморі». 1965 р.

заради головної мети — здобуття свободи та відновлення незалежності України⁸.

Коли, зрештою, українцям у 1991 р. вдалося реалізувати свою давню мрію, тема вшанування пам'яті загиблих під Крутами набула нового звучання. Відтепер ставало очевидним, що загибель юнаків, які стали жертвами більшовицької навали, не була даремною, бо незалежність України, за яку вони полягли, була відновлена. Кількість мистецьких творів, присвячених самим подіям, їхнім учасникам і черговим річницям вшанування загиблих, суттєво зросла. Серед них власне графічних матеріалів було не так багато. До того ж, частина з них навряд чи могла бути зарахована до творів мистецтва, оскільки так само, як і у попередні роки, крім дійсно мистецьки виконаних робіт, щороку з'являлося все більше друкованої продукції утилітарного призначення, покликаної задовольнити попит на певні наочні матеріали з теми.

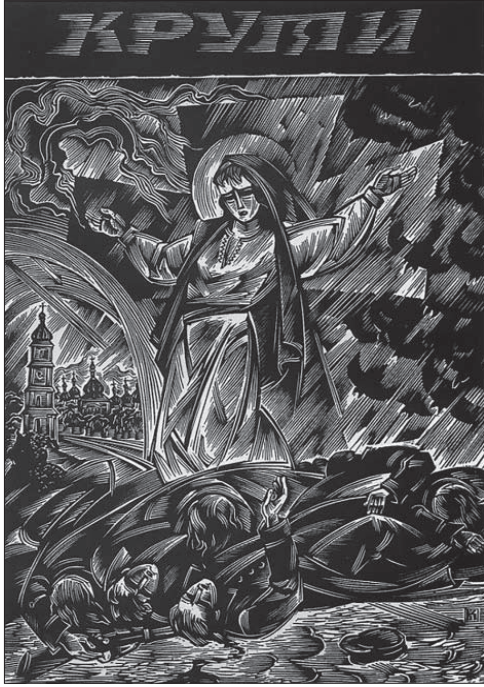
До категорії творів графічного мистецтва, автори яких прагнули в певний спосіб осмислити цю тему, варто віднести лише кілька праць. Серед них, перш за все,

що були присвячені 33, 40 та 45-й річницям події [3, с. 416]. З того часу день 29 січня перетворився на одну з ключових дат календаря українських емігрантів.

Крім цього, протягом 1950—1960-х рр. українці діаспори активно вшанували пам'ять про героїв Крут щорічними академіями. До наших днів збереглися оголошення про святкову академію з нагоди річниці бою під Крутами, яку влаштували молодіжні організації Торонто у 1956 р., та одна з програм «Крутянської академії в Балтіморі», що відбулась 7 лютого 1965 р. (див. іл. 5)⁷. Художнім оформленням цих академій навряд чи займалися якісь відомі митці. Водночас оформлювачам цих заходів слід віддати належне за формування відповідних образів. Попри сум за втраченим життям молодих і повних сил юнаків, створені ілюстрації містили зображення смолоскипа й гвинтівки, які можна інтерпретувати як символи рішучості й сміливості, готовності до нових жертв

⁷ ЦДАЗУ, м. Київ. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 65—65 зв.

⁸ На думку О. Маєвського, інтерпретувати зображені символи можна й під іншим кутом зору, а саме: смолоскип є традиційним символом світла, знання, національного пробудження, безперервності боротьби, а також передавання ідеї в часі (метафора «передавання вогню»), гвинтівка ж може виступати символом збройного опору, самозахисту, військової честі та готовності до боротьби за державність. Разом вони формують бінарний символічний комплекс: духовна традиція (смолоскип) та збройна боротьба (гвинтівка).

Ил. 6. Іван Крислач. Ксилографія «Крути». 2004 р.

Ил. 7. Обкладинка книги «Бій під Крутами: героїзм і трагедія нашої історії» (Миколаїв). 2017 р.

слід згадати композицію, створену у 2004 р. відомим українським художником та графіком Іваном Крислачем (1929—2017). Чорно-біла ліногравюра мала традиційну назву «Крути» та представляла осучаснену інтерпретацію образу загиблих заради розп'ятої ворогами Батьківщини (див. іл. 6). Іншими працями слід вважати малюнки Юрія Журавля, який окрім таланту музиканта, дійсно наділений власним, неповторним стилем візуальної фіксації як історичних, так і сучасних подій, про що свідчить виданий альбом його малюнків, шаржів та ілюстрацій. Темі Крут Журавель присвятив щонайменше два твори: образ юнака з гвинтівкою під назвою «Крути» (2013) та багатофігурну композицію «Бій під Крутами. ...душу й тіло ми положим...» (2016) з книги «Битви за рідну землю» [5].

До праць більш прикладного чи утилітарного призначення, як от: художнє оформлення книг, створення логотипів сайтів, банерів для розміщення на інтернет-сторінках культурно-освітніх проєктів (наприклад, «Likbez. Історичний фронт») та в соціальних мережах, можна було віднести візуалізації Андрія Приймаченка (2016), Олександра Ком'яхова (2016) та ін. (див. іл. 7).

На відміну від графіки, яка своїми художніми засобами прислужилася тогочасній українській владі, щоб застосувати всі мобілізаційні можливості й залучити нові сили до боротьби з ворогами української республіки, живопис відіграв свою роль в іншому. Твори живопису, створені в різних жанрах, переважно були покли-

кані осмислити події під Крутами в ширшому контексті української революції та боротьби за незалежність.

Найімовірніше першим твором, створеним у жанрі батального живопису й покликаним відобразити саме бойові дії, стала акварель «Оборона студентським куренем залізничної станції Крути, 29 січня 1918». Її автором був Леонід Перфецький (1901—1977) — не лише художник, а й безпосередній учасник Української революції, офіцер Третьої Залізної дивізії УНР, художник-кореспондент у дивізії «Галичина», який разом із побратимами опинився в еміграції. Створена ним акварель не має точного датування. Найімовірніше вона належить до творчого доробку художника 1920-х рр. Бувши військовиком, художник зумів доволі реалістично зобразити й зовнішній вигляд українських добровольців, і їхню зброю, і навіть будівлю станції — сьогодні його роботи набувають характеру документальної замальовки. Нещодавно, завдяки виданню «Перфецький. Ілюстрована монографія» (2021), було оприлюднено ще дві акварелі художника на ту ж саму тему, створені вже в 1930-х рр. Це твори «Під Крутами» (представлений на виставці батальних творів Перфецького у Парижі 1932 р.) та його інша варіація — «Бій під Крутами» (Париж, 1936). На відміну від першої акварелі, обидва пізніших зображення представляли не героїчну оборону станції українськими студентами та юнкерами, а трагічні наслідки бою, після якого на пероні залізничної станції залишилися бездиханні й понівечені тіла. Поранених червоноармійці добивали на місці, а тих, хто вижив, відводили трохи далі й розстрілювали. Обидві роботи сповнені трагізму й викликають почуття ненависті до переможців [6].

Крім акварелі Л. Перфецького, іншим доволі впізнаваним твором, присвяченим військовим діям кінця січня 1918 р., стало монументальне полотно Олександра Климка (1908—1970) «Бій під Крутами. 1918». Тривалий час цей твір художника вважався втраченим і був відомим лише завдяки листівці, яка зробила його надзвичайно популярним під альтернативною назвою — «Українські Тернопіли» (див. іл. 8).

У 2012 р. при ретельному дослідженні вмісту мистецького фонду Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника картину було виявлено. Їй присвоїли інвентарний номер 1494, а у 2018 р. відправили на реставрацію. У 2020 р. полотно було представлено львівській громадськості. Під час презентації відновленого твору чи не вперше була озвучена історія його створення та побутування до того моменту, як 1939 р. картина була репресована. Появі полотна сприяв головний промоутер ідеї її написання — Іван Іванець (1893—1946), художник-баталіст з Галичини, січовий стрілець, який умовив О. Климка змінити свої мистецькі зацікавлення та перейти з натюрмортів і портретів на історичний і батальний жанри. Особливий вплив на художника на етапі формування концепції твору мала книга Володимира Яніва «Бій під Крутами», опублікована в 1934 р. Саме на її зміст спирався митець, коли відтворював на полотні момент рукопашного бою у відкритому полі неподалік залізничної станції. Поки художник закінчував свою роботу над картиною, у Львові при Науковому товаристві імені Шевченка відкрився Музей воєнно-історичних пам'яток. Саме в цій установі й експонувалось полотно

Лл. 8. Олександр Климко. Листівка «Бій під Крутами. 1918». 1936 р.

від 1938 р. [7]. У вересні 1939 р., після приходу більшовиків та Червоної армії до Західної України, музей було закрито, а картину розміром 170 x 320 см відправлено до спецфонду Львівського історичного музею, де вона переховувалася разом із полотнами Івана Іванця та Осипа Куриласа (1870—1951). У 1948 р. згадки про репресовану та приречену на знищення картину ще зустрічалися в музейній документації. Яким чином вона згодом опинилася у фондах мистецького відділу наукової бібліотеки у Львові, залишається загадкою, але саме це й зберегло її для наступних поколінь. По завершенню всіх відновлюваних робіт картині буде призначене нове місце її постійного експонування. Загалом віднайдення картини «Бій під Крутами» О. Климка можна вважати символічним, оскільки воно відбулось на тлі зростання дослідницького інтересу до вивчення історичних доль крутянців-галичан і виявлення нових наративних і зображальних матеріалів щодо них.

Повертаючись до загальної хронології появи окремих творів живопису, сюжетами яких були події кінця січня 1918 р., не можна оминати увагою абсолютно нетипове полотно відомого українського художника з унікальною творчою біографією — Миколи Бідняка (1930—2000). Ще у дитинстві він втратив обидві руки внаслідок вибуху снаряда часів Другої світової війни. Однак ця трагедія не зламала його духу й він не лише закінчив Провінційний інститут технології та мистецтва у Калгарі, але й почав успішно працювати в різних жанрах і мистецьких техніках, користуючись ногами або тримаючи пензель зубами. 1950—1960-ті роки стали для митця визначальними у виборі тем для його творів. Художник звернувся до героїчного минулого українців і спрямував свою творчість у рідше мистецької розпові-

ді про їхню багатовікову боротьбу за свободу. У 1961 р., імовірно для виставки до 100-річчя від дня смерті Тараса Шевченка, художник створив унікальне полотно «Крути». Воно було й залишається одним із найпривабливіших у корпусі мистецьких творів, присвячених героїчним подіям 1918 р. Робота ні на що не схожа й може вважатися саме творчим осмисленням теми, суто авторською інтерпретацією подій української революції та боротьби за українську державу. Попри тему смерті й загибелі молодих вояків-добровольців, яка присутня в композиції твору у вигляді хрестів на задньому плані картини, вона скоріше є відображенням сили духу тих, хто вижив і продовжив боротьбу. Символічна й навіть метафорична будівля станції на передньому плані картини радше сприймається як храм Світла та Справедливості, ніж як символ суму й жалоби за полеглими. З відновленням незалежності України художник неодноразово приїздив до своєї духовної батьківщини (бо народився і жив у Канаді) й презентував власні твори, у тому числі й полотно «Крути», яке, на жаль, ще залишається маловідомим широкому загалу громадян України [8].

Початок 2000-х рр. позначився появою одразу кількох цікавих праць, присвячених темі Крут. На відміну від реалістичних полотен батального жанру Перфецького та Климка, ці мистецькі твори є саме осмисленням, переосмисленням, приводом для занурення в набагато глибші шари свідомості українця, з якої століттями намагалися стерти пам'ять і про героїчні чини предків, і про високу духовну цінність їхніх втрачених життів, і про силу духу й незламність багатьох поколінь борців за свободу та незалежність власної держави. До творів цієї групи слід віднести картину Василя Корчинського (р.н. 1955) «Крути. Мамині яблука» (2004)⁹, триптих Олесея Солов'я (р.н. 1969) «Бій під Крутами» (2005) [9, с. 95], в якому ліва частина називається «Навала», центральна частина — «Офіра», і права частина — «Оплакування», а також полотно Костянтина Алєнського «Останнє Різдво крутянців» [9, с. 120]. Дві останні роботи були репрезентовані художниками у межах відомого мистецького проекту «Україна від Трипілля до сьогодення в образах сучасних художників», що був представлений тематичними пленерами й звітними виставками у київському Будинку художників, обласних художніх музеях України, картинних галереях і виставкових залах по всій території країни. До цієї ж групи може бути зарахована й картина Святослава Пашука (р.н. 1979) «Крути» (2011)¹⁰, яка часто використовується під час щорічних вшанувань крутянців для унаочнення змісту та історичного значення подій зими 1918 р., як періоду збройної боротьби за незалежність у протистоянні більшовицькій навалі.

Крім традиційних творів образотворчого мистецтва, останнім часом тема Крут усе частіше знаходить своє відображення у роботах художників стріт-арту. З одного боку, це пов'язано з актуалізацією теми боротьби за незалежність на тлі подій анексії

⁹ Художній твір у доступнено в мережі Інтернет. Наприклад, див.: *Український інтерес*. URL: <https://uain.press/interview/vasil-korchinskij-najstrashnishu-nich-ya-prozhiv-na-majdani-1546257/attachment/vasil-korchinskij-1> (дата звернення: 29.10.2025).

¹⁰ Художній твір у доступнено в мережі Інтернет. Наприклад, див.: Молодіжна кампанія «Пам'ятай про Крути». URL: <http://kruty.org.ua/iljustratsiyi/view/12> (дата звернення: 30.10.2025).

Ил. 9. Мурал «Крути» (м. Харков, вул. Фейєрбаха, 1). 2016 р.

Криму та окупації частини Донбасу у 2014 р., а з іншого — з доступністю та широтою впливу на міські спільноти двох українських міст (Харкова та Києва). Розміщені на великих «експозиційних площах» глухих стін будинків, ці твори здатні популяризувати саму історичну тему значно більшому загалу людей. Навіть ті, хто ніколи не цікавився історією подій 1918 р., мав хоча б замислитись: про що йдеться, що там тоді відбулось, яке значення це має для нас теперішніх?

Цікаво, що перший стінопис на тему Крут було створено в Харкові в січні 2016 р. (див. іл. 9). Його розмістили на житловому будинку по вул. Фейєрбаха, 1 (загальний розмір зображення 7 x 5 м). Ініціаторами художньо-громадської акції стали активісти цивільного корпусу «Азов». Оскільки подібних творів в Україні на той час ще не було, організаторам довелося шукати тих, хто зміг би розробити ескіз і втілити його в життя. Автором ідеї композиції став донецький художник, який з початком воєнних дій був змушений виїхати з родиною до Харкова¹¹. Реалізувати проєкт допомагали місцеві харківські колеги, які кілька днів працювали в доволі несприятливих погодних умовах. Для самих митців та організаторів велике значення мало розміщення цього муралу саме в Харкові, щоб розпочати процес реформатування суспільної пам'яті мешканців міста та регіону про історично важливі саме для українців дати. Члени осередку цивільного корпусу «Азов» хотіли своїм заходом донести до місцевих мешканців важливий посил: самопожертва та героїзм юнаків — це не поразка Армії УНР, а її моральна перемога, бо півтисячі українських добровольців змогли зупинити майже вдвічі більшу більшовицьку армію. Промовистою відповіддю на те, наскільки важливо було розмістити мурал саме в Харкові, став акт наруги над зображенням, який відбувся у липні 2016 р. [10].

¹¹ Оскільки на окупованих територіях у митця залишились рідні, його ім'я з міркувань безпеки та на його особисте прохання не розголошується.

Іл. 10. Андрій Пальваль. Мурал «Крути 1918» (м. Київ, вул. Велика Васильківська, 111/113). 2019 р.

деякі епізоди фільму «Крути 1918» (реж. Олексій Шапарев). Стрічка вийшла в прокат 7 лютого 2019 р. Її додатковій промоції мали сприяти стінопис, створений на торцевому боці найближчого до Національного палацу мистецтв «Україна» (Київ) житлового будинку по вул. Великій Васильківській, 111/113 (див. іл. 10), та поширений у міському просторі постер до фільму.

Мурал став спільним проектом творців фільму «Крути 1918», департаменту суспільних комунікацій КМДА, Печерської районної в місті Києві державної адміністрації, громадської організації «Ай лав Юкрейн», проекту «Київські мурали», Farbox та артгрупи «Kailas-V». Безпосереднім автором зображення став художник Андрій Пальваль. Стінопис виконали в доволі стислі терміни: від 17 грудня 2018 р. до 19 січня 2019 р. Попри постійний вплив сонця, вітру, дощу та снігу, а також брудного міського повітря, мурал і сьогодні не втратив своєї яскравості, а головне — актуальності у зв'язку з активною фазою російсько-української війни, в якій українці знову відстоюють свою незалежність, а на фронті знов гинуть молоді й свідомі захисники й захисниці.

До питання використання різних форм вшанування пам'яті загиблих під Крутами в 1918 р. слід додати згадку про мистецьку розробку пам'ятної монети, яку випустив Національний банк України до 80-річчя бою. Авторами ескізів стали відомі українські художники й скульптори Анатолій Куц та Владислав Неверович. Монету було введено в обіг 30 січня 1998 р. і належить вона до серії «Відродження української державності». На аверсі монети по центру зображено тризуб — малий

Зображення облили червоною фарбою та залишили поверх нього напис «9 травня» [11]. Сам факт подібного вандалізму свідчить про серйозну проблему із історичною пам'яттю частини населення міста, яке не бажало розставитися з нав'язаною більшовиками візією української історії, навіть попри всі сучасні воєнно-політичні події.

У 2018 р. до формування належної пам'яті про Крути в молодих українців було залучене наймасовіше з видів мистецтва — кіно. На широкі екрани мав вийти перший фільм українського виробництва про події столітньої давнини. Загальний зміст і питання історичної відповідності у фільмі одразу викликали жваве обговорення в суспільстві. Під тиском істориків авторам навіть довелося перезняти

а

б

Ил. 11. Пам'ятна монета «80-РІЧЧЯ БОЮ ПІД КРУТАМИ. 29.01.1918»: а — аверс. 1998 р.; б — реверс. 1998 р.

Державний Герб України (див. іл. 11а). Він представлений на тлі багатофігурної композиції, яка втілює ідею розстріляного державного відродження: через центр мішені, позначеної на монетному полі трьома концентричними колами, прямує у перспективу колона озброєних юнаків. Ліворуч і праворуч від зображення дати «1918—1998». По колу розміщено написи: вгорі «УКРАЇНА» та внизу у два рядки «2 ГРИВНІ». На реверсі монети розміщена композиція з двох частин (див. іл. 11б). З одного боку представлено фігури крутянців як уособлення тих підрозділів, які виступили на захист УНР у січні 1918 р. З іншого боку — алегоричне зображення більшовицької навали у вигляді простертої руки, яка прокладає шлях кінноті, що атакує. Навколо зображення напис, розділений солярним знаком «80-РІЧЧЯ БОЮ ПІД КРУТАМИ. 29.01.1918».

Нарешті, неможливо не згадати про ідею вшанування подвигу крутянців гідним пам'ятником. Уперше ідея встановлення пам'ятника полеглим була озвучена в березні 1918 р. Спочатку над братським похованням на Аскольдовій могилі було встановлено звичайний дерев'яний хрест. Уже за кілька місяців у київських часописах почали з'являтися публікації про необхідність спорудження у столиці повноцінного пам'ятника загиблим. На заклик лікаря Сергія Коломійцева відгукнулася українська інтелігенція: Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, донька українського мецената Ганна Келер-Чикаленко, Григорій Коваленко, Володимир Дурадуківський, батьки й учні Першої української гімназії імені Тараса Шевченка та ін. 26 травня 1918 р. газета «Нова Рада» опублікувала статтю під назвою «Про необхідність спорудження в Києві пам'ятника полеглим за незалежність України», яка закінчувалася закликом до влади — «аби міністерство освіти оголосило народну підписку на улаштування монументу забитим в боях з більшовиками українським школярам і студентам та доручило відділові плястичних

Іл. 12. Пам'ятний гранітний хрест «Героям Крут» на меморіальній могилі загиблим під Крутами у парку на Аскольдовій могилі в Києві. 2011 р.

мистецтв справу організації будівництва». З цієї метою, як зазначав у своїй статті Павло Подобєд, було створено спеціальну комісію зі зведення пам'ятника, що мала визначити відповідне місце й опрацювати подані скульпторами проекти. Однак, ні за Центральної Ради, ні за Української Держави Павла Скоропадського задум так і не було реалізовано. Після остаточної поразки Армії УНР у війні з більшовиками могили учасників бою під Крутами були знищені радянською владою [12]. Тіла деяких крутянців згодом були перепоховані родичами на родинних ділянках інших міських кладовищ. Уже після відновлення незалежності в 1990-х рр. у парку на Аскольдовій могилі було встановлено пам'ятний дерев'яний хрест, замінений 2011 р. на новий (див. іл. 12). Це був гранітний хрест, подібний до тих, які встановлювали над могилами загиблих козаків. Крім головного напису «Героям Крут», на хресті також було висічено фразу «Найбільша любов — життя покласти за друзів», хоч насправді крутянці наклали головами за українську державу. Пояснити такий казус можна лише особливостями політики пам'яті того часу, коли головою держави був Віктор Янукович — проросійськи орієнтований політик. Водночас варто наголосити, що цей своєрідний пам'ятний знак правильніше було б назвати кенотафом, ніж традиційним надгробком над реальною могилою чи повноцінним пам'ятником, як витвором пластичного мистецтва, покликаною й осмислити історичні події, й вшанувати пам'ять загиблих.

На сьогодні, крім уже згаданого проекту пам'ятної стели на фасаді Академічного дому у Львові, відомо про такий же нереалізований проект пам'ятника,

Іл. 13. Валентин Сімянцев (Сім'янцев). Проект пам'ятника крутянцям, ХХ ст.

Іл. 14. «Меморіал пам'яті героїв Крут» біля села Пам'ятне Борзнянського району Чернігівської області. 2006 р.

автором якого був український скульптор Валентин Сімянцев (Сім'янцев) — колишній сотник Армії УНР, учасник Першого зимового походу та лицар Залізного хреста Армії УНР, який після поразки Української революції опинився в еміграції у Чехії, потім у Німеччині, а згодом у США. Встановити де, коли й з якої нагоди він взявся за цю ідею, не вдалося. Аналізуючи єдину збережену світлинку цього твору, можна припустити, що автор хотів засвідчити історичну тяглість боротьби українців різних часів за свободу. Скульптор запропонував зобразити двофігурну композицію, де за постаттю студента-крутянца мала стояти фігура гетьмана Івана Мазепи (на це вказувала її характерна іконографія) (див. іл. 13). Сучасне місце знаходження моделі залишається невстановленим. Таким чином, єдиним пам'ятником січневим подіям 1918 року залишається «Меморіал пам'яті героїв Крут», встановлений біля с. Пам'ятне Борзнянського району Чернігівської області. До складу комплексу входять 7-метрова могила-курган, увінчана 10-метровою колоною (див. іл. 14), що нагадує аналогічні елементи головного

¹² Інформація з відкритих джерел.

корпусу Університету святого Володимира й символізує колишній статус юних вояків, капличка, штучне озеро у формі хреста, та кілька залізничних вагонів часів Української революції, в яких розміщено невеличкий музей.

Авторами пам'ятника стали скульптор Анатолій Гайдамака й архітектор Володимир Павленко. Офіційне відкриття комплексу, яке здійснив Президент України Віктор Ющенко, відбулось 25 серпня 2006 р.

На початку 2000-х рр. на Лук'янівському кладовищі у Києві на знак пошани крутянців встановили гранітний хрест. Натомість згодом науковці спростували існування під ним реального поховання Володимира Наумовича та Володимира Шульгина. Утім, пам'ятник і досі залишається місцем пам'яті.

Поза межами української столиці спроба встановити пам'ятний знак «студентам-героям, що віддали своє життя за рідну землю, за свободу, за Україну», була здійснена 29 січня 2006 р. в Харкові. Ініціатором цього заходу була Харківська обласна організація партії «Пора». Зв'язок пам'ятного знаку з цим містом представники партійного осередку пояснювали тим, що серед полеглих юнаків були й харків'яни. У 2007 р. знак був демонтований невідомими, проте згодом його повернули на місце. У грудні 2009 р. через негоду й неякісне кріплення пам'ятник упав, після чого його передали на зберігання місцевому осередку «ВО Свобода»¹².

Цілоком окремою темою, яка заслуговує на спеціальне висвітлення, є репрезентація учасників подій під Крутами та факту перепоховання загиблих на Аскольдовій могилі у Києві у збережених кінофотодокументах. Віднайдені індивідуальні й збірні світліни, листівки з фотопортретами крутянців, фотографії поховальної процесії 19 березня 1918 р., а також поки не віднайдені кадри тогочасної кінохроніки, є тими реальними свідченнями, які дозволяють нам персоніфікувати події 100-літньої давнини й надати пам'яті про них індивідуального виміру. Дослідником цієї групи джерел, аналіз якої не входить до наших завдань, є Віталій Скальський [13]. Тож усім зацікавленим варто звернутися до публікацій історика та ознайомитися з результатами його наукових пошуків.

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можемо говорити про створений українськими митцями упродовж 1918—2025 рр. доволі значний корпус різножанрових творів, присвячених подіям під Крутами та їх учасникам. Особливе значення має той факт, що до його творців належало чимало не просто сучасників подій, але безпосередніх учасників Української революції. Ці люди, як і ті крутянці, яким вдалось вижити, усе своє життя продовжували боротьбу за визволення України та відновлення її незалежності. Тема Крут і жертвності полеглих розкрита майже всіма жанрами образотворчого мистецтва, а також творами художньої літератури, музики й кіно. Цілоком імовірно, що у майбутньому її інтерпретація буде відбуватися як у напрямку розширення жанрового розмаїття, так і в напрямку розробки нових візуальних форм.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Liubovets, O.M., Berezovskyi, O.M., Butko, S.V., Tyshchenko, A.O. & Tsybal, I.V. (Comps.). *Bii pid Krutamy v natsionalnii pamiaty: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Упорядники О.М. Любовець (керівник), О.М. Березовський, С.В. Бутко, А.О. Тищенко, І.В. Цимбал. Київ: ДП НБУ «Пріоритети», 2013. 288 с.].
2. Tynchenko, Ya. *Etiudy pro Kruty. Novi heroï, stari mify ta poshuk pokhovan. Ukrainyskyi tyzhden*. 24.01.2023. URL: <https://tyzhden.ua/etiudy-pro-kruty-novi-heroï-stari-mify-ta-poshuk-pokhovan/> [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Етюди про Крути. Нові герої, старі міфи та пошук поховань. *Український тиждень*. 24.01.2023. URL: <https://tyzhden.ua/etiudy-pro-kruty-novi-heroï-stari-mify-ta-poshuk-pokhovan/> (дата звернення: 30.10.2025)].
3. Zinkevych, O. & Zinkevych, N. (Comps.). *Kruty: Zbirka u pamiat heroïv Krut*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут / Упоряд. Зінкевич О., Зінкевич Н., Київ: Смолоскип, 2008. 422 с.].
4. Khiora, O. *Iz dolotom proty Kremliya: Povstanska hrafiika Nila Khasevycha. Bird In Flight*. 24.08.2022. URL: <https://birdinflight.com/nathnennya-2/20220823-nil-hasevych.html> [in Ukrainian].
[Хіора О. Із долотом проти Кремля: Повстанська графіка Ніла Хасевича. *Bird In Flight*. 24.08.2022. URL: <https://birdinflight.com/nathnennya-2/20220823-nil-hasevych.html> (дата звернення: 11.10.2025)].
5. Zhuravel, Yu. *Vutvy za zemliu ridnu*. Rivne, 2016 [in Ukrainian].
[Журавель Ю. Битви за землю рідну. Рівне: Видавництво «Діти підземелля», 2016. 48 с.].
6. Reins, M. (Ed.). *Perfetskyi. Iliustrovana monohrafiia*. B.m., 2021. URL: <https://rains-house.com/perfecky/> [in Ukrainian].
[Перфецький. Ілюстрована монографія / гол. ред. В. Рейнс. Б.м., 2021. 161 с. URL: <https://rains-house.com/perfecky/> (дата звернення: 22.08.2025)].
7. Tereshchuk, N. *Kartyna "Bii pid Krutamy" — rovernennia cherez 80 rokiv. Radio Svoboda*. 30.09.2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kartyna-bij-pid-krutamy-oleksandr-klymko/30191614.html> [in Ukrainian].
[Терещук Г. Картина «Бій під Крутами» — повернення через 80 років. *Radio Svoboda*. 30.09.2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kartyna-bij-pid-krutamy-oleksandr-klymko/30191614.html>].
8. Marychevskyi, M. (Ed.). *Mykola Bidniak. Albom*. Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
[Микола Бідняк. Альбом / За ред. М. Маричевського. Київ, 2000. 80 с.].
9. *Ukraina vid Trypillia do sohodennia v obrazakh suchasnykh khudozhnykiv. Druha vseukrainska vystavka. Dniu nauky prysviachuietsia (20.01—5.02.2006)*. Kataloh. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Україна від Трипілля до сьогодення в образах сучасних художників. Друга всеукраїнська виставка. Дню науки присвячується (20.01—5.02.2006). Каталог. Київ: НСХУ, 2007. 148 с.].
10. Noskov, V. *U Kharkovi stvoryly mural na chest Heroïv Krut. Radio Svoboda*. 29.01.2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27519495.html> [in Ukrainian].
[Носков В. У Харкові створили mural на честь Героїв Крут. *Radio Svoboda*. 29.01.2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27519495.html> (дата звернення: 12.10.2025)].
11. *Nevidomi oblyly farboiu mural Heroïam Krut, shcho na budivli po vulytsi Feierbakha u Moskovskomu raioni Kharkova. Ukrinform*. 10.05.2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2224880-u-harkovi-poskodili-mural-geroam-krut.html> [in Ukrainian].

- [Невідомі облили фарбою мурал Героям Крут, що на будівлі по вулиці Фейербаха у Московському районі Харкова. *Ukrinform*. 10.05.2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2224880-u-harkovi-poskodili-mural-geroam-krut.html> (дата звернення: 29.09.2025)].
12. Podobied, P. Koho y na shcho nadykhaly heroï Krut. *Ukrainskyi tyzhden*. 29.01.2012. URL: <https://tyzhden.ua/koho-j-na-shcho-nadykhaly-heroï-krut/> [in Ukrainian]. [Подобєд П. Кого й на що надихали герої Крут. *Український тиждень*. 29.01.2012. URL: <https://tyzhden.ua/koho-j-na-shcho-nadykhaly-heroï-krut/> (дата звернення: 15.10.2025)].
13. Skalskyi, V. Fotodzherela: ne plutaty pokhoron zhertv bilshovykiv ta pokhoron heroïv Krut (berezen 1918 r.). *LIKBEZ. Istorychnyi front*. 31.01.2017. URL: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-fotodzherela-ne-plutaty-pohoron-zhertv-bilshovykiv-ta-pohoron-geroyiv-krut-berezen-1918-r.html> [in Ukrainian]. [Скальський В. Фотоджерела: не плутати похорон жертв більшовиків та похорон героїв Крут (березень 1918 р.). *ЛІКБЕЗ. Історичний фронт*. 31.01.2017. URL: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-fotodzherela-ne-plutaty-pohoron-zhertv-bilshovykiv-ta-pohoron-geroyiv-krut-berezen-1918-r.html> (дата звернення: 14.09.2025)].

Надійшла / Received 09.11.2025

Olha KOVALEVSKA

Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher
National Preserve “Kyiv Pechersk Lavra” (Kyiv, Ukraine)
o_kovalevska2013@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

EVENTS OF 1918 CLOSE TO KRUTY AND THEIR
PARTICIPANTS IN THE INTERPRETATION
OF UKRAINIAN ARTISTS: INFORMATIONAL,
EMOTIVE, AND COMMEMORATIVE COMPONENTS

The purpose of the article is to review, characterize, and demonstrate the corpus of artistic works dedicated to the events at Kruty and their participants; to represent their informative potential, emotive functions, and commemorative components that contribute to preserving the collective memory of the events of January 29, 1918, and also to constructing historical perceptions of those events among modern generations of Ukrainians. **The source base** contains a complex of currently identified artistic works and visual materials, namely graphics and graphic design, painting, and plastic arts. **The historiography** of the topic is limited compared to the factual historiography of the issue, represented by only a few specialized studies and publicistic articles by such authors as P. Podobied, V. Skalskyi, and others. **The research methodology** is based on the principles of historicism, consistency, and impartiality, utilizing a source-study approach and methods of specialized historical disciplines, including heuristics, retrospection, comparison, and iconography. **The scientific novelty** of the article lies in the fact that, for the first time, it analyzes several groups of visual sources created during 1918—2025, which reflect both the real events at Kruty in 1918 and public perceptions of them; it demonstrates the informational, emotive, and commemorative components of artistic interpretations. **The research results** demonstrate the ability of artworks to reflect the essence of historical events, facilitate the visual construction of public memory, and evoke corresponding emotions, which helps their integration into educational, national-patriotic, and formative activities significant in the context of war.

Keywords: *Kruty, Kruty heroes (Krutyantsi), painting, graphics, murals, numismatic sources, photo documents, audiovisual sources (cinema), culture of memory.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.173>

УДК: 94:[321.013:341.221.27:33.02](438:47+57)“1939/1945”(09)

ПОЛЬСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ КОРДОНУ З СРСР (1939—1945): ГЕОПОЛІТИЧНІ, НАЦІОНАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ

Мета публікації полягає у запровадженні до наукового обігу виявлених архівних документів, які дозволяють висвітлити основні чинники, які польська дипломатія враховувала при обговоренні питання польсько-радянського повоєнного кордону. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, наукової неупередженості та системності. Використано порівняльно-історичний, причинно-наслідковий методи досліджень, а також загальнонаукові прийоми аналізу й узагальнення. **Наукова новизна.** Уперше до наукового обігу введено документи, які підкреслюють важливість національного та економічного чинників в обговоренні в роки Другої світової війни питання встановлення польсько-радянського повоєнного кордону. Аналіз архівних документів дає підстави стверджувати, що поряд з аргументами про культурну вагомість для Польщі «східних кресів», їх укорінення в польську традицію і культуру, проживання там великої кількості поляків, дуже важливим був економічний потенціал цих земель. «Лінія Керзона» від'єднувала від післявоєнної Польщі значну частину покладів нафти, природного газу, калійних солей, деревини й інших важливих ресурсів. У цьому переліку чинників аргумент про проживання на «східних кресах» значної кількості поляків не був переконливим, позаяк польський еміграційний уряд у Лондоні розумів, що результати перепису 1931 р. були сфальсифіковані, про що свідчать доповідні записки Едварда Штурма де Штрема і Людвіка Гродзіцького.

Ключові слова: *Польща, СРСР, польсько-радянський кордон, «лінія Керзона», «східні креси», економічний потенціал, національна та релігійна ідентичність.*

2025 року людство відзначало 80-річчя завершення Другої світової війни, у результаті якої, здавалося б, назавжди було встановлено нові, непорушні кордони в Європі. Дискусії стосовно повоєнного облаштування геополітичної карти Євро-

Ц и т у в а н н я: Польська дипломатія про визначення кордону з СРСР (1939—1945): геополітичні, національні та економічні чинники (вступна стаття й публікація *І. Мраки*). *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 173—203. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.173>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 1 (586)

пи розпочалися відразу після окупації Польщі та тривали впродовж усієї війни. Проблема польсько-радянського кордону посідала чільне місце в перемовинах, обговорювалась як на зустрічах учасників антигітлерівської коаліції, так і в приватних розмовах політиків і дипломатів.

Історіографія питання окреслення лінії польсько-радянського кордону представлена здебільшого працями польських учених. Тема встановлення польсько-радянського кордону активно почала досліджуватись польськими ученими з другої половини 60-х рр. ХХ ст. Йдеться передусім про роботи В. Ковальського [1], С. Забелло [2], Г. Баговського [3; 4]. Відкриття на початку 1990-х рр. доступу до закритих раніше архівів сприяло появі нових праць. Передусім треба відзначити праці Я. Тебінки [5—7], М. Камінського [8; 9], Я. Слюсарчика [10], П. Еберхардта [11; 12], К. Керстен [13; 14], Г. Бартошевіча [15; 16] й ін. Говорячи про вивчення даної проблематики українськими дослідниками, зазначимо, що лише окремі її аспекти вивчені вітчизняними істориками [17—21]. І. Козловський дослідив історію встановлення польсько-українського відтинку східного кордону Польщі у 1941—1951 рр., проаналізував взаємини польського еміграційного та радянського урядів, позиції обох сторін щодо повоєнного кордону між Польщею та СРСР [17]. У праці В. Макарчука зроблено акцент на міжнародно-правових аспектах визначення польсько-радянського кордону, проаналізовано позиції урядів «великої трійки» та польського еміграційного уряду [18].

Розмови про територіальне розмежування польсько-радянського прикордоння розпочалися ще восени 1939 р. Вже тоді можна було простежити контури позиції деяких учасників переговорного процесу. Польська сторона одразу обстоювала відновлення status quo ante bellum у питанні східного кордону, сподіваючись на підтримку передусім Великої Британії й інших союзників. Однак британська сторона на той час ще не мала чіткої візії щодо польсько-радянського кордону, а в Лондоні поступово зростав скептицизм щодо перспектив реалізації прагнень польського союзника. Восени 1939 р. британці сумнівалися в можливості повернення Польщі територій, окупованих Червоною армією і заселених переважно непольським населенням. Підтвердження цьому — доповідна записка референта у справах Східної Європи центрального департаменту Форин офісу Айвона Кіркпатрика від 1 жовтня 1939 р., в якій він, проаналізувавши геополітичні інтереси сторін конфлікту, національний склад населення окупованих територій, маркування щойно встановленого радянського кордону, висловив сумніви в можливості відновлення передвоєнних польських меж на східному кордоні. На думку політика, для британського уряду було б кращим задекларувати застосування етнографічного принципу при врегулюванні проблеми кордонів Польщі на сході й дотримуватись такої позиції доти, доки СРСР не виступить проти Великої Британії [4, с. 171; 19, с. 109—119].

Восени 1939 р. британці не раз піддавали сумніву перспективи повернення II Речіпосполитій її передвоєнних кордонів. Так, під час візиту міністра закордонних справ польського еміграційного уряду Августа Залеського до Лондона 11—12 жовтня британський міністр закордонних справ Едуард Вуд Галіфакс нагадав польському дипломатові, що в 1919 р. кордон, запропонований лордом Керзоном,

відомий згодом як «лінія Керзона»¹, відділяв від Польщі не польські, а тільки українські й білоруські терени. При цьому Е. Галіфакс підкреслив, що «за жодних обставин Польща не може розраховувати на те, що Велика Британія розпочне війну проти Радянської Росії задля повернення їй польських територій, окупованих Радами» [12, с. 60—61; 22, с. 593]. Він же на засіданні британського парламенту 26 жовтня заявив, що радянське керівництво у своїх діях мало на меті просування власного кордону до лінії, запропонованої лордом Керзоном як східний кордон польської держави під час Паризької мирної конференції [24, с. 356]. Після демаршу польської сторони Е. Галіфакс за кілька днів уточнив, що його промова в парламенті не мала офіційного характеру, а була проявом його особистої позиції². Хай там як, заяви подібного змісту свідчили про небажання британської сторони ставити на порядок денний питання окупації Радянським Союзом майже половини Польщі [7, с. 87; 25, с. 81].

Питання польсько-радянського кордону перебувало під пильним контролем радянського керівництва, яке за допомогою своїх дипломатів у Європі в неофіційному порядку повсякчас підкреслювало власну позицію щодо сусідства з майбутньою Польщею. Так, у розмові з румунським дипломатом представник Кремля в секретаріаті Ліги Націй у Женеві Андрій Соколін зазначив, що «Радянський Союз не цікавить проблема відбудови Польщі. У жодному випадку цього не можна було б досягнути за рахунок територій, щойно отриманих Росією». При цьому радянський чиновник припустив, що у випадку відновлення польської незалежності його уряд міг би погодитися на «лінію Керзона». Про це повідомив Генеральний консул Польщі в Швейцарії Казімеж Трембіцький у рапорті від 20 листопада 1939 р.³

Окреслені сторонами позиції щодо польсько-радянського кордону залишалися практично незмінними впродовж усієї війни. Щоправда, польська дипломатія докладала чимало зусиль, аби переконати західних союзників у слушності своїх прагнень, сподіваючись на їх підтримку та тиск на Кремль при розв'язанні територіальних питань. Ситуація змінилася після початку німецько-радянської війни. Західні держави, передусім США та Велика Британія, усвідомлювали, що на СРСР з його людськими ресурсами лежав основний тягар війни. В їхніх інтересах було забезпечи-

¹ «Лінія Керзона» — проект польсько-радянської демаркаційної лінії, запропонований міністром закордонних справ Великої Британії Джорджем Керзоном під час радянського наступу на Варшаву в серпні 1920 р. на підставі проекту східного кордону Польщі, визначеного 8 грудня 1919 р. Найвищою Радою Паризької мирної конференції. Лінія проходила від Гродна на Ялівку, Немирів, Брест Литовський, Дорогуськ — Устилут, на схід від Грубешова через Крилів, на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат [21, с. 314—348; 23, с. 296—297].

² 27 жовтня 1939 р. А. Залеський на засіданні Ради Міністрів повідомив, що надіслав до британського колеги листа, в якому вказав на несумісність заяви керівника Форин офісу з основними положеннями англо-польської політичної лінії щодо СРСР, узгодженої в жовтні 1939 р. (Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі — ААН). Zesp. HI/Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Sygn. 53. S. 473).

³ ААН. Zesp. Poselstwo w Bernie. Sygn. 5. S. 55.

ти монолітність країн антигітлерівської коаліції, що вимагало нормалізації польсько-радянських відносин, на чому вже в червні 1941 р. почали наголошувати в Лондоні.

Напередодні польсько-радянських переговорів радянська сторона підтвердила, що залишається на позиції встановлення повоєнних кордонів за етнографічним принципом, не виключаючи при цьому повернення до Польщі деяких міст і регіонів, що відійшли до СРСР восени 1939 р.⁴ У таборі «лондонців» думки щодо позиції на переговорах із СРСР розділилися: від категоричності щодо визнання радянським керівництвом передвоєнного кордону на сході до пошуку компромісної формули. Прем'єр-міністр еміграційного уряду в Лондоні Владислав Сікорський, очевидно під впливом польського посла у Великій Британії Едварда Рачинського, схилився до компромісного варіанту — визнання Кремлем недійсними німецько-радянських домовленостей, укладених у 1939 р.⁵ Зважаючи на непопулярність Ризького договору серед британців, В. Сікорський допускав можливість зміни східного кордону в ході переговорів із СРСР та пошуку компромісу, наприклад, шляхом компенсації територіальних втрат коштом Німеччини на західному кордоні [27, с. 79—81].

У липні 1941 р. в ході офіційних польсько-радянських переговорів у столиці Великої Британії обидві сторони, попри усвідомлення неминучості поступок, рішуче обстоювали власні позиції. Спроба поляків змусити Кремль визнати передвоєний кордон була безрезультатною. Лише завдяки британцям, які погодилися офіційно задекларувати невизнання територіальних змін, що відбулися від початку війни, вдалося схилити «лондонців» до підписання угоди з СРСР 30 липня 1941 р. і таким чином відновити польсько-радянські дипломатичні відносини [7, с. 138—155]⁶. Питання польсько-радянського кордону було відкладене, але не знято з порядку денного, радше навпаки — воно поступово загострювалось як в офіційних переговорах, так і в приватних розмовах.

Після відновлення польсько-радянських відносин і відтермінування питання спільного кордону радянська дипломатія все наполегливіше вимагала від поляків і західних союзників визнати «лінію Керзона». Пропозиції такого характеру були озвучені під час візиту глави британського зовнішньополітичного відомства Ентоні Ідена до Москви в грудні 1941 р. У ході зустрічі в Кремлі Й. Сталін вимагав від бри-

⁴ Ibid. Zesp. III/Akta Stanisława Mikołajczyka. Sygn. 50. S. 574.

⁵ Ibid. Sygn. 48. S. 224. Польський посол у Великій Британії Е. Рачинський у меморандумі від 1 липня 1941 р. висловив упевненість, що Радянський Союз не відіграватиме головної ролі на мирних переговорах, коли вирішуватиметься питання кордонів Польщі. З огляду на це, він пропонував домогтися від СРСР тільки визнання недійсними радянсько-німецьких договорів від серпня — вересня 1939 р. [26, с. 120—122].

⁶ Того ж дня, 30 липня 1941 р., Е. Іден вручив В. Сікорському ноту, в якій йшлося про те, що британський уряд не визнає жодних територіальних змін, здійснених у Польщі від початку війни. Проте нота не гарантувала кордонів Польщі, на чому Е. Іден незабаром наголосив у парламенті [24, с. 474—475; 28, с. 151]. Водночас варто зазначити, що В. Сікорський, підписуючи угоду з СРСР, керувався передусім прагненням допомогти багатьом тисячам поляків, що перебували на радянській території, на чому неодноразово наголошували польські політики як до, так і після підписання угоди [29, с. 236; 30, с. 401—434].

танської делегації визнати кордони СРСР станом на 22 червня 1941 р., водночас він вважав можливим залишити Львів у складі Польщі за умови, що Вільно й Білосток відійдуть до СРСР, або навпаки [31, с. 740—741]⁷. Таку ж позицію радянська сторона зайняла й у переговорах з поляками. Так, 15 грудня 1942 р. під час розмови з польським дипломатом Тадеушем Янковським радник радянського посольства при еміграційних урядах Василь Вальков відзначив, що Кремль ніколи не погодиться, щоб прагнення поляків відродити «велику Польщу» реалізувалося ціною радянських територій⁸. Варто зазначити, що заяви радянської сторони прозвучали під час важких і вирішальних боїв на Східному фронті. Після перемоги під Сталінградом та розгортання наступу радянська дипломатія стала ще категоричнішою, а непоступливість поляків лише підвищувала градус напруги у двосторонніх відносинах, що, врешті-решт, призвело до їх розриву у квітні 1943 р.⁹

На тлі суперечки «лондонців» із СРСР британські політики навесні 1943 р. переконували поляків у необхідності піти на поступки Кремлю та змиритися з втратою тих територій, де поляки не становили більшості¹⁰. У відповідь польська сторона запевняла, що після війни зможе порозумітися з українцями. Так, 14 квітня 1943 р. В. Сікорський, виступаючи в британському парламенті, зазначив, що «кордон, встановлений у Ризі, став результатом порозуміння обох сторін» і «нема нічого дивного, що при визначенні кордону по обидва боки залишилося мішане населення». При цьому він наголошував, що «уряд Польщі налаштований надати українцям автономію, навіть територіальну, і вірить, що порозуміється з ними. Настрої українського населення традиційно були антиросійськими. Сьогодні починають згасати пронимецькі симпатії, які проявлялися серед українців на початку німецької окупації, водночас зростають симпатії до Польщі»¹¹.

Відновлення польсько-радянських відносин виявилось справою непростую, навіть попри всі спроби уряду Вінстона Черчилля. Кремль чимраз категоричніше заявляв, що поновлення відносин з поляками залежить насамперед від їхньої згоди на зміну кордону. Як наслідок, в урядових колах Лондона і Вашингтона протягом літа — осені 1943 р. утвердилося переконання, що «лінія Керзона» становить

⁷ Запропонований Кремлем механізм вирішення польсько-радянської територіальної суперечки не був схвалений британцями. Британська делегація не мала повноважень для укладення таких домовленостей, хоча ще з осені 1941 р. в урядових колах Лондона «лінія Керзона» розглядалась як оптимальний варіант кордону (AAN. Zesp. NI/Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Sygn. 57. S. 740—741).

⁸ AAN. Zesp. NI/Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Sygn. 62. S. 472.

⁹ Після оприлюднення німецькою стороною 12 квітня 1943 р. інформації про масові поховання польських офіцерів у катинському лісі, у вбивстві яких було звинувачено СРСР, «лондонці» 17 квітня звернулися до Міжнародного Червоного Хреста з пропозицією провести експертизу поховань. Радянська сторона використала це як привід для розірвання дипломатичних відносин з польським урядом, що було зафіксовано нотою Кремля від 25 квітня 1943 р. (Дока. див.: [32, с. 201—215]).

¹⁰ AAN. Zesp. NI/Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Sygn. 66. S. 651.

¹¹ Ibid. S. 145. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду проаналізовано Л. Зашкільняком [33, с. 114—157].

найкращий варіант розв'язання польсько-радянської територіальної суперечки¹². У цьому поляки не раз переконувались у розмовах з політиками обох країн¹³.

16 листопада 1943 р., незадовго перед Тегеранською конференцією, польська сторона представила прем'єр-міністру Великої Британії В. Черчиллю меморандум, в якому обґрунтовувала свою позицію в питанні східного кордону. У документі наголошувалось, що, по-перше, Польща, яка веде боротьбу в обороні своїх кордонів з 1939 р., «не дала жодного Квіслінга (колаборанта — *I. M.*)», і має підстави сподіватися, що з цієї війни не вийде зменшеною. По-друге, території, які вимагає СРСР, «містять важливі центри польського життя, тісно пов'язані з польською традицією, цивілізацією та культурою. Польське населення, яке там проживає з давніх часів, становить відносно більшість»». До того ж невисока щільність населення та специфічні економічні можливості «східних кресів» дали б змогу розвантажити перенаселені західні воєводства. Врешті-решт, «польський уряд не міг би розпочати дискусію про територіальні поступки, насамперед тому, що це призвело б до безконечного ланцюга нових вимог за відсутності ефективних гарантій незалежності та безпеки Польщі з боку Великої Британії та Сполучених Штатів»¹⁴. Зміст документа однозначно засвідчив відмову польської сторони починати дискусію та йти на поступки СРСР у справі спільного кордону.

Тегеранська конференція стала переломним моментом у формуванні післявоєнної геополітичної карти Східної Європи. Саме тут британський прем'єр, без відома та згоди «лондонців», за допомогою кількох сірників продемонстрував власну позицію щодо розв'язання питання кордонів Польщі: це «лінія Керзона» з одночасною компенсацією на заході коштом територій Німеччини. Уперше свою позицію британський лідер офіційно озвучив під час дискусії в Палаті Громад 22—23 лютого 1944 р. У виступі перед депутатами він заявив про необхідність поступок з боку поляків у питанні східного кордону й наданні ними згоди на «лінію Керзона» з одночасною територіальною компенсацією на півночі й заході, з чим погоджувалась більшість парламентарів та експертів Форин офісу¹⁵. Головним аргументом прихильників «лінії Керзона» стало питання національного складу населення польсько-українського прикордоння. Так, 24 січня 1944 р. співробітник британського посольства при польському уряді в еміграції Френк Сейвері предста-

¹² AAN. Zesp. Ambasada RP w Londynie. Sygn. 1486. S. 76; Ibid. Zesp. HI/Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Sygn. 72. S. 49.

¹³ На зустрічі з польськими політиками 26 липня 1943 р. В. Черчилль заявив, що не має наміру брати на себе жодних зобов'язань у справі відновлення польських передвоєнних кордонів. За його словами, кордони не становлять «табу» і можуть бути змінені (AAN. Zesp. HI/Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Sygn. 66. S. 600). Подібні погляди існували й в американському суспільстві. Так, полковник Станіслав Гано у доповідній записці відзначив, що переважна більшість американців переконана, що «США ніколи не оголосять війни Росії, щоб боронити східні кордони Польщі» (AAN. Zesp. HI/Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Sygn. 72. S. 49).

¹⁴ AAN. Zesp. HI/Akta Stanisława Mikołajczyka. Sygn. 52. S. 584.

¹⁵ Ibid. Zesp. HI/Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Sygn. 76. S. 239—248.

вив Е. Ідену рапорт, в якому зазначав, що за умови залишення в кордонах Польщі «східних кресів» українська проблема завжди буде перешкодою до встановлення добросусідських відносин між Польщею та СРСР, а це суперечило британській концепції відновлення національно однорідної Польщі [34, с. 142].

Протягом 1944 р. британці докладали зусиль, намагаючись переконати уряд С. Миколайчика прийняти «лінію Керзона» й розпочати процес відновлення відносин з Москвою [9, с. 310]. Апогеєм багатосторонніх переговорів стала зустріч у Москві в жовтні 1944 р. В. Черчилля, Й. Сталіна й С. Миколайчика, у ході якої останній переконався в безперспективності відстоювання *status quo ante bellum*. Під тиском В. Черчилля та Й. Сталіна польський прем'єр 14 жовтня дав згоду на «лінію Керзона» (лінія «Б»), яка передбачала збереження в межах Польщі Львова та дрогобицько-бориславського регіону [7, с. 368; 35, с. 784]. Таке розв'язання питання не влаштувало Й. Сталіна, хоча це були значні поступки з боку поляків. Наприкінці візиту в Москву, на останній зустрічі з Й. Сталіним 18 жовтня, С. Миколайчик остаточно пересвідчився, що без згоди на «лінію Керзона» в радянській версії не може бути й мови про порозуміння з Кремлем¹⁶.

Закономірно постає питання: чим польського прем'єра не влаштував варіант «лінії Керзона» (лінія «А»), пропонуваній радянським керівництвом? Відповідь на це питання частково можуть дати дві доповідні записки, укладені колишнім головою Центрального статистичного управління II Речіпосполитої Е. Штурм де Штремом¹⁷ та експертом з міжнародних відносин Міністерства інформації та документації в еміграційному уряді Л. Гродзіцьким¹⁸. Як впливає з представлених ними документів, аргументи, засновані на культурній вагомості для поляків «східних кресів», не були такими вже й визначальними. Важливу роль тут відіграв економічний фактор, що підтверджують висновки Е. Штурм де Штрема. Проаналізувавши економічний потенціал «східних кресів», експерт наголошував на необхідності залишити в межах Польщі терени, що безпосередньо прилягають до «лінії Керзона», а саме Львів і дрогобицько-бориславський регіон, багатий на корисні копалини. Так, згідно з його підрахунками, у разі встановлення східного кордону по «лінії Керзона» (лінія «А») Польща втратила б 60 % видобутку

¹⁶ Ibid. Zesp. NI/Akta Stanisława Mikołajczyka. Sygn. 49. S. 13—14.

¹⁷ Едвард Штурм де Штрем (1885—1962) — польський статистик і демограф, голова Центрального статистичного управління в 1929—1939. З 1939 р. перебував у Франції, згодом у Великій Британії. Співпрацював з польським еміграційним урядом. У 1943—1946 рр. викладав в Оксфордському університеті. У листопаді 1946 р. повернувся до Польщі. 16 березня 1946 р. у лондонському виданні «Tygodnik Polski — The Polish Weekly» опублікував статтю «Prawdziwa Statystyka», в якій зазначив, що при проведенні перепису в 1921 та 1931 рр. польська влада вдавалася до фальшувань, що спотворило правдиву статистику щодо сходу Польщі. Однак деякі дослідники стверджують, що ця стаття мала на меті виправдати зміну польсько-радянського кордону [36, с. 78; 37, с. 664—667].

¹⁸ Людвік Гродзіцький (1891—1979) — походив з Галичини, член Строніцтва Людового, під час Другої світової війни був на посаді експерта з міжнародних відносин Міністерства інформації та документації польського еміграційного уряду в Лондоні [38, с. 17].

нафти, 90 % природного газу, виробництво всієї калійної солі, близько 55 % лісів і 60 % деревної продукції. Заради збереження принаймні частини цих природних багатств, він пропонував шість можливих варіантів польсько-радянського кордону. В основу кожного з них була покладена «лінія Керзона», але з певними корективами на північно-східному та південно-східному відтинках на користь Польщі¹⁹.

Важливими є також висновки Л. Гродзіцького, які ставили під сумнів аргумент польської сторони про «польськість» територій на схід від «лінії Керзона» та проживання там значної частини поляків. За словами експерта, «сприятливою для нас є лише етнографічна структура Львова. На решті ж територій, як би ми їх не ділили, ми є меншиною, інколи доволі сильною, та все ж дуже розпорошеною, що проживає в основному у містах»²⁰. У ймовірній дискусії про національний склад «східних кресів» відправною її точкою, на думку Л. Гродзіцького, «повинні служити результати перепису 1931 року, правдивість якого ми повинні рішуче відстоювати. Але про його інтегро ми повинні усвідомлювати, що перепис 1931 року був сфальсифікований на нашу користь. У випадку південно-східних територій, це відбувалося шляхом: 1) пошуку і знаходження греко-католиків, які визнавали польську мову рідною, 2) збільшення кількості римо-католиків за рахунок зменшення греко-католиків»²¹.

Звітуючи про результати переговорів у Москві перед урядом і Національною Радою, С. Миколайчик констатував, що без визнання «лінії Керзона» поновлення відносин з Кремлем неможливе. Однак йому так і не вдалося переконати польський політикум у Лондоні піти на поступки. 24 листопада С. Миколайчик подав у відставку. Новий уряд Томаша Арцішевського категорично зайняв позицію відновлення передвоєнного кордону на сході. У підсумку справу повоєнних кордонів Польщі було вирішено без участі «лондонців» та відповідно до вимог Й. Сталіна, який використовував політику доконаних фактів, контролюючи території, на які мав претензії. Терени ж Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя залишилися за «лінією Керзона», а українське населення, що споконвіку там проживало, було депортоване в 1944—1946 рр. до СРСР, а в 1947 р. — на так звані «Повернені Землі» («Ziemia Odzyskana»).

Отже, при обговоренні питання повоєнного кордону з СРСР польські політики аргументували свою позицію насамперед історичним і культурним зв'язком «східних кресів» з Польщею, але брали до уваги й економічний потенціал / значення для післявоєнного розвитку країни, хоча й не акцентували це під час переговорів. «Лінія Керзона» відмежовувала від Польщі значні поклади нафти, природного газу, калійних солей та інших важливих ресурсів. Аргумент про «відносну більшість» поляків на «східних кресах» не був переконливим, позаяк «лондонці» розуміли, що результати перепису 1931 р. були сфальсифіковані на їхню користь, що, зрештою, підтверджують доповідні записки Е. Штурм де Штрема та Л. Гродзіцького.

¹⁹ Ibid. Sygn. 29. S. 959—961.

²⁰ Ibid. S. 963.

²¹ Ibid.

* * *

У публікації вміщено два документи (доповідні записки), авторами яких є згадувані Е. Штурм де Штрем і Л. Гродзіцький. Записки не мають власного датування, найбільш вірогідною датою їх укладання є початок 1945 р., що узгоджується з їхнім змістом та підтверджується написом на обкладинці архівної справи. До другого документа додаються таблиці, які розміщені одразу після тексту. Публікація здійснюється мовою оригіналу та у перекладі українською. Фотокопії опублікованих документів зберігаються в Архіві нових актів у Варшаві (Польща) у фонді С. Миколайчика (HI/Акта Stanisława Mikołajczyka). Оригінали доповідних записок знаходяться в Інституті Гувера Стенфордського університету у Каліфорнії (США). При підготовці до друку виправлено граматичні огріхи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kowalski, W. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie 1939—1945. Warszawa: Książka i Wiedza, 1966. 746 s. [in Polish].
2. Zabiello, S. O rząd i granice. Walka dyplomatyczna o sprawę polską w II wojnie światowej. Warszawa: PAX, 1970. 324 s. [in Polish].
3. Batowski, H. Pierwsze tygodni wojny. Dyplomacja zachodnia do połowy września 1939 r. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1967. 310 s. [in Polish].
4. Batowski, H. Zachód wobec granic Polski 1920—1940. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1995. 236 s. [in Polish].
5. Tebinka, J. Debata Polska w brytyjskim parlamencie (27 luty — 1 marzec 1945 r.). *Dzieje Najnowsze*. 1994. 1: 59-76 [in Polish].
6. Tebinka, J. Od Jałty do Poczdamu. Służby specjalne ZSRR a powstanie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej. *Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944—1989*. 2020. 1 (18): 459-481 [in Polish].
7. Tebinka, J. Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939—1945. Warszawa: Neriton, 1998. 458 s. [in Polish].
8. Kamiński, M. Rząd Stanisława Mikołajczyka wobec konferencji przywódców Wielkiej Brytanii, Związku Sowieckiego i Stanów Zjednoczonych w Teheranie (28 listopada — 1 grudnia 1943 r.). *Prace Komisji Środkowo-Wschodniej*. 1997. V: 109-127 [in Polish].
9. Kamiński, M. Wielka Brytania: sojusznik Polski czy sowiecki poplecznik? Brytyjskie próby skłonienia rządu polskiego do kapitulacji wobec rządów sowieckich (styczeń — luty 1944). *Arcana*. 1997. 2: 47-65 [in Polish].
10. Ślusarczyk, J. Obszar i granice Polski (od X do XX wieku). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997. 171 s. [in Polish].
11. Eberhardt, P. Jak kształtowała się wschodnia granica PRL. *Zeszyty Historyczne*. 1989. 90: 3-34 [in Polish].
12. Eberhardt, P. Polska granica wschodnia. Warszawa: Spotkania, 1992. 223 s. [in Polish].
13. Kersten, K. Jałta w polskiej perspektywie. Londyn, Warszawa: Aneks, 1989. 260 s. [in Polish].
14. Kersten, K. Rząd RP wobec mediacji brytyjskiej (styczeń — marzec 1944 r.). *Dzieje Najnowsze*. 1998. 1: 29-52 [in Polish].
15. Bartoszewicz, H. Między Jałtą a Poczdamem. Związek Sowiecki wobec Europy Środkowo-Wschodniej (luty — lipiec 1945 roku). *Od Wersalu do Poczdamu. Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918—1945*. Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 23—24 października 1995 r. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1996. 138-150 [in Polish].

16. Bartoszewicz, H. *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944—1948*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1999. 407 s. [in Polish].
17. Kozlovskiy, I. *Vstanovlennia ukrainsko-polskoho kordonu 1941—1951 rr.* Lviv, 1998 [in Ukrainian].
[Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941—1951 рр. Львів: Каменярь, 1998. 284 с.].
18. Makarchuk, V. *Mizhnarodno-pravove vyznannia derzhavnogo kordonu mizh Ukrainoiu i Polshcheiu (1939—1945)*. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Макарчук В. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939—1945). Київ: Атіка, 2004. 348 с.].
19. Mraha, I. *Brytanski pravliachi kola shchodo maibutnoho polskoi derzhavy (veresen — lystopad 1939 r.)*. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. 2011. 12: 109-119 [in Ukrainian].
[Мрака І. Британські правлячі кола щодо майбутнього польської держави (вересень — листопад 1939 р.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2011. Вип. 12. С. 109—119].
20. Mraha, I. *Liniia Kerzona u politytsi Velykoi Brytanii shchodo normalizatsii polsko-radianskykh vidnosyn (1943)*. *Problemy slov'anoznavstva*. 2008. 57: 86-95 [in Ukrainian].
[Мрака І. Лінія Керзона у політиці Великої Британії щодо нормалізації польсько-радянських відносин (1943). *Проблеми слов'янознавства*. 2008. Вип. 57. С. 86—95].
21. Syrota, R. "Liniia Kerzona" chy "liniia Nemiera"? *Kordon i modernizatsiia v bahatoetnichnomu rehioni*. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*. 2005. 39-40: 314-348 [in Ukrainian].
[Сирота Р. «Лінія Керзона» чи «лінія Нем'єра»? Кордон і модернізація в багатоетнічному регіоні. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2005. Вип. 39-40. С. 314—348].
22. *Polska, w polityce międzynarodowej (1939—1945)*. *Zbiór dokumentów*. 1939. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989. 670 s. [in Polish].
23. Pidkova, I. & Shust, R. (Eds.). *Dovidnyk z istorii Ukrainy*. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Довідник з історії України / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. Київ: Генеза, 2001. 1136 с.].
24. Jędrzejewicz, W. (Ed.). *Poland in the British Parliament 1939—1945*. Vol. 1: *British Guaranties to Poland to the Atlantic Charter (March 1939 — August 1941)*. New York: Józef Piłsudski Institute of America, 1946. 495 p.
25. Gardner, L. *Strefy wpływów. Wielkie mocarstwa i podział Europy. Od Monachium do Jałty / z agn. przeł. H.Górska*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1999. 335 s. [in Polish].
26. Raczyński, E. *W sojuszniczym Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939—1945*. Warszawa: Naczelna Oficyna Wydawnicza, 1989. 450 s. [in Polish].
27. Polonski, A. (Ed.). *The Great Powers and the Polish Question 1941—1945. A Documentary Study in Cold War Origins*. London: London School of Economics and Political Science, 1976. 282 p.
28. Dymarski, M. *Stosunki wewnętrzne wśród polskiego wychodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939—1945*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. 456 s. [in Polish].
29. Buczek, R. *Stanisław Mikołajczyk*. T. 1. Toronto: Century Publishing Company Ltd., 1996. 836 s. [in Polish].
30. Cieniala, A. *General Sikorski and the Conclusion of the Polish-Soviet Agreement on July 30, 1941: a Reassessment*. *Polish Review*. 1996. 4: 401-434.
31. Kynin, G.P. & Laufer, Y. (Compts.). *SSSR i germanskiy vopros 1941—1949: Dokumenty iz Arkhiva vneshney politiki Rossiyskoy Federatsiyi*. V 3-kh tt. T. 1: 22 iyunia 1941 — 8 maya 1945 g. Moscow, 1996. 784 s. [in Russian].

- [СССР и германский вопрос 1941—1949: Документы из Архива внешней политики Российской Федерации. В 3-х тт. Т. 1: 22 июня 1941 — 8 мая 1945г. / Сост. Г.П. Кынин и Й. Лауфер. Москва, 1996. 784 с.].
32. Zuziak, J. Okoliczności zerwania przez Związek Sowiecki stosunków dyplomatycznych z Polską w kwietniu 1943 r. *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2022. 13 (2): 201-215 [in Polish].
 33. Zashkilniak, L. Ukrainska problema v politytsi polskoho emihratsiinoho uriadu i polskoho pidpillia v 1939—1945 rokakh. *Ukraina — Polshcha: vazhki pytannia*. Т. 4. Materialy IV mizhnarodnogo seminaru istorykiv “Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoi svitovoi viiny”. Varshava, 8—19 zhovtnia 1998 roku. Warszawa, 1999. 122-138 [in Ukrainian]. [Зашкільняк Л. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939—1945 роках. *Україна — Польща: важкі питання*. Т. 4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 8—19 жовтня 1998 року. Варшава: TYRSA, 1999. С. 122—138].
 34. Luciuk, L. & Kordan, B. Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938—1951. A Documentary Collection. Kingston, Ontario-Vestal, New York: The Limestone Press, 1987. 242 p.
 35. Documents on Polish-Soviet Relations 1939—1945. Vol. 2: 1943—1945. London: General Sikorski Historical Institute, 1967. 867 p.
 36. Chornii, P. Etnichni hropy Halychyny mizhvoiennoho periodu: mizhetnichne (spiv)zhyttia ta sotsiokulturni transformatsii. Lviv, 2018 [in Ukrainian]. [Чорній П. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду: міжетнічне (спів)життя та соціокультурні трансформації. Львів, 2018. 316 с.].
 37. Szturm de Sztrem, E. Prawdziwa statystyka. *Kwartalnik Historyczny*. 1973. 3: 664-667 [in Polish].
 38. Zeleńko, K. Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej (1918—1939). Lublin: Wydawnictwo FIS, 1994. 50 s. [in Polish].

Надійшла / Received 14.12.2025

Ihor MRAKA

кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства,
Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)
ihor.mraka@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9681-5225>

Ihor MRAKA

Candidate of Historical Science (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical Area Studies,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
ihor.mraka@lnu.lviv.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9681-5225>

* * *

№ 1

**Доповідна записка Едварда Штурм де Штрема
про економічний потенціал територій на схід від «лінії Керзона»
та ймовірні варіанти повоєнного польсько-радянського кордону**

Edward Szturm de Sztrem

Tajne

Określenie minimalnych terytoriów, leżących na wschód od t. zw. Linii Curzona, o zatrzymanie których Polska winna się starać, jest oparte na następujących przesłankach:

1. Terytoria przylegające bezpośrednio od wschodu do linii Curzona mają przewagę ludności niepolskiej. Okręgi o zwartej ludności polskiej leżą dość daleko (Wilno z przyległymi powiatami, polskie okręgi województwa Tarnopolskiego). Jedyne wyjątek stanowi miasto Lwów.

2. Odwrotnie — bezpośrednio do linii Curzona na wschód od niej przylegają okręgi z dużymi bogactwami naturalnymi, przy tym bardzo potrzebnymi dla Polski. Dalsze zaś tereny mają dużo mniejszą wartość gospodarczą.

3. W związku z dwiema powyższymi przesłankami, jako okręgi, zatrzymania których Polska winna się domagać, wybrane są tereny o specjalnym znaczeniu ekonomicznym z wykreśleniem granic w ten sposób, żeby jaknajmniej weszło mniejszości niepolskiej. Uwzględniono przy tym zagadnienie komunikacji z Polską, natomiast mniej się liczono z wytyczeniem prostej granicy oraz aspektami strategicznymi, które zresztą od wschodniej granicy Polski wogóle są fikcją. Należy jednak dodać, że określone linie graniczne są pierwszym przybliżeniem i mogą być następnie znacznie wygładzone z chwilą wyboru określonego wariantu. Poniżej są przedstawione konkretne propozycje.

I. Na północny wschód od linii Curzona utrzymanie Puszczy Białej // **S. 959** wiejskiej, przy tym propozycje graniczne są w dwóch wariantach:

a. sama puszcza Białowieska

b. puszcza Białowieska wraz z pasem łączącym ten teren z rzeką Bugiem, a przylegającym do linii Curzona.

II. Na południowy zachód od linii Curzona proponuje się sześć wariantów, przy czym każdy następny jest redukcją poprzedniego:

a. Terytorium obejmujące zagłębienie naftowe Drohobycz-Borysław, Stryj, Kałusz z kopalniami soli potasowych i terenem gazonośnym Daszawy oraz Lwów.

b. Toż samo, bez rejonu Kałusza (część soli potasowych i gaz ziemny) — równa się to obszarowi między t.zw. liniami A i B.

c. Toż samo, co w "b" bez powiatu turczańskiego i części drohobyckiego z pozostawieniem całego zagłębienia Borysławskiego i Stebnika z kopalnią soli potasowych.

d. To samo co w "c" bez północnej części województwa Lwowskiego, t.j. bez części powiatów sokalskiego, rawskiego i żółkiewskiego (gospodarczo tereny mało ważne i zamieszkałe przeważająco przez ludność niepolską).

e. Tylko zagłębienie naftowe Drohobycz-Borysław bez Lwowa, lecz z powiatami turczańskim i samborskim.

f. To samo bez powiatu turczańskiego i południowej części powiatu drohobyckiego. // **S. 960**

Z punktu widzenia ekonomicznego powyższe propozycje graniczne mają znaczenie następujące.

Na północnym wschodzie zachowuje się puszcze Białowieską jako ogromny rezerwar drzewny obejmujący około 130 tysięcy hektarów, prawda — obecnie dosyć zdewastowany, ale dla Polski, przy jej małym zalesieniu, mający ogromne znaczenie.

Na południowym wschodzie sprawa dotyczy trzech źródeł gospodarczych: 1/ bitumów t. j. ropy naftowej i produktów współwystępujących (gaz ziemny i wosk ziemny), 2/ soli potasowych i 3/ lasów na terenie podkarpackim oraz miasta Lwowa, głównie jako centrum komunikacyjnego z jego (niebardzo coppersadą dużym) przemysłem przetwórczym i ludnością polską (jedyne moment etnograficzny w całym projekcie).

Wariant "a" obejmuje powyższe w najwyższym stopniu.

Wariant "b" pomniejszony jest o znaczną część soli potasowych (nieco więcej połowy), część ropy naftowej, gazu ziemnego i część lasów.

Wariant "c" stanowi w dalszym ciągu pomniejszenie o duże obszary lasów.

Wariant "d" gospodarczo mało różni się od poprzedniego.

Wariant "e" oddaje Lwów, pozostawiając resztę nafty i część soli potasowych oraz część lasów. Wariant "f" pozostawia tylko zagłębienie naftowe Drohobycz-Borysław z kopalnią soli potasowych w Stebniku i wosku ziemnego w Borysławiu.

Nie od rzeczy będzie zaznaczyć, że lasy puszczy Białowieskiej należą do Państwa jak również część lasów w powiatach Kalusz, Dolina i Drohobycz. Do państwa należą również kopalnie soli potasowych (95 % udziałów w Spółce Akcyjnej Eksploatacji Soli Potasowych).

Warto dodać do tego jeszcze następujące uwagi. Polska nale- // **S. 961** ży do krajów zasadniczo słabo uposażonych pod względem lasów. Na całym przedwojennym terytorium Państwa lasy stanowiły około 22 % ogólnej powierzchni, lecz prawdziwie zalesiona powierzchnia tylko około 16 %. Lasy słabiej zaludnionych wschodnich województw obejmowały przed wojną 38 % obszarów lesnych Państwa i stanowiły rezerwe dla przemysłowej środkowej i zachodniej Polski, posiadających lasów mniej. Linia Curzona odcina od Polski około 53 % lasów i około 60 % produkcji drzewa. Potrzeby Polski w zakresie drzewa są olbrzymie ze względu na przemysł i odbudowę kraju. Według zdania specjalistów teoretycznie niezbędna ilość lasu na głowę ludności w warunkach normalnych wynosi około 0,31 ha, zaś w Polsce w warunkach przedwojennych przeciętnie dla całego Państwa wypadało na głowę około 0,25 ha lasu. Obecnie w Polsce na zachód od linii Curzona po wojennym zdewastowaniu lasów wypadnie dużo mniej. W produkcji bitumów linia Curzona odcina od Polski około 60 % wydobycia ropy naftowej, 90 % gazu ziemnego i całość wosku ziemnego. Pozatym odcina ona całość produkcji soli potasowych.

Powyżej opisane projekty byłyby częściową, coppersadą niewielką poprawką w sytuacji.

Pod względem drzewa odegrałyby tu swoją rolę puszcza Białowieska i lasy podkarpackie. Najłatwiejszym osiągnięciem byłaby tu puszcza Białowieska, leżąca na terenie słabo zaludnionym i tuż przylegającym do linii Curzona.

Na południu przy najlepszym dla Polski wariantcie osiągnęłoby się większość ropy naftowej (bez około 10 % całości produkcji Polski), znaczną część gazu ziemnego i część wosku ziemnego oraz całość soli potasowych.

W najgorszym ostatnim wariantcie jeszcze pozostałaby większa // **S. 962** część ropy naftowej (bez wymienionych 10 %) i prawie połowa zasobów soli potasowych.

Znaczenie ściśle rolnicze (produkcja zbożowa i hodowlana) wszystkich wymienionych terenów jest dla Polski nieznaczące.

Stopień udziału zasobów przemysłowych i rolnych tych wszystkich terenów w ogólnych bogactwach Polski bardzo trudno określić. W przybliżeniu należy przypuszczać, że przed wojną dawały one 3—3,5 % ogólnego dochodu społecznego Państwa Polskiego. W stosunku do dochodu społecznego Polski na zachód od linii Curzona stanowi to 4—4,5 %. Udział w wartości majątku narodowego przed wojną był przypuszczalnie nieznacznie większy od podanych wyżej liczb. W każdym bądź razie opisane wyżej tereny są najbardziej wartościowe z całego obszaru Polski na wschód od t. zw. Linii Curzona.

[підпис Е. Штурм де Штрема]

*AAN. HI / Akta Stanisława Mikołajczyka,
sygn. 29. S. 958—962. Фотокопія*

№ 2

Доповідна записка Людвіка Гродзіцького про національний і релігійний склад населення територій на схід від «лінії Керзона»

Dr. Ludwik Grodzicki.

Tajne

Zagadnienia etnograficzne

Jak już Dyr. Szturm de Sztrem zaznaczył na naszą korzyść przemawia jedynie struktura etnograficzna miasta Lwowa. Na reszcie obszaru jakkolwiek wykrawywalibyśmy go, stanowimy zawsze mniejszość, nieraz dosyć silną, lecz jedynie mniejszość bardzo rozproszoną, mieszkającą głównie w miastach. By to dostatecznie unaocznic w załączonych tabliczkach statystycznych, w każdym poszczególnym wypadku podano zawsze dwa szeregi cyfr. Pierwszy, odnoszący się do całego obszaru omawianego w danej chwili, drugi do tegoż obszaru po wyeliminowaniu żeń Lwowa, który za xxxx²² każdym razem wpływa bardzo silnie na oblicze etnograficzne terenu.

Jasnym jest, że wszelkie nasze poczynania polityczne oparte na narodowościowym obliczu omawianego terenu muszą mieć swe źródło w wynikach spisu z 1931 roku, którego wiarygodności musimy silnie bronić. Jednak *pro foro interno* musimy sobie zdać sprawę, że spis z 1931 roku był sfalszowany na naszą korzyść. A to, jeżeli idzie o tereny południowo-wschodnie:

1. przez szukanie i znajdowanie greko-katolików, przyznających się do języka polskiego,
2. przez powiększenie zbytnie ilości wyznawców obrządku rzymsko-katolickiego kosztem obrządku greko-katolickiego.

ad 1/ Musimy stwierdzić, że ilość greko-katolickich Polaków jest znikoma w stosunku do wyników spisu z 1931 roku i, że genieralnie biorąc, nie przekracza ona prawie cyfry rzymsko-katolików Rusinów, względnie Ukraińców, których spis z 1931 roku wykazał stanowczo za // **S. 964** mało. To też można przyjąć nie popełniając zbyt wielkich błędów, że cyfra Polaków jest równa ilości rzymsko-katolików.

²² Так в оригіналі.

ad 2/ Bardzo trudnym jest oszacowanie błędu popełnionego przy przeprowadzaniu II powszechnego spisu ludności w odniesieniu do obu obrządków. Dzięki jednak analizie głębszej ogłoszonych wyników można w przybliżeniu je oszacować, przyczym szacunek ten zbliża się²³ raczej do minimum niż do maximum.

Na odcinku miasta Lwowa wszelki szacunek popełnionego błędu zawodzi, gdyż wielkie miasto zniekształca samo przez się wszelkie porównawcze kryteria, na których opieraliśmy się, jak urodzenia i zgony, krzywa wiekowa, ilość dzieci w wieku do 6 lat, wreszcie wzajemny stosunek liczbowy kobiet do mężczyzn. To też zrezygnowaliśmy z uwzględniania Lwowa wraz z powiatem w odpowiedniej tabliczce. Nie znaczy to jednak, że uważamy, iż we Lwowie podobne błędy nie zaistniały, lecz jedynie, że niemożliwe jest, lub raczej bardzo trudne, błędy te oszacować i udowodnić.

To samo dotyczy również i powiatu drohobyckiego, jednak w mniejszym stopniu, to też probowaliśmy tamtejsze błędy oszacować, przyczym naturalnie nie osiągnięto tego przybliżenia do prawdy jak gdzieindziej.

Przechodząc z kolei do obszaru puszczy Białowieskiej należy stwierdzić, że wszelkie szacunki warunków narodowościowych, panujących w częściach powiatów, a nie na całym obszarze, są bardzo trudne, gdyż wyniki spisu zostały ogłoszone jedynie w odniesieniu do całych powiatów. To też obliczenia dotyczące Białowieży zgóry obciążone są z tego tytułu pewnym błędem, którego wielkość ani tendencja nie może być oszacowana. // **S. 965**

Również i na tym obszarze należy stwierdzić, że pewne xxxx²⁴ fałszywe spisowe zostały popełnione, powodując zwiększenie ilości Polaków. Lecz nie ma możliwości stwierdzenia ich, głównie na skutek repatriacji z Rosji znacznej ilości ludności, która po 1921 zmieniła oblicze demograficzne ziem wschodnich tak dalece, że xxxx²⁵ wszelkie porównania zawodzą. To też nie próbowaliśmy żadnych szacunków *błędu*²⁶. Jedno tylko należy stwierdzić, że nie wierzymy w istnienie znacznych ilości prawosławnych Polaków oraz, że nie uważamy tam wszystkich rzymsko-katolików za Polaków.

W północnej części powiatu brzeskiego, którą proponujemy włączyć do xxxxxx²⁷ okręgu białowieskiego natknęliśmy się na znaczne ilości tak zwanych "tutejszych" /Polesszczuków/, których zaliczyliśmy w czambuł do Białorusinów.

Również nie uwzględniliśmy tam istnienia Ukraińców, gdyż uważamy, że granica etnograficzna białorusko-ukraińska przechodzi nieco na południe od omawianych obszarów, chociaż nie podlega kwestii, że jest to teren etnograficznie mieszany białorusko-ukraiński, a nie czysto białoruski.

Uwaga: Powyższe wiadomości o błędach spisu z 1931 r. nie są monopolem Dyr. Szturm de Sztrema i moim, lecz istnieje w Polsce wiele osób, które były o tym poinformowane; między innymi Hilary Minc, obecny minister Przemysłu i Handlu t.zw. Rządu Lubelskiego, który w 1932 r. i dalszych miał powierzone w Głównym Urzędzie Statystycznym zbadanie wiarygodności spisu.

[підпис Людвига Гродзіцького]

²³ Вписано рукою автора.

²⁴ Так в оригіналі.

²⁵ Так в оригіналі.

²⁶ Вписано рукою автора.

²⁷ Так в оригіналі.

// S. 966 Dr. Ludwik Grodzicki

Obszar i zaludnienie niektórych terytoriów
Polski południowo-wschodniej

I. Język ojczysty.

	Obszar		Ludność ogółem	Język ojczysty				inny
	w km kw.	w milach kw.		Polski	Ukraiński	Żydowski	Niemiecki	
Terytorium obejmujące Lwów i Kalusz ogółem w tysiącach w odsetkach	19.629	7.579	2.066 100,0%	799 38,7%	1.057 51,1%	183 8,9%	23 1,1%	4 0,2%
miasto Lwów w tysiącach w odsetkach			312 100,0%	198 63,5%	35 11,2%	75 24,0%	3 1,0%	1 0,3%
teren poza Lwowem w tysiącach w odsetkach			1.754 100,0%	601 34,2%	1.022 58,3%	108 6,2%	20 1,1%	3 0,2%
Terytorium położone między linią A i B ogółem w tysiącach w odsetkach	12.239	4.725	1.512 100,0%	687 45,4%	668 44,1%	143 9,5%	10 0,7%	4 0,3%
teren poza Lwowem w tysiącach w odsetkach			1.200 100,0%	489 40,7%	633 52,8%	68 5,7%	7 0,6%	3 0,2%
Terytorium położone między linią A i B bez pow. turczańskiego i części drohobyckiego ogółem w tysiącach w odsetkach	10.262	3.962	1.392 100,0%	660 47,4%	583 41,9%	136 9,8%	10 0,7%	3 0,2%
teren poza Lwowem w tysiącach w odsetkach			1.080 100,0%	462 42,7%	548 50,8%	61 5,7%	7 0,6%	2 0,2%
Terytorium położone między linią A i B bez pow. turczańskiego i części drohobyckiego, sokalskiego, żółkiewskiego i rawskiego ogółem w tysiącach w odsetkach	8.971	3.394	1.278 100,0%	623 48,7%	512 40,1%	130 10,2%	10 0,8%	3 0,2%
teren poza Lwowem w tysiącach w odsetkach			966 100,0%	425 44,0%	477 49,4%	55 5,7%	7 0,7%	2 0,2%

Територіум, obejmujące Drohobycz, Borysław oraz Stebnik wraz z pow. samborskim i turczańskim ogółem w tysiącach w procentach	4.142	1.599	424 100,0%	166 39,2%	219 51,6%	35 8,3%	3 0,7%	1 0,2%
	2.166.	836	304 100,0%	139 45,7%	134 44,1%	27 8,9%	3 1,0%	1 0,3%

[підпис Людвіка Гродзіцького]

// S. 967 Dr. Ludwik Grodzicki

Obszar i zaludnienie niektórych terytoriów
Polski południowo-wschodniej.

II. Wyznanie.

	Ludność ogółem	Wyznanie					
		rz.-kat	gr.-kat	mojż.	ewang.	praw.	inne
Територіум obejmujące Lwów i Katusz ogółem w tysiącach w odsetkach	2.066 100,0%	578 28,0%	1.211 58,6%	251 12,1%	18 0,9%	4 0,2%	4 0,2%
	312 100,0%	157 50,3%	50 16,0%	100 32,0%	3 0,9%	1 0,3%	1 0,3%
	1.754 100,0%	421 24,0%	1.161 66,2%	151 8,6%	3 0,9%	3 0,2%	3 0,2%
	1.512 100,0%	486 32,1%	803 53,2%	204 13,5%	11 0,7%	4 0,3%	3 0,2%
Територіум położone między linią A i B ogółem w tysiącach	1.200 100,0%	329 27,4%	753 62,8%	104 8,7%	8 0,7%	3 0,2%	2 0,2%

	Ludność ogółem	Wyznanie					
		rz.-kat	gr.-kat	mojż.	ewang.	praw.	inne
Terytorium położone między linią A i B bez pow. turczańskiego i części drohobyckiego ogółem w tysiącach w odsetkach teren poza Lwowem w tysiącach w odsetkach	1.392	479	703	193	11	3	3
	100,0 %	34,4 %	50,5 %	13,9 %	0,8 %	0,2 %	0,2 %
	1.080	322	653	93	8	2	2
Terytorium położone między linią A i B bez pow. turczańskiego i części drohobyckiego, sokalskiego, żółkiewskiego i rawskiego ogółem w tysiącach w odsetkach teren poza Lwowem w tysiącach w odsetkach	1.278	457	623	182	11	2	3
	100,0 %	35,8 %	48,7 %	14,2 %	0,9 %	0,2 %	0,2 %
	966	300	553	82	8	1	2
Terytorium, obejmujące Drohobycz, Borysław oraz Stebnik wraz z pow. samborskim i turczańskim ogółem w tysiącach w procentach	424	98	272	50	2	1	1
	100,0 %	23,1 %	64,1 %	11,8 %	0,5 %	0,2 %	0,2 %
	304	91	171	39	2	1	0
Terytorium, obejmujące Drohobycz, Borysław oraz Stebnik wraz z pow. samborskim lecz bez turczańskiego ogółem w tysiącach w procentach	100,0 %	29,9 %	56,3 %	12,8 %	0,7 %	0,3 %	0,0 %

[підпис Людівіка Гродзіцького]

// S. 968 Dr. Ludwik Grodzicki.

Tajne

Przypuszczalne rzeczywiste odsetki rzymsko-katolików i co za tym idzie Polaków na niektórych obszarach Polski południowo-wschodniej /uwzględniono tylko teren poza Lwowem/*/

	Ogółem ludność	Przypuszczalna omyłka spisowa	Wyznanie			
			w tysiącach		gr.-kat.	
			w tys.	%	w tys.	%
Terytorium obejmujący Lwów i Kalusz (bez miasta Lwowa)	1.754	37	384	21,9	1.198	68,3
Terytorium położone między linią A i B	1.200	35	294	24,5	788	65,7
Terytorium położone między linią A i B bez powiatu turczańskiego i części drohobyckiego	1.080	33	289	26,8	686	63,5
Terytorium położone między linią A i B bez powiatu turczańskiego i części drohobyckiego, sokalskiego i rawskiego	966	28	272	28,2	581	60,2
Terytorium obejmujące Drohobycz, Borysław oraz Stebnik wraz z pow. samborskim i turczańskim	424	8	90	21,2	280	66,0
Terytorium obejmujące Drohobycz, Borysław oraz Stebnik wraz z pow. samborskim lecz bez turczańskiego	304	7	84	27,6	178	58,6

* Omyłka spisowa w mieście Lwowie nie da się obliczyć.

[підпис Любівка Гродзійського]

// S. 969 Dr. Ludwik Grodzicki.

Obszar i zaludnienie okolic Puszczy Białowieskiej.

I. Język ojczysty.

	Obszar		Ludność	Język ojczysty			
	w km kw.	w milach kw.		polski	białoruski	żydowski	inny
Puszcza białowieska wraz z częścią północną powiatu brzeskiego ogółem w tysiącach w odsetkach	2491	962	79 100,0 %	31 39,2 %	42 53,2 %	5 6,3 %	1 1,3 %
Puszcza białowieska bez części północnej powiatu brzeskiego ogółem w tysiącach w odsetkach	1237	478	26 100,0 %	20 76,9 %	5 19,3 %	1 3,8 %	0 0,0 %

II. Wyznanie.

	Ludność ogółem	Wyznanie			
		rz.-kat.	prawosl.	mojżesz.	inne
Puszcza białowieska wraz z częścią północną powiatu brzeskiego ogółem w tysiącach w odsetkach	79 100,0 %	19 24,0 %	54 68,4 %	5 6,3 %	1 1,3 %
Puszcza białowieska bez części północnej powiatu brzeskiego ogółem w tysiącach w odsetkach	26 100,0 %	10 8,5 %	15 57,7 %	1 3,8 %	0 0,0 %

[підпис Людівіка Гродзіцького]

AAN. II / Akta Stanisława Nikołajczyka, sygn. 29. S. 963—969. Фотоканія.

ПЕРЕКЛАД

№ 1

**Доповідна записка Едварда Штурм де Штрема
про економічний потенціал територій на схід від «лінії Керзона»
і ймовірні варіанти повоєнного польсько-радянського кордону**

Едвард Штурм де Штрем

Таємно

Визначення мінімальних територій, розташованих на схід від т. зв. лінії Керзона, які Польща повинна намагатись утримати, обґрунтоване наступними чинниками:

1. На територіях, що безпосередньо прилягають зі сходу до «лінії Керзона», переважають люди непольської національності. Райони зі здебільшого польським населенням, є доволі далеко (Вільно з прилеглими повітами, польські округи Тернопільського воєводства). Єдиний виняток становить місто Львів.

2. Навпаки — зі сходу безпосередньо до «лінії Керзона» прилягають території з великими природними багатствами, дуже необхідними для Польщі. Наступні на схід території мають значно меншу господарську цінність.

3. З огляду на два вказані чинники, округами, утримання яких Польща повинна домагатись, визначено території з особливим економічним потенціалом. Кордони варто окреслити таким чином, щоб до Польщі ввійшло мінімально меншин непольських. Доцільно брати до уваги проблему комунікації з Польщею і менше зважати на прямоту кордону та стратегічні аспекти, які, зрештою, на східному рубежі взагалі є фікцією. До цього варто додати, що пропонувані лінії кордонів є орієнтовними й з часом можуть бути відкореговані при укладанні остаточного варіанту. Нижче представлені конкретні пропозиції.

I. На північний схід від «лінії Керзона» утримати Біло // С. 959 везьку Пущу, при цьому пропозиції щодо кордону представлені у двох варіантах:

а) сама Біловезька Пуща

б) Біловезька Пуща зі смугою, що об'єднує цю територію з річкою Бут і прилягає до «лінії Керзона».

II. На південний захід від «лінії Керзона» запропоновано шість варіантів, з яких кожний наступний є редуцією попереднього:

а. територія, яка охоплює нафтові родовища Дрогобича — Борислава, Стрий, Калуш, з його копальнями калійних солей, Дашаву з покладами природного газу, а також Львів

б. те саме, без району Калуша (частина калійних солей і природний газ) — це приблизно територія між т. зв. лініями А і Б

с. те саме що в «б» без Турківського й частини Дрогобицького повітів, але із залишенням басейну Борислава й Стебника з покладами калійних солей

д. те ж що в «с», але без північної частини Львівського воєводства, тобто без частини Сокальського, Равського й Жовківського повітів (території з незначним економічним потенціалом, де проживає здебільшого непольське населення)

е. тільки нафтові родовища Дрогобича й Борислава без Львова, але з Турківським і Самбірським повітами

f. те саме, але без Турківського повіту й південної частини Дрогобицького повіту. // С. 960

З економічної точки зору перелічені пропозиції щодо кордону мають наступне значення.

На північному сході розташована Біловезька Пуща площею близько 130 тисяч гектарів з великими запасами деревини. Попри її зруйнований стан, вона має велике значення для Польщі, в якій відчувається брак лісу.

На південному сході йдеться про три економічні джерела: 1/ нафта й продукти, які можна отримати при її видобуванні (природний газ і віск); 2/ калійні солі; 3/ ліси на території Прикарпаття і місто Львів в основному як комунікаційний центр з його (щоправда, не особливо великою) переробною промисловістю і польським населенням (єдиний етнографічний аргумент в цілому проєкті).

Варіант «а» охоплює викладені положення найбільшою мірою.

У варіанті «b» значно зменшена частина калійних солей (більше ніж на половину), нафти, природного газу й лісів.

Варіант «с» допускає ще більше зменшення площі лісів.

Варіант «d» з економічної точки зору мало відрізняється від попереднього.

Варіант «e» віддає Львів, залишаючи нафтові родовища, частину видобутку калійних солей і частину лісів.

Варіант «f» залишає в Польщі нафтові родовища Дрогобича й Борислава, поклади калійних солей у Стебнику й видобуток озокериту в Бориславі.

У цьому контексті варто зазначити, ліси Біловезької Пущі належать державі, як і частина лісів у Калуському, Долинському й Дрогобицькому повітах. У державній власності перебуває також видобуток калійних солей (95 % — така частка держави в Акціонерному товаристві експлуатації калійних солей).

До цього доцільно додати наступні моменти. Польща належить // С. 961 до держав, слабо забезпечених лісом. У передвоєнний період ліси на території держави становили близько 22 % її загальної площі, з яких приблизно 16 % — територія, засаджена лише лісами. Ліси менш заселених східних воєводств напередодні війни охоплювали 38 % усіх лісів держави й становили резерв для промислово розвинених середньої і західної частин Польщі, де їх було менше. «Лінія Керзона» відтинає від Польщі близько 53 % лісів і приблизно 60 % продукції з деревини. Польща потребує цієї сировини з огляду на промисловість і повоєнну відбудову. За підрахунками фахівців, за нормальних умов на одну людину повинно припадати 0,31 га лісів, а в передвоєнній Польщі цей показник сягав приблизно 0,25 га. Після війни й руйнувань, завданих нею, цей показник на територіях на захід від «лінії Керзона» буде ще нижчим. Водночас «лінія Керзона» позбавляє Польщу 60 % видобутку нафти, 90 % природного газу й повністю озокериту. Водночас повністю буде втрачено видобуток калійних солей.

Описані проєкти імовірної лінії кордону були б частковим, щоправда незначним поліпшенням ситуації. Щодо деревини, то тут велику роль відіграли б Біловезька Пуща й прикарпатські ліси. Найліпшим надбанням стала би Біловезька Пуща, розташована в слабо заселеному регіоні й безпосередньо прилегла до «лінії Керзона».

На півдні при найвигіднішому для Польщі варіанті кордону їй дістались би більшість видобутку нафти (без близько 10 % усього видобутку в Польщі), значна частина природного газу й частина озокериту, а також усі калійні солі.

У найгіршому — останньому — варіанті ще залишилася б більша // С. 962 частина видобутку нафти (без згаданих 10 %) й майже половина покладів калійних солей. З погляду розвитку землеробства (рільництва й тваринництва) названі території мали для Польщі невелике значення.

Відсоток промислових і сільськогосподарських ресурсів усіх цих територій в загальному економічному потенціалі Польщі дуже важко окреслити. За приблизними підрахунками, вони давали перед війною 3—3,5 % загального валового продукту Польської держави. Щодо валового продукту Польщі на захід від «лінії Керзона», то він становить 4—4,5 %. Частка державної власності напередодні війни була, ймовірно, мало що більшою від наведених показників. У будь-якому випадку названі території є найбільш цінними з-поміж тих, що розташовані на схід від так званої лінії Керзона.

[підпис Е. Штурм де Штрема]

*AAN. HI / Akta Stanisława Mikołajczyka,
sygn. 29. S. 958—962. Фотокопія.*

№ 2

Доповідна записка Людвіка Гродзіцького про національний і релігійний склад населення територій на схід від «лінії Керзона»

Д-р Людвік Гродзіцький

Таємно

Етнографічні проблеми

Як вже зазначив д-р Штурм де Штрем, сприятливою для нас є лише етнографічна структура Львова. На решті територій, як ми б їх не ділили, ми є меншиною, інколи доволі сильною, але все ж дуже розпорошеною, що проживає в основному в містах. Щоб унаочнити це, у статистичних таблицях-додатках у кожному конкретному випадку подано два ряди цифр. Перший стосується цілої території, про яку йдеться, другий — тієї ж території, але з відокремленням від неї Львова, що істотно впливає на її етнографічну ситуацію.

Без сумніву, відправною точкою й опорою усієї нашої політичної діяльності щодо національного складу території, про яку зараз говоримо, повинні служити результати перепису 1931 року, правдивість якого ми повинні рішуче відстоювати. Але *pro foro interno*²⁸ ми повинні усвідомлювати, що перепис 1931 року був сфальсифікований на нашу користь. У випадку південно-східних територій, це відбувалося шляхом:

- 1) пошуку й знаходження греко-католиків, які визнавали польську мову рідною;
- 2) збільшення кількості римо-католиків за рахунок зменшення греко-католиків.

У першому випадку необхідно зазначити, що кількість поляків-греко-католиків є незначною порівняно з результатами перепису 1931 року і в дійсності не пе-

²⁸ *Pro foro interno* — з лат. «тримати всередині організації», «не заявляти про це публічно».

ревищує цифри русинів-римо-католиків, тобто українців, яких перепис 1931 року засвідчив абсолютно // С. 964 замало. Тому можна стверджувати, фактично безпомилково, що кількість поляків дорівнює кількості римо-католиків.

У другому випадку доволі складним є визначення похибки, допущеної під час другого загального перепису населення щодо обох віросповідань. Завдяки детальному аналізу оголошених результатів, можна приблизно її визначити, при цьому цей показник ближчий радше до мінімуму, ніж до максимуму.

На території міста Львова реальний показник здійснених фальсифікацій встановити неможливо, оскільки велике місто саме нівелює усі критерії для порівняння, на які ми опиралися. Це показники народжуваності й смертності, віковий спектр, кількість дітей віком до шести років, зрештою, кількісне співвідношення жінок і чоловіків. Тому у відповідній табличці не враховано Львова з повітом. Але це не означає, що ми вважаємо ніби у Львові подібних помилок не було — просто неможливо або радше дуже важко визначити й підтвердити ці похибки.

Це стосується також, хоч і меншою мірою, Дрогобицького повіту, де ми також намагалися визначити похибки. На відміну від інших місцевостей, тут нам не вдалося зробити це навіть приблизно.

Що стосується Біловезької Пущі, то є підстави стверджувати, що окреслення усіх національних умов, що існують в окремих частинах повітів, а не на цілій їх території, є доволі складним, оскільки результати перепису були оголошені лише щодо цілих повітів. З огляду на це, у підрахунках стосовно Біловезької Пущі є чимало похибок, величину й тенденцію яких неможливо визначити. // С. 965

Щодо цієї території, то також варто зазначити, що певні фальшування були зроблені з метою збільшення кількості поляків. Але немає можливості встановити масштаби фальшування, головню через репатріацію з Росії великої кількості людей, які після 1921 року змінили демографічну ситуацію на східних землях настільки, що будь-які порівняння були б хибними. Через те ми не робили спроб визначити жодних помилок, допущених при переписі. Єдине, на чому треба наголосити, що ми не віримо в існування великої кількості православних поляків, як і не вважаємо там усіх римо-католиків поляками.

У північній частині Брестського повіту, який пропонуємо приєднати до Біловезького округу, проживає значна кількість так званих «тутейших» (поліщуків), яких ми віднесли до білорусів.

Водночас ми не виділили українців, які там проживають, оскільки вважаємо, що етнографічний українсько-білоруський кордон пролягає дещо південніше від названих територій. Без сумніву, ця територія за етнографічним складом є українсько-білоруською, а не лише білоруською.

Увага: викладені відомості про хиби перепису 1931 року не є монополією д-ра Штурм де Штрема й моїми. В Польщі є багато осіб, які знають про це. Серед них Хіларі Мінц, теперішній міністр промисловості і торгівлі т. зв. люблінського уряду, який у 1932 і в наступних роках мав доручення від Головного статистичного управління встановити достовірність перепису.

[підпис Людвіка Гродзіцького]

// С. 966 А-р Людвік Гроаціцький

Площа і заселення деяких територій південно-східної Польщі

I. Рідна мова

	Площа		Населення	Рідна мова				
	в км ²	в мільярд ²		польська	українська	іврит	німецька	інші
Територія Львова і Калуша	19.629	7.579	2.066 100,0 %	799 38,7 %	1.057 51,1 %	183 8,9 %	23 1,1 %	4 0,2 %
разом в тисячах у відсотках								
Львів в тисячах у відсотках			312 100,0 %	198 63,5 %	35 11,2 %	75 24,0 %	3 1,0 %	1 0,3 %
територія поза Львовом в тисячах у відсотках			1.754 100,0 %	601 34,2 %	1.022 58,3 %	108 6,2 %	20 1,1 %	3 0,2 %
Територія між лініями А і В	12.239	4.725	1.512 100,0 %	687 45,4 %	668 44,1 %	143 9,5 %	10 0,7 %	4 0,3 %
разом в тисячах у відсотках								
територія поза Львовом в тисячах у відсотках			1.200 100,0 %	489 40,7 %	633 52,8 %	68 5,7 %	7 0,6 %	3 0,2 %
Територія між лініями А і В без Турківського і частини Дрогобицького повітів	10.262	3.962	1.392 100,0 %	660 47,4 %	583 41,9 %	136 9,8 %	10 0,7 %	3 0,2 %
разом в тисячах у відсотках								
територія поза Львовом в тисячах у відсотках			1.080 100,0 %	462 42,7 %	548 50,8 %	61 5,7 %	7 0,6 %	2 0,2 %

	Площа		Населення	Рідна мова				
	в км ²	в мільярдів		польська	українська	іврит	німецька	інші
Територія між лініями А і В без Турківського, частини Арогобичького, Сокальського, Жовківського і Равського повітів разом в тисячах у відсотках	8.971	3.394	1.278 100,0 %	623 48,7 %	512 40,1 %	130 10,2 %	10 0,8 %	3 0,2 %
територія поза Львовом в тисячах у відсотках			966 100,0 %	425 44,0 %	477 49,4 %	55 5,7 %	7 0,7 %	2 0,2 %
Територія, що охоплює Арогобич, Борислав і Стебник разом з Самбірським і Турківським повітами	4.142	1.599	424 100,0 %	166 39,2 %	219 51,6 %	35 8,3 %	3 0,7 %	1 0,2 %
Територія, що охоплює Арогобич, Борислав і Стебник разом з Самбірським, але без Турківського повітів	2.166	836	304 100,0 %	139 45,7 %	134 44,1 %	27 8,9 %	3 1,0 %	1 0,3 %

[підпис Людовіка Гродзіцького]

// С. 967 Ар Людовік Гроазіцький

Площа і заселення деяких територій південно-східної Польщі.

II. Віросповідання

	Населення		Віровизнання					
	рим.-кат.	гр.-кат.	юдеї	єванг.	правосл.	інші		
Територія Львова і Калуша разом в тисячах у відсотках Львів в тисячах у відсотках	2.066	1.211	251	18	4	4		
	100,0 %	58,6 %	12,1 %	0,9 %	0,2 %	0,2 %		
	312	50	100	3	1	1		
територія поза Львовом в тисячах у відсотках	1.754	1.161	151	3	3	3		
	100,0 %	66,2 %	8,6 %	0,9 %	0,2 %	0,2 %		
	1.512	803	204	11	4	3		
Територія між лініями А і В разом в тисячах у відсотках	1.512	803	204	11	4	3		
	100,0 %	53,2 %	13,5 %	0,7 %	0,3 %	0,2 %		
	1.200	753	104	8	3	2		
територія поза Львовом в тисячах у відсотках	1.200	753	104	8	3	2		
	100,0 %	62,8 %	8,7 %	0,7 %	0,2 %	0,2 %		
	1.392	703	193	11	3	3		
Територія між лініями А і В без Турківського і частини Дрогобицького повітів разом в тисячах у відсотках	1.392	703	193	11	3	3		
	100,0 %	50,5 %	13,9 %	0,8 %	0,2 %	0,2 %		
	1.080	653	93	8	2	2		
територія поза Львовом в тисячах у відсотках	1.080	653	93	8	2	2		
	100,0 %	60,5 %	8,6 %	0,7 %	0,2 %	0,2 %		

	Населення	Віровизнання					
		рим.-кат.	гр.-кат.	юдєї	єванг.	правосл.	інші
Територія між лініями А і В без Турківського, частини Дрогобицького, Сокальського, Жовківського і Равського повітів	разом в тисячах	457	623	182	11	2	3
	у відсотках	35,8 %	48,7 %	14,2 %	0,9 %	0,2 %	0,2 %
територія поза Львовом в тисячах у відсотках	966	553	82	8	1	2	
	100,0 %	57,3 %	8,5 %	0,8 %	0,1 %	0,2 %	
Територія, що охоплює Дрогобич, Борислав і Стебник разом з Самбірським і Турківським повітами	424	272	50	2	1	1	
	100,0 %	64,1 %	11,8 %	0,5 %	0,2 %	0,2 %	
Територія, що охоплює Дрогобич, Борислав і Стебник разом з Самбірським, але без Турківського повіту	304	171	39	2	1	0	
	100,0 %	56,3 %	12,8 %	0,7 %	0,3 %	0,0 %	

[підпис Людовіка Гродзіцького]

// С. 968 А-р Людовік Гродзіцький

Таємно

Приблизні відсотки римо-католиків, а відповідно і поляків, на деяких територіях південно-східної Польщі /взято до уваги територію поза Львовом/*/

	Населення	Приблизна похибка перепису	Віровизнання								
			рим.-кат.		гр.-кат.						
			в тис.	%	в тис.	%	в тис.	%			
		в тисячах									
Територія, що охоплює Львів і Калуш (без м. Львова)	1.754	37	384	21,9	1.198	68,3					
Територія між лініями А і Б	1.200	35	294	24,5	788	65,7					
Територія між лініями А і В без Турківського і частини Дрогобицького повітів	1.080	33	289	26,8	686	63,5					
Територія між лініями А і В без Турківського, частини Дрогобицького, Сокальського, Жовківського і Равського повітів	966	28	272	28,2	581	60,2					
Територія, що охоплює Дрогобич, Борислав і Стебник разом з Самбірським і Турківським повітами	424	8	90	21,2	280	66,0					
Територія, що охоплює Арогобич, Борислав і Стебник разом з Самбірським, але без Турківського повіту	304	7	84	27,6	178	58,6					

[підпис Людовіка Гродзіцького]

*/ Помилку перепису у місті Львові неможливо визначити.

// С. 969 Д-р Людвік Гродзіцький

Площа і заселення території Біловезької Пуцці

I. Рідна мова

	Площа		Населення	Рідна мова			
	в км. кв.	в милях		польська	білоруська	іврит	інша
Біловезька Пуцця разом з північною частиною Брестського повіту разом в тисячах у відсотках	2.491	962	79 100,0 %	31 39,2 %	42 53,2 %	5 6,3 %	1 1,3 %
Біловезька Пуцця без північної частини Брестського повіту разом в тисячах у відсотках	1.237	478	26 100,0 %	20 76,9 %	5 19,3 %	1 3,8 %	0 0,0 %

II. Віровизнання

	Населення	Віровизнання			
		рим.-кат.	православні	юдеї	інше
Біловезька Пуцця разом з північною частиною Брестського повіту разом в тисячах у відсотках	79 100,0 %	19 24,0 %	54 68,4 %	5 6,3 %	1 1,3 %
Біловезька Пуцця без північної частини Брестського повіту разом в тисячах у відсотках	26 100,0 %	10 8,5 %	15 57,7 %	1 3,8 %	0 0,0 %

[підпис Людвіка Гродзіцького]

AAN. II / Akta Stanisława Nikolajewicza, sugn. 29. S. 963—969. Fotokopia.

POLISH DIPLOMACY ON THE DETERMINATION
OF BORDERS WITH THE USSR (1939—1945): GEOPOLITICAL,
NATIONAL, AND ECONOMIC FACTORS

The purpose of this publication is to introduce previously unknown archival sources into scientific circulation, which reveal the key factors that Polish diplomacy considered when discussing the issue of the Polish-Soviet post-war border. **The methodology** is based on the principles of historicism, scientific objectivity, and systematicity. Comparative-historical and causal-consequential research methods were employed, along with general scientific methods of analysis and generalization.

Scientific novelty. Analysis and introduction into scientific circulation of previously unknown archival sources that confirm that Polish politicians, when discussing the issue of the Polish-Soviet post-war border, took into account not only the cultural and historical significance of the “eastern borderlands,” but also their economic potential for the post-war development of the country. An analysis of several of archival documents allows us to state that, for the Poles from the “eastern borderlands,” besides the cultural significance, the close connection of these territories with Polish tradition and culture, and the residence of a large Polish population there, their economic potential was also important. The Curzon Line deprived post-war Poland of a significant portion of its oil, natural gas, potash salts, timber, and other economic resources. At the same time, the emphasis on the fact that a significant number of the Poles lived in the “eastern borderlands” was an exaggeration, since the “Londoners” understood that the results of the 1931 census had been falsified in their favor, which is confirmed by the reports authored by Edward Sturm de Strem and Ludwik Grodzicki.

Keywords: *Poland, USSR, Polish-Soviet border, Curzon Line, Eastern Borderlands, economic potential, national and religious identity.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.204>
УДК 321.64:141.82(470)

Юрій ШАПОВАЛ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (Київ, Україна)
shapoblu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Антоніна БЕРЕЗОВЕНКО

кандидатка філологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри української мови, літератури та культури,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)
berezovenko@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-8681-072X>

РУСИФІКАЦІЯ ФАШИЗМУ В КНИЗІ «RUSSIA AND MODERN FASCISM. NEW PERSPECTIVES ON THE KREMLIN'S WAR AGAINST UKRAINE» (2025)

Метою рецензійної статті є аналіз поглядів на феномен російського фашизму, представлених у виданій влітку 2025 р. американським та німецьким видавництвами книзі «Росія та сучасний фашизм. Нові перспективи кремлівської війни проти України»¹ (редактори видання — Ян Гарнер і Тарас Кузьо, автор передмови — Девід Саттер). **Методологію** аналізу склали історично-порівняльний метод, текстологічний метод, дискурс-аналіз і контент-аналіз.

Ключові слова: фашизм, нацизм, путінізм, рашизм.

¹ Garner, I. & Kuzio, T. (Eds.). Russia and Modern Fascism. New Perspectives on the Kremlin's War Against Ukraine. With a foreword by David Satter. Stuttgart: Ibidem & New York; Columbia University Press, 2025. 313 p.

Цитування: Шаповал Ю., Березовенко А. Русифікація фашизму в книзі «Russia and Modern Fascism. New Perspectives on the Kremlin's War Against Ukraine» (2025). *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 204—210. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.204>

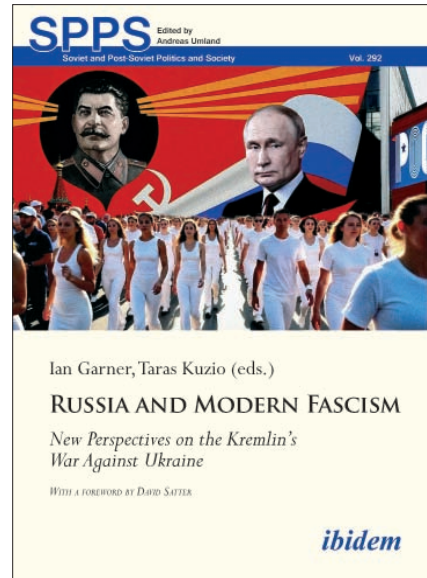
© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Значущим фактором російської війни проти України була й залишається інформаційна складова, репрезентована в сучасному російському суспільно-політичному дискурсі нарративом про екзистенційну необхідність для Російської Федерації боротьби з фашизмом / нацизмом, який буцімто існує в Україні. Це лише одне з підтверджень існування винятково широкого спектра викривлених концептів, тлумачень подій, явищ і процесів, які за час війни створили стійку систему референтних точок для доктринального оформлення і втілення цілеспрямованої неоліберальної путінської політики Росії.

Після 2014 р. для більш виразного пропагандистського змалювання зловісності образу України в російському нарративі, крім епітетів «бандерівська» чи «петлюрівська», країна дедалі частіше визначається як «фашистська». Застосування перших двох епітетів мало оживити в російському суспільстві виплескані радянською міфологією страхи, пов'язані зі сприйняттям постатей Петлюри й Бандери як символів загрозливого для Росії українського націоналізму. Інтенсифікація застосування термінологічного кластера довкола номінативів «фашизм», «нацизм» і «неонацизм» у контексті дефініцій української політики України, маючи конотації абсолютного зла, мала поширити свій ефект і на світову аудиторію. Дисонанс між політичною і дискурсивною практикою Росії — країни, яка нападає на Україну під приводом необхідності її «денацифікації» зламала безпековий порядок, встановлений після Другої світової війни, був настільки кричущим, що обґрунтовано потрапив у фокус дослідницьких інтересів міжнародної наукової спільноти.

Помітною подією в цій царині стала рецензована колективна монографія «Росія та сучасний фашизм. Нові перспективи кремлівської війни проти України» (2025). Редактори видання — Я. Гарнер і Т. Кузьо — у вступі висловлюють переконання, що «розділи цієї новаторської книги розширюють наші знання, проливаючи важливе світло на політику й культуру Росії Путіна, яка веде війну з Україною і Заходом. Нарешті, ми віримо, що наша книга буде цікавою для науковців, які, можливо, не дійшли тих самих висновків, що ми та автори цієї книги, розширивши наукову дискусію про Росію Путіна та путінізм як форму фашизму XXI століття» (с. 46).

Я. Гарнер і Т. Кузьо наводять думку Тімоті Снайдера з приводу алогічності російського нарративу щодо України: «Фашисти, які називають інших людей “фашистами”, є фашизмом, доведеним до нелогічної крайності як культ нерозумності. Це кінцева точка, де мова ненависті перевертає реальність, а пропаганда є чистим наполяганням. Це апогей волі над розумом. Називати інших фашистами, будучи

самим фашистом, є основною практикою путінізму... Я назвав це «шизофашизмом». Українці називають це просто «русизмом»»² (с. 29—30).

Далі редактори, коментуючи термін «русизм», зазначають, що попри високу частотність цього номінативу в українському академічному дискурсі, вони не підтримують його застосування з огляду на те, що він «загрожує есенціалізувати фашизм як вроджену генетичну концепцію в Росії» (с. 30). Для остаточного визначення свого погляду на цей термін Я. Гарнер і Т. Кузьо підкреслюють, що як науковці, які шукають пояснення політичних рухів і явищ у соціокультурних процесах, вони не підтримують вживання поняття «русизм» (с. 30).

Така позиція редакторів відразу привертає увагу з двох причин. По-перше, на четвертому році повномасштабної війни, розв'язаної Росією проти України, побоювання авторів «есенціалізувати фашизм як вроджену генетичну концепцію в Росії» важко тлумачити інакше, ніж як несумірну (якщо не сказати невиправдану) делікатність у визначенні сутнісних характеристик аналізованого феномену. А вже цей термін, утворений зі словосполучення «р[осійський + ф]ашизм»³, цілком адекватно описує явище, яке він позначає. По-друге, в українській мові термін «русизм» визначається як «слово, запозичене з російської мови», а «русист» — як «філолог, фахівець з російської мови і літератури»⁴. Тому в такій фонеморфологічній оболонці цей термін не є придатним для використання в українському тексті через невиправдану омонімічність з усталеною в узусі лексемою та через втрату словотвірної мотивації.

Понад те, якщо розглядувана монографія присвячена дослідженню «сучасного фашизму», то слід визнати, що станом на сьогодні він таки є російським. І це вочевидь для Росії явище не маргінальне, а визначальне для розуміння природи й характеру її політичної динаміки. Тому, на наше глибоке переконання, відмовлятися від уживання терміну, який за значенням і граматичною організацією є вдалим

² Вангломовному тексті, цитуючи Т. Снайдера, на місці слова «русизм» автори вживають термін «ruscism» (як, наприклад, у назві статті Н. Рудого («Ruscism as a Variant of the Fascist Form of State-Legal Regime»)) [1], у той час, як частіше вживається варіант написання «rascism», наприклад, у статтях В. Макарчука («Rashism as the most degraded stage of fascism»)) [2] та С. Квятковського («Is rashism a form of fascism? Comparison of definitions»)) [3]. Варто також навести слова знаного науковця, словенського філософа Славоя Жижека, який, солідаризуючись з позицією Тімоті Снайдера, на початку широкомасштабного вторгнення РФ в Україну недвозначно заявив: «Я згодний з Тімоті Снайдером, що в Росії зараз фашизм. [...] просто бачу ідеологів Путіна — вони цілком відверто фашистські» [4].

³ Термін «рашизм» є т. зв. телескопізмом і являє собою складне слово, утворене від частин двох слів без урахування морфемного членування всередині них. Він є усталеною одиницею в українському академічному та соціально-політичному дискурсі, зокрема й у законодавчому. Юридичне визначення терміну «рашизм» зафіксоване в офіційній базі українського законодавства як частина списку визначень до Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 21.08.2025 р. [5].

⁴ Як професіоналізм, належний до царини філології, цей термін фіксується в академічному українсько-російському словнику 1964 р. (Українсько-російський словник. За ред. В.С. Ільїна / АН Української РСР, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1964).

утворенням, судячи з рівня його адаптованості в питомому українському дискурсі, напевно є передчасним.

У розділі аналітика Стокгольмського центру досліджень Східної Європи при Шведському інституті міжнародних відносин (UI) та доцента кафедри політології Національного університету «Киево-Могилянська академія» Андреаса Умланд «Наскільки фашистським є путінізм? Три застосування концепції загального фашизму для розуміння війни Росії проти України» представлено розлогіший коментар щодо походження та вживання цього ж терміну. Автор зазначає, що «використання в Україні терміна “фашизм” та неологізму “русизм” — поєднання слів “Росія” та “фашизм”, що вимовляється як “рашизм” — є, перш за все, виразним актом. В Україні фашистська етикетка, накладена на Росію, виражає колективний шок, горе й відчай перед обличчям хворобливого цинізму, демонстративної жорстокості, а іноді й відвертого садизму політики Кремля щодо пересічних українців, особливо з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 р. Для українського уряду та громадянського суспільства цей термін є чимось на зразок бойового кличу, який мобілізує внутрішню та міжнародну підтримку опору російській військовій агресії» (с. 95—96).

Останнє речення слушно підкреслює, наскільки вагомим чинником сучасної війни є її інформаційна складова. Вдало створений і сприйнятий суспільством термін набирає ваги «бойового кличу», стає фактором мобілізації суспільства. Це справді так. Водночас стає зрозумілим і те, що коли замість «рашизм» вживається «русизм», то це затемнює етимологію вихідної одиниці, нівелює її вплив на загал.

Не можна не погодитися з думкою професора політичних наук у Ратгерському університеті в Ньюарку Олександра Мотіля, який говорить про необхідність термінологічної / концептуальної ясності в цьому полі. Він наголошує на тому, що це дозволить здійснити глибший аналіз досліджуваного феномену в колі йому подібних, що зрештою забезпечить формування теоретичних узагальнень і висновків (с. 79). О. Мотиль наголошує на шкоді, яка завдається ціннісній системі цивілізованих країн, якщо «вбивчий, войовничий, імперіалістичний і геноцидний режим, такий як Росія Путіна», просто називається «неліберальним». Абсурдність такого потрактування автор ілюструє порівнянням сучасної Росії з нацистською Німеччиною, якби її визначити «просто неліберальною». Попри цю самозрозумілу спільну характеристику і гітлерівської Німеччини, і Росії Путіна набагато вагомішою ознакою, що їх об'єднує, є їхня людиноненависницька суть. Отже, визначення обидвох режимів як «просто неліберальних» стає рівнозначним виправданню злочинів проти людства.

Відштовхуючись від розуміння фашизму як типу політичної системи, який стосується «відносин між акторами, правилами та інститутами, що її складають», О. Мотиль здійснює компаративний аналіз виділених типів за десятьма критеріями (політичні інститути, лідер, світогляд, ставлення населення до режиму, економіка, опозиція та громадянські права, недержавні інститути, апарат примусу, апарат пропаганди та насильство) і доходить переконливого висновку: поточна політична система РФ є фашистською (с. 73). Особливо цінним видається його коментар

про схильність Росії у ретроспективі до крайніх форм автократії, авторитаризму, тоталітаризму й диктатури. Це бодай до певної міри пояснює, чому країна, яка у 1991 р. претендувала на першість (з-поміж інших колишніх радянських республік) у здійсненні демократичних реформ і подоланні наслідків тоталітарного модусу суспільних відносин, толерує п'ятий термін одноосібного правління Путіна (формальним перебуванням на посту президента РФ у 2008—2012 рр. Д. Медведєва можна знехтувати). Так само як толерує і культ особи Путіна з його неоімперським експансіонізмом, результатом якого стала війна Росії проти України.

Нині зростає число науковців, для яких стає очевидною фашистська природа сучасного російського режиму, і навіть ті дослідники, які тривалий час намагалися потрактувати путінський режим якимось інакше (як це ми бачимо у роботах, наприклад, М. Ларуель), у сьогоднішніх обставинах класифікують його як «фрагментарно фашистський».

Примітно, що чим очевиднішою для зовнішнього спостереження стає фашистська природа путінського режиму, тим більше цей останній намагається силоміць (цілком у фашистському дусі) цю очевидність заперечити. Недаремно за деякий час після початку повномасштабної агресії РФ в Україну, у квітні 2022 р., Путін підписав указ про адміністративну відповідальність за публічне ототожнення ролі СРСР і нацистської Німеччини в Другій світовій війні.

Директорка Інституту міжкультурних досліджень Центральної та Східної Європи Варшавського університету Йоанна Гетка та політологиня, перекладачка та експертка з питань безпеки в пострадянському просторі Йоланта Дарчевська порушують проблему фашизму та війни, стверджуючи, що «фашизація» Росії, як вони це називають, тісно пов'язана з її війною проти України.

Коллективна монографія містить передмову А. Умланда, редактора серії «Soviet and Post-Soviet Politics and Society», до якої входить дана монографія, та передмову Д. Саттера. Вступ «Фашизм Росії ХХІ століття» написано редакторами книги Я. Гарнером і Т. Кузьо. У ньому вони подають огляд літератури, присвяченої дослідженню феномену фашизму; на ширшому історичному тлі аналізують становлення співвідносних концепцій і термінологічного апарату. Автором першого розділу «Росія Путіна як фашистська політична система. Деконструкція та реконструкція суперечливого поняття» є О. Мотиль, який докладно аналізує історію і динаміку застосування терміну «фашизм» у російському історичному контексті та доводить його релевантність для поточного російського політичного режиму. Другий розділ, автором якого є А. Умланд, «Наскільки путінізм є фашистським? Три способи використання концепції загального фашизму для розуміння війни Росії проти України» присвячено довготривалій дискусії, яка точиться довкола питання про те, чи є путінізм фашистським. Авторки третього розділу «Заміна нарративу та агресія проти України. Випробування та розуміння фашизації Росії» Й. Гетка та Й. Дарчевська розглядають культурно-історичні корені фашизації російського суспільства та їхній вплив на оформлення концепції «російського світу» («русского мира»). Міхал Вавженюк є автором четвертого розділу — «Російська православна церква та православний імперіалізм», в якому він аналізує роль РПЦ як агента

Російської імперії в новітні часи, під час перебудови М. Горбачова, у період становлення ідеології «російського світу» («русского мира»). Тут також описується синергія між соціальним вченням РПЦ та прогресивною фашизацією соціального життя та політичної системи Росії. Автором п'ятого розділу «Військові та пропагандистські нарративи, що виправдовують “священну війну” Росії проти України» є Андреас Гайнеман-Грюдер. У цій частині книги він досліджує поширення в російському державному дискурсі клерикально-фашистських догм, ядерного апокаліптизму, піднесення плутократії та проєкції різних уявних минулих подій на сьогодення і майбутнє — ретро-майбутнє як джерело створення напруги між поточною діяльністю, уявним майбутнім та месіансько-жертвним минулим, до якого Росія приречена залишатися прив'язаною. Шостий розділ «Створення Homo Putinicus. Фашистське “патріотичне виховання” в Росії Путіна» належить Марії Доманській. Авторка аналізує процес мілітаристської та шовіністичної індоктринації дітей і молоді у «небаченому масштабі». Вона стверджує, що «патріотичне виховання у російських дитячих садках, школах та університетах має фашистський характер». Сьомий розділ «Від шкільних парт до окопів на передовій. Фашистська парадигма індоктринації та мілітаризації російської молоді в окупованій Україні, 2022—2025 рр.» присвячено процесу індоктринації та мілітаризації в їхньому практичному застосуванні в чотирьох українських регіонах, незаконно анексованих РФ 30 вересня 2022 р.: Донецькій, Луганській, Херсонській та Запорізькій областях. Автори восьмого розділу «Масоване знищення України. Фашистське відродження “Великої Росії” в Маріуполі», Т. Кузьо та Я. Гарнер, присвятили його докладному аналізу коріння та цілей війни Росії проти України, розкривають конкретний зміст понять, який ховається за термінами «денацифікація», «нейтральність» і т. п. На прикладі руйнування Маріуполя автори розгортають перед читачем перспективу, яку ці терміни дискурсивно окреслюють для України, якщо позначувані ними дії набувають реального втілення. На багатому ілюстративному матеріалі вони показують, що в такій перспективі нічого, крім руйнування і спустошення на Україну не чекає. Монографія завершується розділом «Фашизм з прикметниками» Пола Д'аньєрі. Ця частина є свого роду підсумком розвитку путінської Росії, її уподібнення Веймарській республіці з усіма зловісними альянсами, які породжує ця назва, аж до виникнення іронічної назви «Веймарська Росія» та її остаточного оформлення як фашистської держави.

На завершення підкреслимо, що рецензована книга дає відчутний імпульс для подальших дискусій і досліджень. У цьому також її безсумнівна важливість.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Rudyi, N. Ruscism as a Variant of the Fascist Form of State-legal Regime. *Sotsialno-pravovi studii*. 2023. 6 (2): 55-60. DOI: <https://doi.org/10.32518/sals2.2023.55>. [Rudyi, N. Ruscism as a Variant of the Fascist Form of State-legal Regime. *Соціально-правові студії*. 2023. Т. 6, № 2. С. 55—60. DOI: <https://doi.org/10.32518/sals2.2023.55>].
2. Makarchuk, V. Rashyzm yak naidehradovanisha stadiia fashyzmu. *Pravova derzhava*. 2022. 33: 21-30. DOI: <https://doi.org/10.33663/1563-3349-2022-33-21-30> [in Ukrainian].

- [Макарчук В. Рашизм як найдеградованіша стадія фашизму. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 21—30. DOI: <https://doi.org/10.33663/1563-3349-2022-33-21-30>].
3. Kwiatkowski, S. Is rashism a form of fascism? Comparison of definitions. *Copernicus Journal of Political Studies*. 2025. 1: 89-107. DOI: <https://doi.org/10.12775/CJPS.2023/2024.005>.
 4. Stasiuk, I. Slavoi Zhyzhek poiasniue, chym borotba ukraintiv podobna do kokhannia. *Nezaleznyi kulturolozhnyy chasopys "Yi"*. 27.05.2022. URL: <https://www.ji-magazine.lviv.ua/2022/slavoj-zhizhek-poiasnyuye-chym-borotba-ukrainciv-podibna-do-kohannya.htm> [in Ukrainian].
[Стасюк І. Славой Жижек пояснює, чим боротьба українців подібна до кохання. *Незалежний культурологічний часопис «Йі»*. 27.05.2022. URL: <https://www.ji-magazine.lviv.ua/2022/slavoj-zhizhek-poiasnyuye-chym-borotba-ukrainciv-podibna-do-kohannya.htm> (дата звернення: 01.12.2025)].
 5. Pro zasady derzhavnoi polityky natsionalnoi pamiaty Ukrainskoho narodu: Zakon Ukrainy vid 21.08.2025 r. № 4579-IX. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text> [in Ukrainian].
[Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України від 21.08.2025 р. № 4579-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text> (дата звернення: 25.10.2025)].

Надійшла / Received 15.12.2025

Yurii SHAPOVAL

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientific Research Scholar,
Department of Theory and History of Political Science,
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
shapoblu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Antonina BEREZOVENKO

Candidate of Philological Sciences, Ph. D., Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Ukrainian Language, Literature and Culture,
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine)
berezovenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8681-072X>

THE RUSSIFICATION OF FASCISM
IN THE BOOK "RUSSIA AND MODERN FASCISM.
NEW PERSPECTIVES ON THE KREMLIN'S
WAR AGAINST UKRAINE" (2025)

The purpose of the review of this work is to analyze the views on the phenomenon of Russian fascism, as presented in the book *Russia and Modern Fascism. New Perspectives on the Kremlin's War Against Ukraine* (With a foreword by David Satter. Ian Garner, Taras Kuzio (eds.). Stuttgart, Ibidem and New York; Columbia University Press, 2025, 313 p.). **The methodology** of the analysis was the historical-comparative method, the textual method, discourse analysis, and content analysis.

Keywords: *fascism, Nazism, Putinism, ru[a]shism.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.211>
УДК 94(477)“1648/1764”(049.32)

Володимир ПРИШЛЯК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
Pryshliak.Volodymyr@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7097-7069>

ЩЕ ЗА ГЕТЬМАНЩИНИ СВЯТОЇ...

**Рецензія на книгу: Віктор Горобець. Під булавою гетьмана.
Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневоля.**

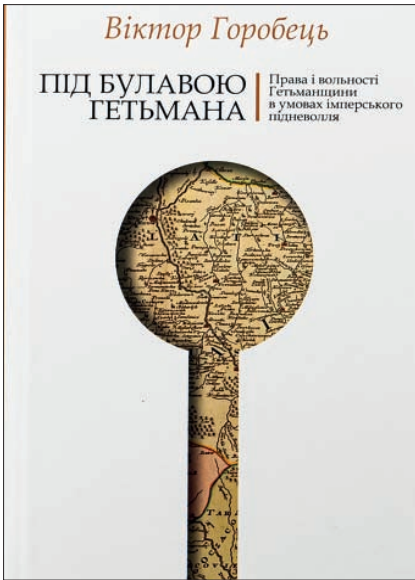
Київ: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2024. 320 с.; іл.

Велика і знакова частина нашої «національної історії» ґрунтується на минувшині Гетьманщини. Саме так її іменували в народі — спочатку тільки Правобережжя і Лівобережжя, на відміну від Слобожанщини. Пізніше цим терміном означували десять полків на лівому березі Дніпра з правобережним Києвом, що підпорядковувалися гетьманському регіменту. Нова книжка відомого українського дослідника Віктора Горобця традиційно знову про цей наш своєрідний Гартленд (Heartland) — серцевинну, стрижневу землю, вісь ранньомодерної української давнини, як, зрештою, усієї України. Принагідно на думку спадає Шевченкова строфа 1848 р. з його «Титарівни»:

«Ще за Гетьманщини святої,
Давно се діялось колись...» [1, с. 88].

Цитування: Пришляк В. Ще за Гетьманщини святої... [Рец. на кн.: Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневоля. Київ: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2024. 320 с.; іл.]. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 211—216. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.211>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

У перші роки нашої відновленої незалежності ця тематика закономірно зацікавила багатьох істориків. Вона не лише пролила світло, але передусім наголосила на засадах хай автономної, але все ж до певної міри окремишньої державності козацької України (як *Terza cosa* на європейських мапах авторства Боплана й Гоманна). Саме цією проблематикою тоді й став займатися випускник історичного факультету столичного університету Віктор Горобець, так і розпочалась його «особиста дослідницька історія взаємин із Гетьманщиною» (с. 6). За першу чверть нинішнього століття В. Горобець став, мабуть, свого роду рекордсменом за кількістю надрукованих розвідок, монографій і науково-популярних книжок, присвячених історії Козацького Гетьманату.

Автор рецензованої праці ставить собі за мету ще раз проаналізувати виникнення та становлення Війська Запорозького як ранньомодерної Української держави козацько-гетьманської доби, показати її в понад столітньому протистоянні Московському царству, що переросло згодом у домінування Російської імперії за формулою «Московія + Україна = Росія» Нормана Дейвіса, почасти, ймовірно, запозиченою зі студій української політичної географії Степана Рудницького (1877—1937). Абсолютистський центр чи то в Москві, чи в новопосталому Санкт-Петербурзі послідовно й планомірно намагався суттєво обмежити суб'єктність козацької автономії, уніфікувати самотній полково-сотенний устрій до загальноімперського губернсько-повітового зразка, щоби повністю інкорпорувати та ліквідувати її назавжди. З цього приводу В. Горобець зауважує про своє генеральне завдання: «...реконструюючи ж процеси примусового трансформування імперським центром автономного статусу України з політичної автономії в адміністративну, а на певних етапах навіть спроби нівелювати в соціальну, дослідити, як уніфікаційні й ліквідаційні ініціативи імперії впливали на практики суспільно-політичного й господарського життя в Україні та якою мірою імперські нововведення несли в собі карб модернізації, а якою лише формували принципово відмінну модель суспільної, правової, господарської та соціальної організації в Україні, відриваючи її від загальноєвропейського культурного простору» (с. 7).

У примітках до передмови автор спеціально зауважує не лише про дещо кабінетне, напівофіційне, хоча й все ж просторічно-народне й почасти козацько-літописне — з «літератури канцеляристів» (за М. Грушевським) — походження терміну «Гетьманщина», під яким він вбачає передусім певну державну територію. «Гетьманат» дослідник класифікує як політичну суб'єктність владних інституцій на цих, відвойованих «през шаблю» «землях гетьманського регіменту» (с. 5). Як образно висловився Олексій Сокирко у своєму докторському гранд-нарративі

«Козацький Марс» — «держави, народженої на марші» за епохальної доби Хмельниччини [2, с. 32].

У класичній європейській історії, починаючи від середньовічної англійської «Великої хартії вольностей» (Magna Carta Libertatum) XIII ст., верховенство права й супутньої демократії традиційно ототожнювалися зі свободою народу й людини. У першому розділі монографії В. Горобець наголошує на значенні наших прав і вольностей як наріжного каменя у фундаменті української станової державності. Окреслює її феномен «від Богдана до Івана» на соціокультурній мапі ранньомодерної Європи. Історик замислюється і розмірковує про інституційні витoki й певну подвійність походження джерел козацького державотворення чи то від Речі Посполитої «обидвох народів», чи від Запорозької Січі — цього військово-територіального ордену на одвічній лінії зіткнення, на неспокійному фронті на українському відтинку Великого християнсько-мусульманського кордону.

Проаналізувавши риторику та правничі практики українсько-московських відносин на рівні центр — периферія чи метрополія — автономія від початку Української революції середини XVII ст. та Переяслава до Глухівської петиції 1763 р., а також політико-правовий статус Гетьманщини на тлі загальноєвропейського перебігу подій, автор ставить перед читачем риторичне запитання: чому ж так (не)довго проіснувала Козацька держава? Зрештою, на це загалом суперечливе питання — чи була Козацька держава неповноцінною (failed state) — В. Горобець спробував дати ґрунтовну відповідь на сторінках однієї зі своїх попередніх монографій [3]. Можливо, варто звернути більшу увагу на природу деспотичної Московії, вибудованої на європеїзованому «готовому татарському державному помості» (за В. Липинським), що перебувала у процесі трансформації від композитного царства до композитно-континентальної імперії?

Свого часу Іван Крип'якевич (1886—1967) писав, що козацька революція кардинально змінила колишній адміністративний устрій, запровадивши «військовий поділ території на полки і сотні» замість старого [4, с. 131]. Другий розділ монографії В. Горобця якраз присвячений моделям полково-сотенного адміністрування в городовій Україні, зокрема формуванню відвойованої території за принципом козацької революції середини XVII ст. — «доки шабля козацька зайшла...». В авторській опції полк — не лише винятково успішна в умовах війни (бо «засвіт встали козаченьки в похід з полуночі...») мілітарна, але й адміністративно-територіальна одиниця. Від початків Хмельниччини, взоруючись на славне Запорозжя, полки й сотні не лише практично замінили річпосполитський поділ на воеводства й повіти, але й зарекомендували себе мобільними й злагодженими бойовими підрозділами у війнах і численних військових походах.

У третьому розділі йдеться про владу та самоврядування в Гетьманщині. В інституті генеральних, старшинських і «чорних» рад В. Горобець вбачає політично-культурну цінність колективної волі Війська Запорозького. Зважаючи на нагальну потребу оперативного вирішення назрілих потреб, акцентована перевага скликання старшинських рад уже в розпалі Хмельниччини (с. 118). Аналізуючи владну титулатуру «ясневельможного» правителя, дослідник розрізняє реальну

та символічну владу гетьмана, пробуючи відшукати європейський аналог в ієрархії тогочасних володарів (с. 133). Услід за І. Крип'якевичем і Л. Окіншевичем, автор акцентує провідну роль полковників, генеральної та неурядової старшини на засіданнях старшинських рад (с. 131—132), простежує моделі полкового та сотенного правління, а також місцевого самоврядування в містах і селах.

У четвертому розділі автор наголошує на ще одній важливій для військової демократії соціокультурній цінності — на принципі виборності влади. Вільну елекцію гетьмана й козацької старшини «волними голоси» він розглядає через призму давніх прав і вольностей. Простежує В. Горобець відносну традиційність і виклики з огляду на політичну кон'юнктуру та зростання імперського нагляду й контролю в кадровій політиці, зокрема втручання російських міністрів-резидентів (через явні та таємні інструкції) у виборчі процедури гетьмана, полковника й сотників. Топос «вірної служби» російському монархові став головним мотивом у справі призначення на посади та свого роду перепусткою до влади. Імперська політика жорсткої розправи над мазепинцями продовжувалась у практиці безпосереднього призначення на старшинські уряди Гетьманату російських офіцерів та інших відданих імперії кандидатів (с. 211—215).

У п'ятому розділі автор розглядає судоустрій та судочинство в соціокультурному вимірі, роблячи акцент на правових кодексах та їх застосуванні, що, звісно, заходило в конфлікт з імперськими завданнями підпорядкування. Дослідник у динаміці показує цілеспрямоване згортання меж української автономії та уподібнення внутрішніх порядків Гетьманщини до загальноімперських зразків. Ці зусилля імперії видно передусім стосовно підпорядкування українського судочинства, що загалом ішли в розріз із завершенням кодифікації права в Козацькому Гетьманаті, оскільки вже в часи Правління гетьманського уряду в 1743 р. було укладено європейського штибу правничий кодекс «Права, за яким судиться малоросійський народ». Джерела до історії Генерального військового суду свого часу предметно студював автор загубленої в часи Другої світової війни монографії про гетьманування Данила Апостола Василь Дубровський (1897—1966) [5; 6]. У сучасній українській історіографії у 2019 р. з'явилась цікава розвідка відомого полтавського історика-демографа Юрія Волошина «Козацька феміда», присвячена гродському судочинству в Гетьманщині на прикладі виявлених матеріалів Полтавського гродського суду [7].

У шостому розділі проаналізовано господарство Гетьманщини, зокрема вплив козацької революції на зміну характеру власності й моделі господарювання. Хмельниччина забезпечила свого роду карт-бланш для зростання землеволодіння козацької старшини та православних монастирів. Наголошено також на меркантильній економічній політиці Московії / Російської імперії супроти козацької України, яка всіляко обмежувала традиційний західний, європейський напрям зовнішньої торгівлі, головним чином, через Вроцлав (Бреслау), Гданськ (Данциг) і Кролевець Пруський (Кенігсберг). Саме про ці негативні політичні тенденції у своєму доктораті 1912 р. під керівництвом М. Грушевського слушно зазначав Іван Джиджора (1880—1919) та у прикінцевому висновку переконував, що без на-

лежного розгляду й оцінки цього питання «трудно було б зрозуміти такий скорий упадок правно-державної окремішності Гетьманщини» [8, с. 194].

Сьомий розділ розкриває соціальну структуру Гетьманщини. В. Горобець, який очолює сектор соціальної історії Інституту історії України та є відповідальним редактором альманаху соціальної історії «Соціум», на сторінках якого представлені насамперед історія соціальних спільнот, конфліктів, уявлень, практик та ідей, проблеми повсякдення і сюжети приватного життя, справедливо зауважує про більші шанси для соціальної мобільності козацької старшини як соціальної та одночасно політичної еліти, простежує її внутрішню ієрархію. Дослідник прояснює соціальний статус представників неурядової старшини: бунчукового, військового та значкового товариства, а також козаків сотенних, курінних — курінчиків, військових слуг, військових музик та інших малих соціальних і привілейованих соціо професійних груп, маловивчених категорій «козацького товариства». Висвітлення цих аспектів теми увиразнює те нове, що вніс дослідник у порівнянні зі своїми попередниками.

У післямові автор висновує про поглинальний характер російського централізму на імперативній хвилі «добре керованої держави», що неухильно вів «до розмивання засад козацької державності, поступової уніфікації її порядків до загальноімперських зразків, що врешті-решт, й дало змогу Російській імперії у 1764 р. остаточно ліквідувати інститут гетьманства, відтак скасувати автономний статус Гетьманщини й розпочати заключний етап знищення ранньомодерної Української держави» (с. 319).

Технічним недоліком монографії можна вважати відсутність іменного та географічного покажчиків, які суттєво полегшили б пошук потрібного матеріалу. Разом з тим варто відзначити цікаві ілюстрації, підібрані автором, вдале художнє оформлення обкладинки книжки у виконанні художника Олександра Остапова (видавництво «Кліо»). Фрагмент кольорової мапи Гетьманщини в округлому прорисі гетьманської булави на передній частині палітурки та аналогічний, але білий, порожній контур булави на тлі тієї ж мапи у кольорі — на зворотній частині палітурки. Булава як явний промовистий символ, свого роду ключовий атрибут гетьманської влади на цій території та наступна порожнеча — як факт її зникнення через зовнішню ліквідацію і планомірне витравлення імперією з власної території та історичної пам'яті.

Сподіваюсь, що книжка стане у добрій пригоді не лише тим, хто спеціально займається науковим вивченням Гетьманщини, але й усім шанувальникам української історії цієї непроминальної доби.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Shevchenko, T.H. Povne zibrannia tvoriv: U 12 t. T. 2: Poeziia 1847—1861. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. Т. 2: Поезія 1847—1861. Київ: Наукова думка, 2003. 784 с.]
2. Sokyрко, O. Kozatskyi Mars: Derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii. 1648—1764. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648—1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с., іл., карт., табл.]

3. Horobets, V. *Ukraina ta imperiia v rannomodernu dobu: chy bula Kozatska derzhava failed state?* Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Горобець В. Україна та імперія в ранньомодерну dobu: чи була Козацька держава failed state? Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 116 с.]
4. Voitovych, L. & Parshyn, I. (Comps.). Krypiakevych, I. *Studii nad derzhavoiu Bohdana Khmelnytskoho*. Lviv, 2024 [in Ukrainian].
[Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / упоряд., комент. і вступ. стаття Л. Войтовича та І. Паршина; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. 498 с.]
5. Dubrovskiy, V. *Storinka z istorii arkhivu Heneralnoho viiskovoho sudu*. *Hrushevskiy, M. & Hrushevskiy, O. (Eds.). Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN*. Kyiv, 1928. Kn. XVII. 217-234 [in Ukrainian].
[Дубровський В. Сторінка з історії архіву Генерального військового суду. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН* / за ред. М. Грушевського та О. Грушевського. Київ, 1928. Кн. XVII. С. 217—234].
6. Dubrovskiy, V. *Propashchi spravy z arkhivu Heneralnoho viiskovoho sudu*. *Bahalii, D. (Ed.). Zbirnyk Naukovo-doslidchoi katedry istorii ukrainskoi kultury*. Kharkiv, 1930. T. X. 131-136 [in Ukrainian].
[Дубровський В. Пропашчі справи з архіву Генерального військового суду. *Збірник Науково-дослідчої катедри історії української культури* / за ред. Д. Багалія. Харків, 1930. Т. X. С. 131—136].
7. Voloshyn, Yu. *Kozatska femida: grodske sudochynstvo v Hetmanshchyni*. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Волошин Ю. Козацька феміда: гродське судочинство в Гетьманщині. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2019. 208 с.]
8. Pryshliak, V. (Comp). *Dzhydzhora, I. Ekonomichna polityka rosiiskoho pravytelstva suprotu Ukrainy v 1710—1730-kh rokakh*. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730-х роках / упоряд., автор передмови, приміток і коментарів В. Пришляк. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2020. 320 с.]

Надійшла / Received 18.11.2025

Volodymyr PRYSHLIAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at the Department of History of Ukraine and Archeology,
Lesia Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)
Pryshliak.Volodymyr@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7097-7069>

BACK IN THE DAYS OF THE HOLY HETMANATE...

Book review: *Viktor Horobets*. *Under the Hetman's Mace. The Rights and Freedoms of the Hetmanate under Imperial Rule*
Kyiv: KLIO Publishing House, 2024. 320 p.; il.

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.217>
УДК 94(477)“1917/1918”:35071.2

Олександр РУБЛЬОВ

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
учений секретар Інституту історії України НАН України (Київ, Україна)
rublow@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4529-9419>

БІЛЯ ВИТОКІВ УПРАВЛІНСЬКОЇ ВЕРСТВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ 1917—1918 рр.: ІНСТИТУЦІЙНЕ ФОРМУВАННЯ, ПЕРСОНАЛІЇ

**Рецензія на книгу: Олександра Кудлай. Уряд Української
Народної Республіки: інституційне становлення, основні напрями
діяльності (червень 1917 — квітень 1918 рр.)**

Наук. ред. В. Верстюк. НАН України. Інститут історії України

Київ: Інститут історії України НАН України, 2025. 580 с.

Однією з наукових розвідок, підготовлених і виданих Інститутом історії України НАНУ у 2025 р., стала індивідуальна монографія Олександри Кудлай, в якій було підсумовано багаторічну працю авторки з розробки питань, пов'язаних із формуванням і діяльністю перших українських міністерств доби Української Центральної Ради (далі — УЦР). Дослідниці належать численні роботи й статті про відомства судових, військових, міжнародних, освітніх справ та ін. У представленій книзі

Цитування: Рубльов О. Біля витоків управлінської верстви Української Народної Республіки 1917—1918 рр.: інституційне формування, персоналії [Рец. на кн.: Кудлай О. Уряд Української Народної Республіки: інституційне становлення, основні напрями діяльності (червень 1917 — квітень 1918 рр.) / Наук. ред. В. Верстюк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2025. 580 с.]. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 217—221. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.217>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

аналізуються всі міністерства, що входили до складу національного уряду на різних етапах Української революції та формувались як центральні органи виконавчої влади, проголошеної у листопаді 1917 р. Української Народної Республіки (далі — УНР).

Зауважимо, що тематично рецензоване дослідження продовжує серію праць відділу історії Української революції 1917—1921 рр. Інституту історії України НАНУ, присвячену висвітленню інституційного конституювання та персонального наповнення управлінської верстви доби Визвольних змагань, що її започаткувала монографія проф. Р. Пирого «Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір» (Київ, 2016).

Структурно монографія О. Кудлай поділена на чотири великі розділи. У першому ґрунтовно проаналізовані джерела та історіографічний доробок із заявленої теми, головним чином, видань, опублікованих після 1991 р. Джерельною базою роботи стали документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України: авторка залучила 28 архівних фондів і понад 300 справ, що є суттєвою перевагою дослідження.

Наступні три розділи присвячені історії створення у червні 1917 р. виконавчого органу УЦР — Генерального Секретаріату, його еволюції у національний уряд спершу декларованої автономної УНР, згодом в уряд незалежної держави під назвою Рада народних міністрів. Відповідно О. Кудлай хронологічно виокремлює три етапи або періоди його роботи. Упродовж першого, з 15 червня (дати ухвалення рішення про створення Генерального Секретаріату) до 25 жовтня 1917 р. (жовтневого перевороту в Петрограді), тривали переговори делегації Тимчасового уряду Росії із Центральною Радою, результатом яких стали домовленості, що передбачали відмову від явкового впровадження української автономії та видання через місяць Петроградом «Тимчасової інструкції». Цей документ визнавав Секретаріат урядовим виконавчим органом в Україні й тим самим легалізував його діяльність, проте обмежив територію урядування п'ятьма українськими губерніями, а склад — сімома генеральними секретарями.

Як наголошує дослідниця, упродовж цього періоду відбувалося формування адміністративних апаратів відомств, а головна увага була зосереджена на вирішенні формальних питань персонального складу Генерального Секретаріату, його затвердженні Тимчасовим урядом, підготовці програми роботи, інструкцій щодо компетенції та завдань окремих секретарств.

Другий період, від усунення Тимчасового уряду від влади до IV Універсалу УЦР (11 січня 1918 р.), послідовно розкривається на тлі складних геополітичних та внутрішніх соціально-економічних процесів. УЦР та її уряд впровадили

заходи для перебирання на себе влади в краї. III Універсалом було проголошено УНР в автономному зв'язку з демократичною федеративною Росією (як невдовзі з'ясувалося — фантомним проєктом). Повноваження Секретаріату були поширені на дев'ять українських губерній, склад уряду доповнений до 14 секретарств. Тож, як наголошує О. Кудлай, Генеральний Секретаріат став першим автономним республіканським урядом Української держави й у такому статусі проіснував до початку січня 1918 р. За цей час відбулися суттєві зміни в його складі. Постає п'ять нових відомств — зовнішньополітичне, морських справ, а також зі справ єврейських, польських і великоруських; а його діяльність базувалася на задекларованому курсі демократичних соціально-економічних реформ.

Наприкінці 1917 р. головні зусилля владних органів були спрямовані на створення загальноросійського уряду, встановлення перемир'я на фронті та підготовку виборів до Всеросійських Установчих зборів. Проте дії більшовицького Раднаркому Росії (початок сепаратних переговорів з країнами Четверного союзу, втручання у внутрішні справи УНР, збройна агресія проти України) змусили українське керівництво змінити вектор зовнішньої політики (участь у мирних перемовинах у Брест-Литовському), відмовитись від курсу сприяння перебудові колишньої Російської імперії на федеративну демократичну республіку та проголосити УНР суверенною незалежною державою.

Останній третій період, від проголошення IV Універсалу до кінця діяльності УЦР у квітні 1918 р., дослідниця розглядає з урахуванням таких чинників як серйозна внутрішньополітична криза, підписання мирного договору з державами Четверного союзу, залучення військ Німеччини та Австро-Угорщини до військових дій проти більшовицьких загонів, а також значного погіршення фінансово-економічного стану країни внаслідок подій першої російсько-української війни. У цей час уряд, що став повноправним органом виконавчої влади, отримав назву Рада народних міністрів.

О. Кудлай зауважує, що присутність іноземної (німецької насамперед) військової адміністрації в Україні суттєво вплинула на функціонування уряду УНР навесні 1918 р. — від спроб змінити економічну політику, передусім земельну, до відкритого втручання у внутрішнє життя країни з метою забезпечити виконання зобов'язань щодо поставок збіжжя та продовольства, взятих на себе українською владою за умовами Брестського миру.

Значну увагу приділяє авторка програмним документам, Універсалам УЦР, урядовим деклараціям, що визначали головні напрями роботи Генерального Секретаріату, згодом Ради народних міністрів, наголошуючи, що навесні практика обговорення та затвердження Центральною або Малою Радою програм роботи уряду була порушена, що спричинило чергову кризу у квітні 1918 р.

Задля структурованості наукового викладу відомства були об'єднані дослідницею у кілька груп відповідно сфер їхньої діяльності: внутрішня політика (міністерства внутрішніх справ, фінансове, земельне, продовольче, торгу і промисловості і праці), зовнішня (зовнішньополітичне відомство), силовий блок (військове та морське міністерства), судово-контрольна (міністерство судових справ та Держав-

ний контроль), національна політика (міжнародних, єврейських, польських і великоруських справ), транспорт і зв'язок (міністерства шляхів і пошт та телеграфів) та соціальна сфера (освітнє відомство й міністерство праці). Окремо виділене Генеральне писарство, яке фактично виконувало функції керуючого справами уряду та було скасоване наприкінці діяльності Центральної Ради.

За висновками О. Кудлай, міністерства формувалися за зразком російських та більшою мірою на базі імперського законодавства та законів Тимчасового уряду. Відомства поступово підпорядковували собі місцеві галузеві органи, що виокремлювались із загальноросійської системи та реформувалися відповідно до курсу на демократизацію та лібералізацію державного управління. До співпраці залучалися громадські, професійні та інші організації. Суттєвою прогалиною в роботі центральних органів стала недостатня визначеність сфер їхньої компетенції й завдань та розмежування функцій між відомствами, а також слабка комунікація з місцевими органами, що негативно позначилось на авторитеті Ради міністрів усередині країни.

Дослідниця відзначає, що процес інституційного оформлення міністерств до кінця квітня 1918 р. завершений не був. Його істотно загальмувала російська агресія та окупація Києва взимку 1918 р. Після повернення української влади до столиці окремим відомствам довелося відновлювати роботу практично з нуля. Ще однією проблемою був брак кваліфікованих управлінських кадрів.

Загалом, на думку О. Кудлай, найуспішнішим стало міністерство освітніх справ. Послідовною та в цілому вдалою виявилася національна політика. Систематично працювало судове відомство. Змінили підходи до принципів формування національних збройних сил силові міністерства. Відомства зв'язку розгорнули свою діяльність не в повному обсязі. Не досягли бажаного результату міністерства економічного блоку. Впровадження земельної реформи, базованої на принципі соціалізації землі, спричинило посилення внутрішньої нестабільності, поглиблення кризи, загострення суперечностей поміж різними верствами населення. Саме соціалістичний напрям аграрних перетворень спричинився до конфлікту з іноземною військовою адміністрацією, що в кінцевому підсумку призвело до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. Наголошує авторка й на інтелігентському соціалістичному складі українського уряду, недовірі його представників до фінансово-промислових кіл країни, які були усунуті від ухвалення рішень, чий управлінський досвід і потенціал міг би допомогти національному керівництву в подоланні економічної кризи. Так само недостатньо залученими до процесу державного будівництва були й українські діячі поміркованих поглядів, які належали переважно до Української партії соціалістів-федералістів — у національному уряді вони складали меншість.

Звертає увагу дослідниця і на те, що одночасно з реформуванням старої управлінської системи формувалися нові загальноукраїнські та галузеві органи; до роботи в різних комітетах, бюро й т. п. залучалися громадські організації та професійні об'єднання, інколи вони входили до складу відомств у повному складі. Успішний управлінський досвід часів Української Держави Павла Скоропадського базувався в т. ч. й на суттєвому збереженні середнього та нижчого прошарків апаратів ві-

домств. За доби Гетьманату продовжила роботу низка загальнодержавних органів, що створювалися та формувалися попередньою українською владою.

Авторка наголошує, що національному проводу часів Української Центральної Ради забракло часу, управлінського досвіду, наполегливості та політичної гнучкості для успішнішого результату в його державотворчих зусиллях.

На нашу думку, вдалим є включення до монографії додатків — схем структури найбільших за числом підрозділів міністерств (військового та освітнього). Це полегшує сприйняття викладеного дослідницею матеріалу. Можливо, схеми варто було б зробити для всіх відомств. Відзначимо також, що до наукового обігу введено велику кількість нових імен і прізвищ людей, які обіймали керівні відомчі посади, що добре репрезентовані в потужному покажчику імен.

Робота О. Кудлай завершується обґрунтованими висновками, що спираються на глибокий аналіз значної кількості документальних джерел і демонструють уважену авторську позицію щодо результатів процесу інституційного становлення центральних органів влади доби Центральної Ради, їхніх успіхів і прорахунків.

Надійшла / Received 12.12.2025

Oleksandr RUBLEV

Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Scientific Secretary of the Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
rublow@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4529-9419>

AT THE ORIGINS OF THE ADMINISTRATIVE ELEMENT
OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC OF 1917—1918:
INSTITUTIONAL FORMATION, PERSONALIA

Book review: *Oleksandra Kudlai*. The Government of the Ukrainian People's Republic: Institutional Formation, Main Directions of Activity (June 1917 — April 1918)
Scientific editor V. Verstiuk. The NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine
Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2025. 580 p.

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.222>

УДК 929:578/579+616.02(477)“1866/1929”Заболотний Д.К.

Олександр ПОТИЛЬЧАК

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)
o.v.potylchak@udu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

Тетяна МЕЛЕЩЕНКО

кандидатка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри методології та методики суспільних дисциплін,
деканка історичного факультету,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)
t.v.meleshchenko@udu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1562-2932>

ЛЮДИНА УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ ТА ВЧЕНИЙ СВІТОВОГО МАСШТАБУ: НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ПОСТАТІ ДАНИЛА ЗАБОЛОТНОГО

**Рецензія на книгу: Віктор Даниленко, Олександр Даниленко,
Іван Романюк. Академік Данило Заболотний: «Любіть науку і правду»**

Харків: Факт, 2025. 328 с., іл., ім. пок.

Видання, що нещодавно побачило світ у харківському видавництві «Факт», є результатом співпраці трьох відомих українських істориків — Віктора та Олександра Даниленків та Івана Романюка. Книга присвячена життю й науковій діяльності

Цитування: Потильчак О., Мелешченко Т. Людина українського світу та вчений світового масштабу: нове прочитання постаті Данила Заболотного [Рец. на кн.: Даниленко В., Даниленко О., Романюк І. Академік Данило Заболотний: «Любіть науку і правду». Харків: Факт, 2025. 328 с., іл., ім. пок.]. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 222—227. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.222>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Данила Кириловича Заболотного (1866—1929) — видатного мікробіолога, епідеміолога, президента Всеукраїнської академії наук, гуманіста та мислителя світового рівня [1]. Це видання — масштабна спроба цілісного відтворення життєвого та творчого шляху людини, яка залишила глибокий слід у розвитку української та європейської медичної науки, гуманістичної думки та національної історії.

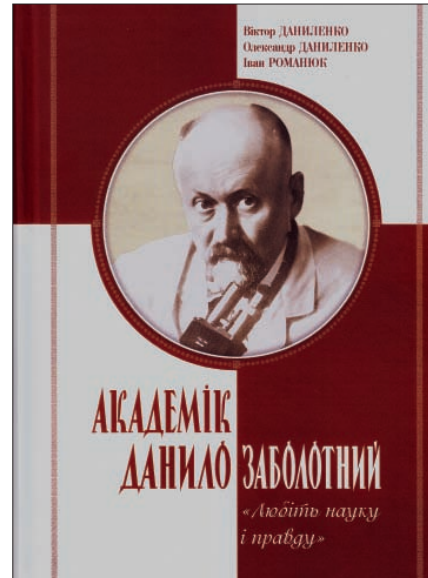
Авторський задум твору визрівав поступово: етапами наукового осягнення постаті академіка Данила Заболотного стали присвячені вченому авторські статті в газетах [2—4] та науковій періодиці України [5—6].

Рецензована книга вирізняється прагненням поєднати історико-біографічне наукове дослідження з постколоніальною рефлексією — показати її героя не лише як вченого, а як українського інтелектуала, вихідця із селянського середовища Поділля, який завдяки освіті, самодисципліні та гуманістичному світогляду утвердив себе серед провідних європейських науковців початку ХХ ст. Висхідна ідея книжки — «Любіть науку і правду» — влучно передає гуманістичний нерв і морально-інтелектуальний стрижень особистості Д.К. Заболотного.

Архітектоніка праці логічна та гармонійна. Написаний в публіцистичному стилі вступний блок («Передне слово») задає ідейний історіософський контекст видання, що підкреслює його важливу місію у війні за об'єктивну історію України в боротьбі з колоніальними міфами, фальсифікаціями й «привласненням» українських постатей російською історіографією. Цей текст несе публіцистичну експресію, що підсилює емоційний вплив, але частково знижує аналітичну врівноваженість викладу. Відчутний пафос відновлення історичної справедливості періодично переважає академічну аргументацію, що наближає текст до жанру історико-гуманітарного есе.

Розділи книги розгортають хронологічно-подієву канву життя вченого — дитинство на Поділлі, гімназійні й університетські роки, академічна й громадська діяльність, праця у ВУАН, міжнародне визнання і складні взаємини з радянською владою. Така структура поєднує біографічну точність із художньо-документальною живістю викладу, надає дослідженню не лише хронологічної цілісності, а й публіцистичного емоційного звучання, що сприяє глибшому розумінню постаті науковця як людини епохи, робить працю доступною не лише фахівцям, але й широкому колу читачів. Водночас спостерігається деяка ідеалізація образу вченого та його оточення — тенденція, притаманна традиції «морального життєпису», проте не завжди сумісна з вимогами сучасної історичної біографістики.

Перший розділ створює живий і барвистий образ ранніх років Данила Заболотного, його родинного кола, впливу матері — Євгенії Сауляк, учителя Івана Сошенка, атмосфери народної освіти Поділля. Автори майстерно відтворюють соціально-куль-

турне тло доби, спираючись на автобіографію Заболотного (1927), спогади сучасників, архіви Музею-садиби вченого. Деяка художня стилізація окремих епізодів викладу (зокрема історії про «освіченого матроса» Кирила Заболотного чи романтизоване змалювання зв'язків родини Сауляків із Сошенком) послаблює документальну достовірність. Текст розділу вражає оповідною теплотою, але й потребує чіткішого розмежування наукового історико-біографічного дослідження та літературної реконструкції.

Розділи, присвячені студентським рокам, науковим пошукам і організаційній діяльності Д.К. Заболотного у ВУАН, вирізняються ґрунтовністю, логічністю та широким джерельним полем. Автори переконливо показують процес становлення вченого як моральної особистості, для якої наука була формою служіння суспільству. Водночас у структурі цих розділів бракує порівняльного контексту — аналізу місця Данила Заболотного в когорті європейських науковців доби, таких як Іля Мечников, Роберт Кох чи Луї Пастер. Таке зіставлення надало б дослідженню більшої історіософської глибини й дозволило б оцінити не лише національний, але й загальноцивілізаційний масштаб його діяльності.

Останнім рокам життя Данила Заболотного, відзначеним як визначними науковими здобутками, так і моральними випробуваннями, міжнародному визнанню науковця та його складним відносинам із радянською владою присвячено п'ятий розділ книги. Автори простежують діяльність ученого у сфері боротьби з епідеміями в Китаї, Єгипті, Росії та Україні, підкреслюючи його гуманістичну місію і громадянську мужність. Водночас порушуються питання політичного тиску, ідеологічного контролю та спотворення образу вченого радянською історіографією. Текст вирізняється логічною структурою, емоційною врівноваженістю, виваженим переходом від біографічного до філософсько-узагальнюючого рівня, що створює цілісне, гармонійне завершення книги й підкреслює духовний масштаб особистості Д.К. Заболотного. Наголошуючи на гуманістичному пафосі діяльності вченого та намагаючись показати драму його особистості в лещатах радянської системи, автори залишають надто стриманим аналіз цих суперечливих відносин. Звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі» та постійний нагляд з боку ДПУ згадуються без достатньої документальної аргументації, надаючи викладу дещо апологетичного забарвлення, натомість це питання потребує збалансування та залучення ширшого кола джерел.

Завершальні частини книги формують синтетичне бачення Д.К. Заболотного як символу української наукової етики, гуманізму й служіння людині. Особливо цінним є розділ, присвячений меморіалізації пам'яті вченого — історії музеїв, пам'ятників, інституцій його імені. Водночас постколоніальний вимір пам'яті, заявлений у книзі, вимагає чіткішої методологічної рамки. Автори демонструють інтуїтивне відчуття деколонізаційного процесу, проте не спираються на сучасні теоретичні моделі. Це не применшує цінності книги, але й не додає тексту концептуальної завершеності.

Післямова виконує функцію філософського узагальнення. Автори осмислюють постать Д.К. Заболотного як моральний взірць ученого-гуманіста й громадянина, що поєднує наукову добросовісність, патріотизм та служіння правді. Дослідники свідомо переносять акцент від історичної реконструкції до морально-цивілі-

зацийного символу, через що видання набуває рис гуманітарного есе, а не класичної біографії. Такий підхід робить книгу емоційно виразною та доступною широкому колу читачів, проте віддаляє її від академічного формату історичної монографії.

Рецензована праця спирається на репрезентативну джерельну базу, зокрема документи з фондів Інституту історії України НАН України, Інституту мікробіології та вірусології ім. Д.К. Заболотного, Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського, документи ВУАН та також маловідомі матеріали з Музею-садиби в с. Заболотне. Особливу цінність становить залучення автобіографічних джерел (зокрема публікацій 1927 р. в журналі «Огонёк»), спогадів сучасників, епістолярної спадщини вченого, некрологів, а також відгуків західноєвропейських колег науковця. Варто відзначити критичне осмислення авторами книги російської та радянської історіографічної традиції, яка протягом десятиліть ідентифікувала Заболотного як «російського вченого», та науково обґрунтовану спробу повернення академіку Д. Заболотному української ідентичності. Такий підхід є важливим кроком у процесі деколонізації історії української науки. Автори науково й сумлінно відновлюють автентичний образ Д. Заболотного як національного діяча, гуманіста та мислителя.

Безумовною перевагою праці є вдале поєднання наукової аргументації з публіцистичною образністю. Текст написано живою, наснаженою мовою, приправленою численними цитатами, фрагментами листів, описами побутових деталей, що створюють у читача відчуття особистої дотичності до епохи. В авторській оповіді гармонійно поєднано науково вивірений аналіз історичних джерел та м'яку ліричність, що нечасто трапляється в науковій історичній біографістиці. Така стилістика, близька до «популярної історії», все ж іноді послаблює науковий компонент.

Видання щедро ілюстроване, а вміщені на сторінках книги фотографії, репродукції документів, краєзнавчі матеріали сприяють візуалізації історичного контексту та сприйняттю сенсу книги, надаючи їй властивостей науково-популярного видання академічного рівня.

Рецензована праця є вагомим внеском у деколонізацію української біографістики. Текст монографії не лише відтворює життєпис ученого, а й порушує ключові питання: процес формування національної академічної еліти в умовах імперської та радянської залежності; взаємини науки й держави в 1920-х рр.; роль Всеукраїнської академії наук як простору національної ідентифікації та чинника самореалізації українських інтелектуалів. Водночас науково-публіцистичний характер викладу потребує певної аналітичної корекції.

На думку рецензентів, перспективними напрямками подальших студій можуть бути: археографічна публікація епістолярію Данила Заболотного як цінного джерела з інтелектуальної історії України початку ХХ ст.; порівняльне вивчення міжнародної діяльності українських учених міжвоєнного часу (Заболотний — Вернадський — Богомолець); комплексне опрацювання архівів України, Франції, Китаю та Польщі й створення повної академічної біографії вченого, про потребу якої автори слушно говорять у вступі. Розвиток теми потребує поглиблення методологічної бази, посилення критичного аналізу радянського періоду та розширення порівняльного контексту з європейською науковою традицією.

Загалом праця справляє враження виваженого, глибоко продуманого й етично орієнтованого дослідження, яке поєднує документальну основу з гуманістичною ідеєю служіння науці й народові. Її вихід став помітною подією в сучасному українському історико-науковому дискурсі, у процесі відновлення національної пам'яті та в популяризації національної наукової спадщини. Сприяючи утвердженню об'єктивної історії української науки, рецензована книга не лише реконструює біографію Д.К. Заболотного, але й формує нову гуманітарну оптику — бачення вченого як людини українського світу й науковця світового масштабу. Праця може бути рекомендована не лише історикам науки, а й широкому читачькому загалу — викладачам, студентам, краєзнавцям, усім, хто цікавиться історією української культури й гуманітарної думки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Danylenko, V., Danylenko, O. & Romaniuk, I. Akademik Danylo Zabolotnyi: "Liubit nauku i pravdu". Kharkiv, 2025 [in Ukrainian].
[Даниленко В., Даниленко О., Романюк І. Академік Данило Заболотний: «Любіть науку і правду». Харків: Факт, 2025. 328 с.].
2. Danylenko, V. & Romaniuk, I. Vin liubiv nauku i pravdu — Danylo Zabolotnyi. *Osvita: Vseukrainskyi bromadsko-politychnyi tyzhnevuk*. 2016. 21—28 hrudnia. 51-52: 4 [in Ukrainian].
[Даниленко В., Романюк І. Він любив науку і правду — Данило Заболотний. *Osvita: Vseukrainskyi bromadsko-politychnyi tyzhnevuk*. 2016. 21—28 грудня. № 51-52. С. 4.].
3. Danylenko, V. & Romaniuk, I. Zavzhdy i vsiudy zalyshavsia ukraintsem: [do 150-richchia vid dnia narodzhennia Danyla Zabolotnoho, mikrobioloha, epidemioloha, akademika]. *Osvita: Vseukrainskyi bromadsko-politychnyi tyzhnevuk*. 2016. 21—28 hrudnia. 51-52: 5 [in Ukrainian].
[Даниленко В., Романюк І. Завжди і всюди залишався українцем: [до 150-річчя від дня народження Данила Заболотного, мікробіолога, епідеміолога, академіка]. *Osvita: Vseukrainskyi bromadsko-politychnyi tyzhnevuk*. 2016. 21—28 грудня. № 51-52. С. 5.].
4. Danylenko, V.M. & Romaniuk, I.M. Vin liubiv nauku i pravdu. Akademik Danylo Zabolotnyi. *Istoriia Ukrainy*. 2017. 8: 5-8 [in Ukrainian].
[Даниленко В.М., Романюк І.М. Він любив науку і правду. Академік Данило Заболотний. *Istoriia Ukrainy*. 2017. № 8. С. 5—8].
5. Danylenko, V.M., Romaniuk, I.M. & Shkolnikov, V.S. Dytynstvo ta iunist akademika Danyla Zabolotnoho. *Visnyk instytutu istorii, etnologii i prava: zb. nauk. pr. / VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. 2017. 15: 18-23 [in Ukrainian].
[Даниленко В.М., Романюк І.М., Школьніков В.С. Дитинство та юність академіка Данила Заболотного. *Вісник інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр. / ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2017. Вип. 15. С. 18—23].
6. Romaniuk, I.M. & Danylenko, V.M. Kult nauky i shukannia pravdy v studentski roky zhyttia D. Zabolotnoho. *Visnyk instytutu istorii, etnologii i prava: zb. nauk. pr. / VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. 2019. 17: 28-34 [in Ukrainian].
[Романюк І.М., Даниленко В.М. Культ науки і шукання правди в студентські роки життя Д. Заболотного. *Вісник інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр. / ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2019. Вип. 17. С. 28—34].

Надійшла / Received 10.10.2025

Oleksandr Potylchak

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Original and Special Historical Sciences,
Drahomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine)

o.v.potylchak@udu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

Tetiana Meleshchenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Methodology and Methods of Social Disciplines,
Dean of the Faculty of History,
Drahomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine)

t.v.meleshchenko@udu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1562-2932>

A FIGURE OF THE UKRAINIAN WORLD
AND A SCHOLAR OF GLOBAL SCALE: A NEW
READING OF DANYLO ZABOLOTNY'S LEGACY

Book review: *Viktor Danylenko, Oleksandr Danylenko, Ivan Romaniuk.*
Academician Danylo Zabolotny: "Love Science and Truth"
Kharkiv: Fakt, 2025. 328 p.

ОГЛЯД ДОПОВІДЕЙ НАУКОВОГО СЕМІНАРУ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЛЕЙПЦИЗЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 2023—2025 рр.

Історичні семінари при університетах і науково-дослідних інститутах світу мають давню традицію. Першим вважається семінар з трактування історії як науки, створений Леопольдом фон Ранке (Leopold von Ranke) у 1840-х рр. при Берлінському університеті Фрідріха Вільгельма. На весь світ були відомі історичні семінари професорів Георга Вайтца (Georg Waitz) у Геттінгені, Генріха Вуттке (Heinrich Wuttke) у Лейпцигу чи Теодора Моммзена (Theodor Mommsen) у Берліні. Тут формувались як дослідники Михайло Драгоманов, Федір Фортинський, Михайло Володимирський-Буданов та інші знані українські історики. У ХХ ст. гарантією підготовки кваліфікованого історика була участь у науковому семінарі Люсьєна Февра (Lucien Febvre), Жоржа Дюбі (Georges Duby) та Жака Ле Гофа (Jacques Le Goff) у Франції; Отто Гетча (Otto Hoetzsch) та Фрідріха Майнеке (Friedrich Meinecke) в Німеччині; Генрі Адамса (Henry Brooks Adams) та Ендрю Діксона Вайта (Andrew D. White) у США чи Арнольда Тойнбі (Arnold Toynbee) у Великій Британії. Суть семінару полягала у залученні до виконання дослідницьких завдань молодих і досвідчених дослідників, започаткуванні й проведенні між ними дружнього діалогу для обговорення та вдосконалення роботи історика-початківця.

Автор свого часу брав участь у роботі семінарів професорів Омеляна Пріцака в Гарвардському (1990—1991) та Київському (1992—1994), Андреаса Каппелера у Кельнському (1995—1996) та Мордехая Альтшулера в Єрусалимському (2000)

Цитування: Потульницький В. Огляд доповідей наукового семінару історії Східної та Південно-Східної Європи Лейпцизького університету у 2023—2025 рр. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 228—234.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

університетах та ін. У цьому повідомленні хотілося б поділитися враженнями й досвідом участі в роботі історичного семінару кафедри історії Східної та Південно-Східної Європи Лейпцизького університету, який очолює проф. *Штефан Родевальд*. Огляд стосуватиметься періоду повномасштабного вторгнення Росії в Україну, що робить цей досвід та винесені на обговорення теми, що турбують німецьких та гостей дослідників, цікавими й пізнавальними.

Лейпциг відомий своїми книжковими ярмарками та фестивалями, бібліотеками з безліччю унікальних джерел та літератури. У 2023—2024 рр. у рамках Гумбольдтівського проекту автор огляду, досліджуючи тему «Україна та Німеччина у взаємному дзеркалі історичної та політичної думки кінця ХІХ — першої третини ХХ ст.», працював над джерелами й літературою у двох центральних (університетській і національній) і двох бібліотеках при науково-дослідних інститутах (регіональної історії та історії Східної Європи) Лейпцига, залучився до роботи історичного семінару Лейпцизького університету та продовжує брати в ньому участь і далі.

Двомовний (німецька та англійська мови) семінар з історії Східної та Південно-Східної Європи Лейпцизького університету задумувався його керівником проф. Штефаном Родевальдом як захід для аспірантів, кандидатів наук і зацікавлених викладачів. Семінар слугує школою методології в науковій роботі, допомогою в підготовці довгострокових наукових проектів (таких, наприклад, як сучасний проект «Трансоттоманіка: Динаміка мобільності між Східною Європою, Османією та Персією»), монографічних праць і збірників документів, а також є регулярним майданчиком для обміну науковим досвідом та інформацією. Під час засідань семінару нове покоління науковців знайомиться з проблемами й методами в різних сферах історичних досліджень загалом, а також із сучасною діяльністю та дослідженнями окремих німецьких і закордонних науковців у цих галузях. Одна з головних цілей наукового заходу полягає в запровадженні широкого підходу як до обробки теми, так і до вибору доповідачів. Учасники семінару представляли кілька поколінь — від молодих докторантів до відомих науковців, які працюють у цій галузі більш ніж 40 років, серед яких є фахівці з Лейпцига, з інших університетів Німеччини, з України, Польщі, Литви, Естонії, Туреччини, Австрії.

Більшість доповідей, виголошених на засіданнях семінару, була присвячена проблемам всесвітньої історії. Були представлені дослідження актуальних проблем Східної та Центральної Європи, головним чином, історії Німеччини, Австрії, України, Росії, Османської імперії, Криму, Польщі, країн Балтії, проблематики історії євреїв та ін. Зупинимось детальніше на тих, які перегуковуються або з проблемами всесвітньої історії та історії України, або із загальнотеоретичними проблемами світової історії.

Із загальнотеоретичних виступів, що прозвучали в приміщенні актового зали гуманітарного факультету, варто виділити доповідь професорки *Барбари Штольберг-Рілінгер* (Barbara Stollberg-Rilinger) з Мюнстерського університету, яка присвятила своє повідомлення розвінчуванню міфів про прусського короля і німецького імператора Фрідріха-Вільгельма I (1713—1740) як державника і будівничого. На основі тогочасних джерел та інформації зі спогадів і щоденників сучасників короля, зокрема його придворного лікаря-діагноста, дослідниця намагалася переви-

рити зміст цих міфів. У мемуарах правитель поставав тираном і деспотом, який не дотримувався такту й дистанції у відносинах з оточенням. Все це виразно контрастувало з розповідями про Фрідріха-Вільгельма I як «добру людину», «поціновувача церемоніалів», носія «високих естетичних цінностей», натомість професорка виявила риси короля, що дозволяють порівнювати його з такими діячами як Калігула чи Трамп. Оцінюючи такий консистентний наратив про правителя як вихователя свого народу у «прусьському дусі», Б. Штольберг-Рілінгер вдається до методології школи «Анналів», зокрема праць представника її четвертого покоління П'єра Бурдьє (Pierre Bourdieu) про «габітус» як комплекс культурних практик і аналог поняття «ментальність», та вважає, що монарх виразно демонстрував солдатський «габітус» у взаємовідносинах з елітою. Насамкінець доповідачка на основі джерел довела, що Фрідріх-Вільгельм I аж ніяк не виконував роль монарха в маєстаті, а був лише кабінетним полководцем, що поводив себе як «простий солдат». На розкритті таких парадоксів була побудована вся доповідь.

Проблеми, дотичні до історії України, були розкриті в доповідях, виголошених безпосередньо в приміщенні семінару східноєвропейської історії. Варто відзначити присвячену історіографії історії України доповідь д-ра Роберта Борна (Robert Born) з університету Ольденбурга — «Україна як “біла пляма” в історіографії мистецтва. Проблеми дискурсу дійових осіб та інституцій міжвоєнної доби». Визначаючи історіографію українського мистецтва міжвоєнної доби як недосліджену проблему, д-р БORN опирався на аналіз трьох праць із цієї проблематики авторства Дмитра Антоновича, Романа Смаль-Стоцького та Миколи Голубця. Доповідач визначив спільні риси, які об'єднують дослідження: науково-популярний описовий характер, дотримання схеми Михайла Грушевського й інтерпретація розвитку української художньої культури як елемента й похідної загальноісторичного національного розвитку. Дослідник відзначив, що були спроби, зокрема Антоновича і Смаль-Стоцького, вписати український мистецький процес у загальноєвропейський контекст і виявити взаємовпливи з Польщею, Німеччиною та Росією, а також адаптувати західноєвропейську періодизацію до історії української художньої культури. Разом з тим, на його думку, українські науковці навіть не спробували застосувати тогочасні методологічні новації, поширені в німецькій, австрійській та чеській науці, а дотримувались лише антикварного позитивістського підходу. Через це періодизація історії українського мистецтва в контексті європейського, яку намагались провести вітчизняні історики, вийшла дещо схематичною та штучною.

Історичну спадщину Київської Русі як поле для виникнення конкуруючих дискурсів розкрила у своїй доповіді «Київська Русь як постання дискурсу: історична політика, культура пам'яті та медієвістика у Східній Європі у діакронії» докторка Крістіна Вітткамп (Kristina Wittkamp) з університету Пассау. Доповідь авторки мала оглядовий характер і була присвячена порівняльному аналізу вже достатньо досліджених і вивчених явищ: російського бачення проблем і континуїтету Київської Русі, з одного боку, та української візії цих процесів, з іншого. Неабиякий інтерес та жваву дискусію викликали окремі питання, які постали з цієї доповіді. Перше з них стосувалося впливу на істориків Східної Європи бачення Київської Русі як дискур-

су у концепції Арнольда Тойнбі. Це бачення базувалося на чотирьох твердженнях: 1) утворення Росії (Москви) як результату викликів, що постали перед Київською Руссю; 2) існування двох фаз Київської Русі: старшої Київської та молодшої Московської; 3) відповідь Москви була недостатньою для утворення нею власної цивілізації, на відміну від Київської Русі; 4) Росія — це сателіт, що існує без власної цивілізації. У результаті дискусії учасники семінару дійшли висновку, що вивчення Київської Русі як дискурсивного поля мало б концентруватись на вивченні ролі православної церкви в історії Київської Русі, осмисленні процесу формування окремих особистостей, лінгвістичних проблемах та регіональних суперечностях з виокремленням їхніх причин. Друге дискусійне питання: яка з двох середньовічних територіальних держав мала більші підстави у ствердженні свого континуїтету від спадщини Київської Русі як її епігон — Суздальсько-Володимирська чи Галицько-Волинська? Тут думки учасників семінару розділилися, оскільки в рамках нормативної цінності й ваги легітимність кожного з наступників визначалася відмінними факторами.

Магістерка університету Регенсбург *Гамзе Іласлан-Коч* (Gamze Ilaslan-Koc) презентувала дослідження на тему «Матеріальна культура в Габсбурзькій та Оттоманській дипломатії у XVIII ст.». Цікавим було розкриття доповідачкою низки питань стосовно специфіки дипломатичних заходів і процедур досліджуваної доби. Так, була встановлена відмінність у дипломатичній процедурі обміну та представлення матеріальних об'єктів з державами, з якими турки вели війни у XVIII ст. (Росія, Австрія) та з якими вони зберігали дружні відносини (Франція). Також дослідниця підтвердила відому тезу про існування відмінностей (специфіки) у дипломатичних процедурах, якими турки обмінювались з європейськими та мусульманськими державами. Наприклад, османський султан, підтримуючи дипломатичні зв'язки з Кримським ханством, надсилав персональні подарунки кримським ханам з династії Гіреїв, які натомість аж ніяк не були зобов'язані відповідати дарунками султану. У доповіді було розкрито питання модернізації в Туреччині у XVIII ст., що охопила військо, освіту й науку, і навіть дипломатію, яка зазнала суттєвих метаморфоз.

Кандидатка історичних наук, керівниця відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України у Львові *Богдана Петришак* представила доповідь на тему «Пам'ятки зі львівських архівів: органи самоврядування, муніципальні писарі, автономні етнічні громади та еґо-документи (1240—1772)». Доповідачка здійснила короткий екскурс в історію архіву з кінця XVIII ст. до сучасного періоду, зазначила, що наявні 766 фондів та 120 119 справ охоплюють історичний період у межах з 1110 по 1944 рр. Була надана інформація про матеріали у фондах магістратів, сільських судів, типи документів у судових колекціях, зокрема кореспонденції, miscellanea тощо, згадані наявні креслення будинків та міст від 1770 р., фонди замку та землі 1443—1784 рр. у Сяноку, Перемишлі та Терехові. Слухачі семінару зацікавились можливістю виявити в особистих документах прізвища представників української шляхти, зокрема гербів Сас та Корчак, а також матеріалів про надання шляхетства членам українських родин угорською та польською владою. У цьому контексті учасники семінару поставили наступні питання: 1) Чи збережені в архіві джерела, що проливають світло на можливі спроби української

шляхти зберегти власну соціальну ідентичність, попри їхню належність до нової польської соціально-політичної системи? 2) Чи зберігаються в архіві якісь документи про династичні шлюби галицьких князів і королів із західними династіями, зокрема з угорськими Арпадовичами, австрійськими Бабенбергами, князями мазовецькими, комтурами Тевтонського ордену та ін.? Доповідачка висловила припущення, що така інформація може знаходитись у замкових книгах Львова та Галича, колекції Ставропігійського інституту, у листах представників руських гербових родин Сас та Корчак, щоденниках шляхти та документах про освіту представників української шляхти в університетах Польщі та Італії.

У межах семінару було проведене спільне засідання кафедр нової та новітньої історії (зав. кафедри проф. *Дірк ван Лаак* (Dirk van Laak)) та кафедри середньовічної та ранньомодерної історії (зав. кафедри проф. Штефан Родевальд (Stephan Rohdewald)), де була виголошена доповідь автора цього нарису на тему «Образ України між Східною Європою та Росією в дослідженнях провідних німецьких науковців доби Бісмарка та епохи Першої світової війни: порівняльний аналіз, концепції та контекст». Доповідач мав на меті відтворити тривалу традицію вивчення провідними німецькими істориками та політиками кінця XIX — початку XX ст. (період, коли Німецька імперія мала власну українську політику) України взагалі та українсько-німецьких відносин зокрема. У доповіді автор намагався дати відповідь на питання, чи розглядали німецькі інтелектуали за умов відсутності української держави потенційні можливості її появи як державного суб'єкта, знайти та сформулювати все коло питань довкола України, які вони ставили, виявити викривлення їхнього бачення та суджень у німецькій історіографії, що відбулось після Другої світової війни. Методологічно були використані теоретичні підходи фахівців з порівняльної історії ідей, зокрема деякі висновки видатного американського та польського вченого Анджея Валіцького (Andrzej Walicki) та представника першої генерації школи «Анналів» Люсьєна Февра (Lucien Febvre). Більшість питань, поставлених учасниками семінару, стосувалась ревізії та заперечення доповідачем застарілих і навіть хибних, на його думку, висновків, які містяться у низці робіт післявоєнної та сучасної німецької історіографії та політичної думки про Україну таких науковців як, наприклад, Лев Копелев (Lew Kopelew), Фріц Епштейн (Fritz Epstein), Рікардо Баваї (Ricardo Bavaj) та ін. щодо існування трьох таборів (русофіли, українофіли та «нейтральні» дослідники) у середовищі німецьких авторів кінця XIX — початку XX ст., які утвердились і стали «дороговказом» після поразки Німеччини у Другій світовій війні. Автор спробував на джерельному матеріалі, знайденому під час роботи в Німеччині, довести той факт, що переважна більшість провідних німецьких інтелектуалів були українофілами й усіяко засуджували імперську політику Росії щодо України та інших уявлених нею народів.

Підсумовуючи, зазначимо, що семінар історії Східної та Південно-Східної Європи Лейпцизького університету вже перетворився на осередок, який може системно працювати для досягнення бажаних результатів. Учасники семінару акцентують важливі проблеми як української, так і всесвітньої історії, що становлять інтерес для дослідників при формуванні бачення тих викликів, проблем і перспек-

тив, що постали перед українською історичною наукою в умовах російсько-української війни або можуть постати в майбутньому.

Можна лише пошкодувати, що в академічній українській історичній науці такі семінари, як форма обміну науковим досвідом та інформацією між старшим поколінням вчених і молодими дослідниками, так і не набули поширення. Враховуючи той факт, що найважливіші виклики та проблеми, які постануть перед українською історичною наукою, ще попереду, є нагальна потреба інтеграції фахової корпорації українських істориків до європейського та світового академічного світу. Саме такі семінари могли б тут прислужитись якнайкраще. Адже семінар служить не лише школою методології дослідницької роботи та її впровадження у практику досліджень, але й всіляко допомагає у вирішенні й реалізації довгострокових проєктів у контексті пошуку відповідей на виклики й проблеми української історичної науки на сучасному етапі. Ці проблеми неможливо вирішити без впровадження передової та перспективної методології в практику наукових досліджень. У нашій історичній науці, на відміну від західної, практично відсутні роботи, виконані за допомогою таких методологій як, наприклад, школа «Анналів», «спільна історія» (Shared history), «історія повсякдення» (Alltagsgeschichte) та ін. Переважна більшість робіт, де акцентуються проблеми інтеграції української історії до світової, виконана на основі вже антикварної методології позитивізму, яка досі домінує в історичних дослідженнях в Україні.

Виклики, які постають перед українською історичною наукою, потребують не лише розробки й вивчення більш передових методологічних систем в історичних працях, але й активного впровадження їх у практику української історіографії, апробації на українському джерельному матеріалі. Без цього складно буде досягти стратегічної мети нашої історичної науки — інтегрувати українську історію до світової на черговому етапі наукової революції, що вже почався на Заході з нового осмислення історії Росії, України, Польщі, Німеччини та глобальної історії взагалі. Ми маємо говорити однією мовою із Заходом. Але коли загал українських істориків створить інтегративний курс історії України в діалектиці зі всесвітньою історією (так званий *гранд-нарратив*) мовою позитивізму, а західні вчені, наприклад, мовою школи «Анналів», то в очах західної науки це матиме вигляд пошуку проблеми, якої немає (її яскраво описує іспанська приказка про три лапи у kota — «*Buscar tres pies al gato*»), адже такий інтегративний курс історії буде, так би мовити, для внутрішнього вжитку. У цьому контексті можна лише пожалкувати, що дискусія на сторінках «Українського історичного журналу» у 2013—2014 рр. щодо опрацювання методологічних і теоретичних засад концепції багатотомної синтетичної історії України в діалектиці зі всесвітньою історією, запропонована тоді академіком В. Смолієм, не отримала ані подальшого розвитку, ані практичного виходу. Тоді прозвучали обґрунтовані пропозиції взяти для української історичної науки за приклад «Нову кембридзьку історію середньовіччя» з її синхронністю історичних періодів, або піти за французькою школою «Анналів», залучаючи всі сфери історичної дійсності. Були й інші пропозиції. У цілому можна констатувати, що наявність семінару як «майстерні наукової практики» та специфічної форми академічного діалогу є взаємопов'язаною з виробленням стратегії інтеграції національної історії у світову, оскільки, як показує

досвід, саме на семінарі у спільному обговоренні та невимушеній атмосфері дружнього спілкування поколінь відбувається своєрідний діалектичний процес — теорія дає напрямок дослідженню, а дослідження коригує теорію.

Насамкінець, оцінюючи наукову роботу семінару історії Східної та Південно-Східної Європи Лейпцизького університету, можна констатувати, що він успішно функціонує як лабораторія для ознайомлення та обговорення нових фактів та ідей. Сподіваюсь, що ця інформація буде корисною українським історикам не лише в контексті обізнаності з темами, які обговорюють їхні німецькі колеги, але й покращення та вдосконалення власних підходів до вирішення низки важливих проблем історичної науки.

Надійшла / Received 15.11.2025

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

Інститут української археографії

та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)

Volodymyr POTULNYTSKYI

M.S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ІV МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ ІМЕНІ ГЕНРИКА ЮЗЕВСЬКОГО ТА ВАСИЛЯ МУДРОГО»

28—29 листопада 2025 р. у м. Луцьк відбувся представницький міжнародний науковий захід, організований Волинським національним університетом імені Лесі Українки (ВНУ) та Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету. Конференція зібрала відомих учених з України та Польщі, які репрезентували наукові й освітні заклади Києва, Львова, Луцька, Рівного, Ніжина, Варшави, Лодзі та Перемишля. Під час конференції учасники працювали в змішаному режимі в межах п'яти тематичних панелей, а також двох сесій — вступної та підсумкової.

Захід розпочався з вітальних слів ректора ВНУ імені Лесі Українки проф. Анатолія Цьося та директора Центру Східноєвропейських студій Варшавського університету д-ра Яна Маліцького. Учасників конференції також привітали консул Генерального консульства Республіки Польща в Луцьку Марек Войцеховський, перший заступник голови Волинської обласної ради Юрій Поліщук, заступниця Луцького міського голови Ірина Чебелюк.

Вступну сесію «В'ячеслав Липинський — ідея польсько-українського діалогу у ХХ—ХХІ ст.» модерував відомий український публіцист та науковець, лауреат Національної премії України імені Т. Шевченка д-р *Микола Рябчук*. Її учасники, проф. *Валерій Бортніков* (ВНУ) та проф. *Василь Бусленко* (ВНУ), представили у своїх виступах теоретичну спадщину В. Липинського, шукаючи в ній шляхи до сучасної взаємодії між сусідніми країнами.

Першу панель «Поляки та українці на початку ХХ ст.: між конфронтацією та співпрацею» модерувала доцентка *Оксана Карліна* (ВНУ). Вона наголосила, що на

Цитування: Разиграєв О., Малєончук Г. ІV Міжнародна наукова конференція «Дослідження польсько-української взаємодії імені Генрика Юзевського та Василя Мудрого». *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 235—238.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

початку ХХ ст. поляки та українці не мали своїх держав, але сподівались на сприятливі геополітичні зміни у Центральній та Східній Європі, які очікувались у недалекому майбутньому. Проф. *Леонід Зашкільняк* (Львівський національний університет імені Івана Франка) порушив питання польсько-українських відносин в Австро-Угорщині. Він звернув увагу на сприйняття галицькими українцями поляків на міжособистісному рівні. Старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України професорка *Валентина Шандра* висвітлила вивчення вітчизняною історіографією польсько-українських відносин у Наддніпрянській Україні в «довгому» ХІХ ст. В. Шандра згадала також праці польських учених з історії України (зокрема проф. Маріуша Коженьовського) та наголосила на необхідності регулярного проведення польсько-українських наукових конференцій із вищезазначеної тематики, а також на публікації спільних збірників документів.

Роботу другої панелі конференції «Союз Пiлсудський — Петлюра з перспективи 2025 року» модерував проф. *Микола Кучерета* (ВНУ), а її учасниками були проф. *Пшемислав Журавський вель Граєвський* із Лодзького університету, полковник *Тадеуш Кионстек* (Центр Східноєвропейських студій Варшавського університету), канд. іст. н., штаб-сержант штабу Другого корпусу «Хартія» Національної гвардії України *Віталій Скальський*, проф. *Станіслав Стемпень* (Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі), доц. *Максим Потапенко* (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). Науковці звернули увагу на причини й передумови підписання Варшавської угоди, її зміст і наслідки, а також відзначили важливість цієї події в контексті сучасної польсько-української співпраці супроти агресії Російської Федерації. Зокрема, М. Потапенко наголосив, що і для Юзефа Пiлсудського, і для Симона Петлюри ця угода була перевіркою перспектив співпраці двох держав, які повстали наприкінці Великої війни — незалежних Польщі та України. Досвід цієї співпраці в протистоянні російській агресії проти Європи тоді й зараз засвідчує, що разом Україна та Польща є потужною геополітичною силою.

Професорка *Руслана Давидюк* (Рівненський державний гуманітарний університет) модерувала третю панель — «Українська еміграція у II Речіпосполитій: співпраця, проблеми, впливи», а її учасниками були д-р *Іреніум Май* (Центр Східноєвропейських студій Варшавського університету) та проф. *Андрій Жив'юк* (Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України). Р. Давидюк порушила актуальні питання утворення, складу, проблем адаптації української політичної еміграції в Польщі. Учена звернула також увагу на форми співпраці емігрантів УНР з польською владою (розвідка, філії Українського центрального комітету, підтримка «волинського експерименту» тощо). Доповідь д-ра І. Мая була присвячена діяльності Східного інституту у Варшаві на підтримку української еміграції. Варто зазначити, що наприкінці вересня цього року побачила світ монографія цього дослідника, присвячена згадуваній установі (Maj I. Instytut Wschodni w Warszawie 1925—1939. Warszawa: SEW UW, 2025. 646 s.). Проф. А. Жив'юк висвітлив боротьбу більшовицьких спецслужб з українською політичною еміграцією як носієм державницького проекту, а також торкнувся трагічної долі сімей українських поліемігрантів, постраждалих унаслідок радянських репресій 1939—1941 рр.

Перший день конференції завершився відкриттям фотовиставки робіт студентів Центру Східноєвропейських студій Варшавського університету та Національного університету «Острозька академія» за 2017—2019 рр. (модератор — полковник Тадеуш Кшонстек). Опісля цього учасники конференції поклали квіти та поставили лампадки до Стелли Героїв на Театральному майдані у м. Луцьк, що їх привезли з Варшави польські учасники конференції.

У завершальний день конференції розпочала роботу четверта панель «Василь Мудрий і Генрик Юзевський та “волинський експеримент”», яку модерував проф. *Олег Разиграєв* (ВНУ). Участь взяли директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, член-кореспондент НАН України проф. *Георг Соляр*, проф. *Юрій Крамар* (ВНУ) та проф. *Микола Кучерепа* (ВНУ). Панель розпочалась з обговорення контроверсійної постаті волинського воеводи Генрика Юзевського та його програми польсько-українського порозуміння. Дослідники зазначеної проблематики Ю. Крамар та М. Кучерепа звернули увагу на зміст «волинського експерименту», його прорахунки й здобутки. О. Разиграєв наголосив на нових підходах польської історіографії щодо причин кризи волинської політики Г. Юзевського, згадавши дослідження проф. Пьотра Ціхорацького та проф. Януша Межви. У другій частині панелі виступив проф. І. Соляр, який наблизив учасникам конференції постать відомого українського політичного та громадського діяча, віцемаршала сейму II Речіпосполитої Василя Мудрого та акцентував його візію польсько-української співпраці.

Ідеям та практиці польсько-українського діалогу у комуністичний період була присвячена п'ята дискусійна панель (модератор — професорка *Людмила Стрільчук* (ВНУ)). В обговоренні проблеми узяли участь *Богуміла Бердиховська* (Національний центр культури у Варшаві), проф. *Олег Калакура* (Інститут політичних і етнопольських досліджень ім. І.Ф. Кураса), доцентка *Христина Чушак* (Львівський інститут післядипломної педагогічної освіти), професорка *Оксана Каліщук* (ВНУ). Б. Бердиховська представила найважливіші віхи польсько-української взаємодії у вищевказаний хронологічний період, Х. Чушак порушила питання бачення польською опозицією України та українців у 1970—1980-х рр., О. Калакура акцентував становище польської національної меншини в УРСР; проблеми пошуку порозуміння між учасниками польсько-українського конфлікту на тлі комуністичної загрози торкнулась О. Каліщук.

Завершальну сесію «Висновки та рекомендації: польсько-українська співпраця у ХХІ столітті» модерував д-р *Микола Рябчук*, а її учасниками були: заступник міністра закордонних справ України *Олександр Міщенко*, надзвичайний і повноважний посол Республіки Польща в Україні у 2005—2010 рр., викладач Центру східноєвропейських студій Варшавського університету *Яцек Ключковський*, проф. *Пшемислав Журавський вель Граєвський* (Лодзький університет), ректор ВНУ імені Лесі Українки проф. *Анатолій Цвось*. О. Міщенко зазначив, що Польща є надійним союзником України в боротьбі з агресією РФ, а також висловив подяку її уряду та народу. Дипломат констатував, що РФ поширює неправдиві наративи щодо українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни. Доповідач

також підкреслив готовність нашої держави до обговорення непростих сторінок спільного минулого та повідомив про плани проведення конференції (форуму) істориків обох країн у 2026 р. Я. Ключковський теж долучився до дискусії, зазначивши: «Наше завдання — дати сигнал, що про історію можна говорити в позитивному ключі. В принципі, на всіх панелях ми шукали позитивні елементи, які могли би нас об'єднати»¹. Проф. Пшемислав Журавський вель Граєвський рекомендував українським колегам більшу увагу приділяти фінансуванню наукових проєктів: «Дивіться на те, що відбувається в Польщі, та на міжнародну ситуацію власними очима. Витрачайте на це гроші. Робіть це не за чужі гранти, німецькі, польські, американські чи будь-які інші. Я розумію, що йде війна, але ви повинні знайти власні гроші на дослідження, на науку й дивитися на ситуацію українськими очима»². Підсумки двох днів роботи польсько-української конференції підбив ректор ВНУ імені Лесі Українки проф. Анатолій Цьось, зазначивши, що університет є і буде у майбутньому відкритим для наукових дискусій.

Міжнародна наукова конференція «Дослідження польсько-української взаємодії імені Генрика Юзевського та Василя Мудрого» стала важливим проявом польсько-українського історичного діалогу та засвідчила розуміння обома сторонами необхідності солідарності й взаємної конструктивної співпраці.

Надійшла / Received 14.12.2025

Олег РАЗИГРАЄВ

Волинський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк / Україна)

Oleh RAZYHRAIEV

Lesia Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)

Галина МАЛЕОНЧУК

Волинський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк / Україна)

Halyna MALEONCHUK

Lesia Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)

¹ Денисюк Н. Взаємодія для спільної справи. Історики з України та Польщі зустрілися на конференції в Луцьку. *Волинський монітор*. 30.11.2025. URL: <https://monitorwolynski.com/uk/news/6515-konferencja-historykow-z-polski-i-ukrainy-w-lucku> (дата звернення: 04.12.2025); В Університеті відбулася польсько-українська наукова конференція. *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: <https://vnu.edu.ua/uk/news/v-universyteti-vidbulasya-polsko-ukrayinska-naukova-konferentsiya> (дата звернення: 04.12.2025).

² Там само.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ У ВИМІРАХ ШВЕЙЦАРСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКИ (Рефлексії на полях двох наукових форумів Лозанни та Києва)

«Історія — наука про людину»: ця теза видатного французького історика Марка Блока не тільки продемонструвала поворотний момент у дослідженні інтелектуальної культури, а й спричинила поштовх до вивчення життєвого простору людини як своєрідного наративу, який репрезентує її уявлення про історію та світ. Це обумовило практику широкого застосування в історичній біографістиці методів наративної психології та стратегій конструювання теоретичних моделей інтелектуальної біографії.

Сьогодні не варто обстоювати думку про усталення концептуальних парадигм історичної біографістики. Утім, її основні параметри вимальовуються досить чітко. Це насамперед історія Людини в соціумі, у певному інтелектуальному й культурному середовищі; історія, в якій не завжди є очевидним, проте нерозривно поєднується публічне й приватне, формальне й неформальне, громадське та родинне. По-друге, це історія, в якій виразно проглядається духовно-інтелектуальний контекст епохи у світлі панівних у суспільстві ідей. І, по-третє, така історія, в якій крізь ментальну біографію особистості передається специфіка часу й місця, а за простою хронологією подій постає безмежність інтелектуального й культурного простору з його розгалуженими комунікаціями. З цієї перспективи все важливе — мотивації й реакції, механізми творчості й секрети харизми, рецепції сучасників і прогностичні передбачення. Очевидно, що без міждисциплінарної співпраці та спільних інтелектуальних просторів для обміну думками й генерації нових ідей сподіватися на потужний розвиток історичної біографістики не варто.

Цитування: Верменич Я. Михайло Драгоманов у вимірах швейцарської та української соціогуманітаристики (Рефлексії на полях двох наукових форумів Лозанни та Києва). *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 239—242.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Одним із таких інтелектуальних діалогів став швейцарсько-український проект «Михайло Драгоманов: Швейцарія на українській інтелектуальній мапі Європи» («Mykhailo Drahomanov: Switzerland on Ukraine's Intellectual Map of Europe»¹), який виконується Університетом Лозанни та Інститутом історії України НАН України в контексті міжнародної програми «Українсько-швейцарські спільні дослідницькі проекти: Конкурс 2023», організованої Національним фондом досліджень України та Швейцарським національним науковим фондом.

Проект спрямований на вивчення європейських вимірів і швейцарських контекстів інтелектуального простору ідей М. Драгоманова — першого українського політичного теоретика, котрий цілеспрямовано обґрунтовував необхідність європейського геополітичного вибору України в контексті збалансованого розвитку національної політики на Заході та Сході Європи. Водночас він декларував нерозривність творення українського проекту в синхронному тандемі із загальноєвропейськими політичними, суспільними, культурними процесами.

Провідна мета проекту — конструювання уявної інтелектуальної мапи українського мислителя на основі систематизації європейської генеалогії його ідей, інтелектуальних і політичних контактів, швейцарського соціального повсякдення та культурного середовища. Початкова робоча гіпотеза проекту концентрувалася довкола таких проблемних блоків: 1) ідеї європейської Реформації, Просвітництва та позитивізму в українській інтелектуальній історії XIX ст., передусім швейцарська та європейська генеалогія ідеалів М. Драгоманова; 2) національні й регіональні ідентичності XIX ст. на інтелектуальній мапі М. Драгоманова; 3) швейцарський федералізм і конституційна програма М. Драгоманова у світлі європейських і українських дебатів з «національного питання» кінця XIX — початку XX ст.; 4) женецька доба М. Драгоманова: мережа інтелектуальних контактів, культурне середовище, епістолярні зв'язки та репертуар читання; 5) компаративні практики та ретроспекції у текстах М. Драгоманова на перехрестях європейської, швейцарської та української історії; 6) ідеї та спадщина М. Драгоманова в українській інтелектуальній історії XX ст.

Ця гіпотеза передбачала опрацювання концептуально-евристичної моделі інтелектуальної біографії М. Драгоманова з компаративним аналізом його текстів та візій у координатах європейських і українських політичних та соціальних дебатів кінця XIX — початку XX ст. У світлі реалізації проекту запропонована міждисциплінарна концептуалізація осмислення феномену М. Драгоманова, розробляються основні стратегії її застосування щодо вивчення його інтелектуальної біографії, визначається культурний ландшафт інтелектуального простору ідей вченого.

Водночас опрацьовувалися методологічні засади підготовки е-Архіву М. Драгоманова. Це цифрове сховище репрезентується як інструмент відкритої науки, котрий забезпечує візуалізацію життєвих сценаріїв вченого та орієнтований на перспективу формування цифрової платформи гуманітарних студій з української та європейської інтелектуальної, політичної та культурної історії.

¹ Mykhailo Drahomanov: Switzerland on Ukraine's Intellectual Map of Europe. Офіційна сторінка проекту. URL: <https://drahomanov.history.org.ua>.

Першим етапом апробації згаданих ініціатив стало проведення 7—8 листопада 2025 р. в Лозанні воркшопу «Європа Михайла Драгоманова» (Mikhailo Drahomanov's Europe) у змішаному форматі. Семінар мав чотири послідовні панелі: 1) Життя та мережа М. Драгоманова під час його вигнання у Швейцарії; 2) Український та російський погляд на Швейцарію і Європу; 3) Українське національне питання в європейському контексті; 4) Соціальна та політична думка М. Драгоманова.

Така наукова палітра студіювання інтелектуальної біографії М. Драгоманова зумовила надзвичайно цікаву дискусію. Учасники першої секції розмірковували щодо інтелектуальних вимірів швейцарського повсякдення вченого та його читачьких практик (*Б. Цимбал, А. Шевченко, С. Блащук*), ідеології конфліктності у його полеміці (*Ф. Бауманн*) та циркуляції творів М. Драгоманова у Східній та Центральній Європі в 1870—1880 рр. (*Є. Яцук*). На другій секції обговорювалися питання російських дискурсів про Швейцарію в XIX ст. (*Б. Шенк*) та політичної свободи на обширах швейцарської та української минувшини (*Б. Капоссі, О. Ясь*). Третя секція була зорієнтована на системне осмислення національної проблематики в спадщині М. Драгоманова (*О. Дмитрієв, Р. Шиманський, О. Серєда, А. Зязрнюк*). Дискусії на четвертій секції розгорнулися довкола питань федералізму, анархізму та романтизму в інтелектуальному доробку вченого й політичного мислителя (*Т. Портнова, Я. Верменич, В. Шелухін*).

Органічною частиною заходу стала презентація науково-методологічного та архівно-бібліографічного сегмента проєкту — е-Архіву М. Драгоманова (*О. Юркова, С. Блащук*), підпорядкованого актуалізації, візуалізації, цифровізації та збереженню інтелектуальної спадщини науковця. Він позиціонується як цифрова платформа, котра надає вільний доступ до результатів досліджень ідей, візій та концепцій М. Драгоманова і сприяє науковій комунікації європейських та українських науковців². Відповідно до чинного швейцарського та українського законодавства в е-Архіві М. Драгоманова розміщуються цифрові версії видань, які нині є суспільним надбанням, а також авторські праці, підготовлені й опубліковані в межах цього проєкту.

Варто взяти до уваги, що масштаб творчої спадщини М. Драгоманова нині оцінюється у 20—30 великих томів, але на сьогодні немає навіть попередньої академічної систематизації його текстів. Отже, е-Архів М. Драгоманова має почасти компенсувати цю прогалину й прислужитися справі початкової систематизації його спадщини.

Попередні підсумки воркшопу підвів проф. *Бела Капоссі*, швейцарський керівник проєкту, котрий відзначив надзвичайно цікавий перебіг дискусій і широкий діапазон порушених проблем. Водночас він наголосив на перспективах проєкту й потребі у всебічній репрезентації М. Драгоманова в англomовному академічному середовищі.

Переосмисленню місця і ролі М. Драгоманова в українській інтелектуальній історії та рефлексіям щодо Драгоманівських студій у сучасній європейській і

² е-Архів Михайла Драгоманова. URL: <https://archives.drahomanov.history.org.ua/>.

українській соціогуманітаристиці був присвячений семінар «Драгоманівські студії: проекти, ретроспективи та перспективи», який відбувся в Києві 14 листопада 2025 р. З вігальним словом до учасників семінару звернувся Б. Капоссі, який підкреслив проблемне багатоманіття представлених проектів.

На першій панелі семінару («Повернення Михайла Драгоманова до української соціогуманітаристики») розглядалися питання видання збірки творів М. Драгоманова 1991 р. (*В. Шандра*) та ін. Друга панель («Михайло Драгоманов у світлі сучасних проектів») була зорієнтована на репрезентацію різноманітних проектів, пов'язаних із постаттю вченого, його родинним оточенням (*І. Гирич, С. Романов*), перспективам е-Архіву й особливостям його архітектури (*С. Блащук, О. Юркова*). На третій панелі («Драгоманівські студії у сучасній європейській і українській соціогуманітаристиці») був поданий ґрунтовний огляд студій науковця в Болгарії та Україні (*А. Якімова, О. Ясь*), акцентовані контроверсійні й дискусійні питання в його текстах (*Я. Верменич*), систематизовані культурні та інтелектуальні впливи (*В. Шелухін*) Підсумки роботи семінару підбив український керівник проекту *О. Ясь*, який відзначив розмаїття можливостей і перспектив Драгоманівських студій у царині інтелектуальної, політичної та культурної історії.

Обидва форуми вирізнялися толерантністю і високим науковим рівнем дискусій, які суттєво доповнили й розширили бачення інтелектуальної генеалогії ідей М. Драгоманова, зокрема висунули порівняння з візіями низки відомих європейських та українських мислителів. У межах роботи воркшопу й семінару працювало понад два десятки вчених, які репрезентували університети й інституції дев'яти країн (Швейцарії, України, Великої Британії, Канади, Німеччини, Польщі, Франції, Чехії, Болгарії).

Сподіваємося, що міжнародна співпраця зі студіювання як спадщини М. Драгоманова, так і європейської, швейцарської й української інтелектуальної історії стане доброю науковою традицією.

Надійшла / Received 21.11.2025

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Yaroslava VERMENYCH

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

**ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ХХ СТОЛІТТЯ:
ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА БАРАНА**

Володимир Баран народився 24 січня 1956 р. у містечку Стара Виживка на Волині в родині Кіндрата Володимировича і Марії Михайлівни. У 1958 р. сім'я переїхала до Львова, у 1959 р. — до Луцька, де він із золотою медаллю закінчив середню школу. У 1973—1977 рр. В. Баран навчався на історичному факультеті Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки, де його викладачами й першими наставниками в науці були Олексій Михайлюк, Петро Сміян, Вадим Кудь, Роман Оксенюк, Іван Гайдай, Наталія Хмара та ін.

Після строкової військової служби працював асистентом кафедри загальної історії Луцького педінституту імені Лесі Українки, а згодом — науковим співробітником, старшим науковим співробітником Інституту суспільних наук АН УРСР (нині — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів). Науковими керівниками Б. Барана стали канд. іст. наук Юхим Примеров і д-р іст. наук Юрій Сливка, якого ювіляр називає «хрещеним батьком у науці». Завжди цінував підтримку старших колег — Феодосія Стебля, Ярослава Ісаєвича, Івана Патера, а також інститутських друзів і колег — Миколи Кутутяка, Михайла Сеньківа, Олександра Луцького, Ярослава Грицака та ін.

Цит у в а н н я: Литвин М. Дослідник українського ХХ століття: до 70-річчя доктора історичних наук, професора Володимира Барана. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 243—246.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

У 1984 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Львівський державний університет ім. Івана Франка). З 1986 р. працював старшим викладачем, доцентом Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки (з 1993 р. — Волинський державний університет імені Лесі Українки). У 1992 р. у львівському видавництві «Свобода» опублікував першу індивідуальну монографію — «Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр.», яка отримала високу оцінку фахівців і викликала значний інтерес громадськості. З того часу став автором низки фахових наукових досліджень з новітньої історії України, підготовлених на основі насамперед розсекречених архівних документів.

Продовжував викладацьку роботу в Луцьку: від 1992 р. — професор кафедри історії слов'янських народів, у 1993—2001 рр. — завідувач цієї кафедри. 1997 року в спеціалізованій вченій раді Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України захистив докторську дисертацію «Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи». У 2002 р. здобув учене звання професора. У 1998—2005 рр. — проректор із гуманітарних питань Волинського університету, у 2001—2010 рр. — завідувач кафедри новітньої історії України, у 2010—2020 рр. — завідувач кафедри нової та новітньої історії України, у 2020—2025 рр. — завідувач кафедри історії України та археології. Понад 20 років за сумісництвом працював учителем історії Луцької гімназії № 21 ім. М. Кравчука.

Як керівник кафедри всіляко підтримував наукову роботу своїх колег та сприяв розвитку наукової комунікації із закордонними істориками. Так, важливе значення в науковій діяльності кафедри відіграло проведення у 1996—2006 рр. Міжнародного наукового семінару «Україна — Польща: важкі питання», який з українського боку координував проф. Микола Кучерепа.

Довгі роки підтримував творчі зв'язки з колегами з Інституту історії України НАН України, зокрема Станіславом Кульчицьким, Віктором Даниленком, Олександром Лисенком, колегами з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, насамперед Юрієм Шаповалом, вищих навчальних закладів України й Польщі. Був членом спеціалізованих учених рад Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Волинського національного університету імені Лесі Українки, Національного університету «Острозька академія». Під керівництвом Володимира Барана успішно захищено 14 кандидатських дисертацій та одна докторська. Очоловав редколегії фахових наукових видань: «Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки» та «Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки», був членом редколегії наукового журналу Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість» (м. Львів). Входить до складу редколегій журналів «Пам'ять і справедливість» та «Комунізм» Інституту національної пам'яті Республіки Польща (м. Варшава).

Володимир Баран, досліджуючи новітню історію України, чимало уваги приділив пошуку документів органів влади та спецслужб в архівах не лише України, але й Росії. Серед основних публікацій — індивідуальні монографії «Україна після Ста-

ліна: Нарис історії 1953—1985 рр.» (1992), «Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи» (1996), «Україна в умовах системної кризи» («Україна кризь віки», у 15 тт., т. 13, 1999, у співавторстві з В. Даниленком), «Україна: новітня історія (1945—1991 рр.)» (2003), «Історія України 1945—1953 рр.» (2005), «Україна: західні землі: 1939—1941 рр.» (2009, у співавторстві з В. Токарським), «“Зачистка”: політичні репресії в західних областях України у 1939—1941 рр.» (2014, у співавторстві з В. Токарським), «Історія України 1945—1991 рр.» (2024) та ін. Брав участь у підготовці збірників документів і матеріалів, під керівництвом Юрія Шаповала працював над підготовкою до друку книги спогадів Петра Шелеста «Справжній суд історії ще попереду» (2003, 2004, 2011). Науковий редактор збірників праць «“Просвіта” на Волині: минуле і сучасне» (2001), «Західне Полісся: історія та культура» (2012) та ін.

Володимир Баран — співавтор багатьох ґрунтовних колективних праць: «Політична історія України. ХХ століття» у 6 т. (Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945—2002)) (2003), «Історія українського селянства» (2006), «Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ століття» (2007), «Економічна історія України: історико-економічне дослідження» у 2 т. (2011), «Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне видання» (2012), «Культура історичної пам'яті: європейський та історичний досвід» (2013), «Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939—1953): причини і наслідки, політика пам'яті» (2019), «Вирване коріння» (2020), «Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939—1953)» (2021), «Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944—1953)» (2021), «За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння» (2021), «Сталінські репресії на західних землях України в 1939—1953 рр.» (2022), «Росія — Україна: зради, союзи, війни» (2022, 2024) та ін.

Оцінюючи науковий доробок ювіляра, маємо підкреслити його вагомий внесок у вивчення історії України радянської доби. Мова йде про глибокий аналіз ученим теорії тоталітаризму, функціонування системи цензури, діяльності панівної верхівки УРСР, проведення масових депортацій населення, політики тоталітарної / авторитарної влади щодо релігії та церков, процесу десталінізації радянського суспільства, що відображено в його новаторських статтях у часописі «Сучасність» (1993—1997) та багатьох інших публікаціях. У низці праць Володимир Баран комплексно проаналізував історію України 1945—1991 рр., докладно розкривши ключові сфери суспільного життя — етнополітичну, соціально-економічну, духовну. Такий підхід, характерний для його індивідуальних монографій, дозволив відтворити цілісну, всебічну картину етносоціокультурних трансформацій України вказаного періоду. Не можна оминати й значний внесок науковця в дослідження історії західних земель України, особливо процесів депортації, українського й польського рухів спротиву в 1939—1941 рр., яким він присвятив кілька монографій, написаних на розсекречених документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Володимир Баран — автор низки історичних романів, повістей та оповідань, опублікованих під псевдонімом Марк Корда: уже завоювали своїх прихильників твори «Ліга Свободи» (2016, 2021), «Шість діб у готелі “Нортон”» (2016, 2021), «Лише Богу відомо» (2018, 2021), «Остання гастроль» (2018, 2021), «Аутодафе» (2023), «Брудні гроші» (2024). Великий фаховий досвід історика допоміг авторові зібрати, систематизувати й втілити в яскравих художніх образах чималий документальний матеріал, як, наприклад, у романі «Аутодафе», який зображає бурхливі події в Іспанії другої половини XV ст. Чекаємо його нових літературних творів, у тому числі на історичну тематику!

За вагомі здобутки в педагогічній і науково-дослідницькій роботі Володимир Баран відзначений знаком «Відмінник освіти України» (1998), почесним званням «Заслужений діяч науки і техніки України» (2018), Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, Волинської обласної ради, Волинської обласної державної адміністрації, Луцької міської ради.

Доля винагородила ювіляра не лише успішною науковою та літературною кар'єрою, але й заслуженою повагою колег та численних учнів, родинним затишком. Бажаємо нашому колезі міцного здоров'я та нових творчих здобутків!

Надійшло / Received 24.11.2025

Микола ЛИТВИН (Львів)

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)

Mykola LYTVYN (Lviv)

I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)

ЗАДОРОЖНИЙ ВОЛОДИМИР ЄВГЕНОВИЧ

31 грудня 2025 р. відійшов у Вічність відомий український історик, доктор історичних наук, професор Володимир Євгенович Задорожний.

Володимир Задорожний народився 27 квітня 1939 р. у с. Спас Кам'янка-Бузького району Львівської області в селянській сім'ї. «Я з дитинства мав гуманітарну вдачу. Не дуже це було практично, як для сільського хлопця, — пригадував Володимир Євгенович, — перечитав українську й світову класику — все, що було в сільській бібліотеці. Навіть до Мопассана добрався. Моя мама — Люба Іванівна — до цього ставилася ніжно, розуміла мене, дуже хотіла, щоб здобув освіту. Дід Іван мріяв вивчити мене на священника.

Казав, що останню корову продасть задля цього...». Після закінчення торгово-кооперативної школи у Львові та служби в армії (1958—1961) Володимир Задорожний усе своє подальше життя пов'язав із Закарпаттям. В Ужгородському університеті отримав історичну освіту (1966), працював старшим лаборантом кафедри загальної історії (1967—1968), викладачем (1971—1973), старшим викладачем (1973—1975), доцентом (1975—1987), професором (1987—1990), завідувачем кафедри історії України (1990—2000). До останніх років життя працював в Ужгородському національному університеті.

Ще на історичному факультеті Володимир Задорожний захопився археологією: під керівництвом проф. Едуарда Балагурі він брав участь в археологічних розкопках, а результати своїх досліджень представив на XVIII і XIX наукових конферен-

Цитування: Вегеш М., Віднянський С. Задорожний Володимир Євгенович. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 247—249.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 1 (586)

ціях, які систематично проводились в Ужгороді — «Дослідження поселення пізньої бронзової доби біля села Острівець Івано-Франківської області» (1964) і «Племена культури шнурової кераміки Прикарпаття та Волині» (1965). Попри те, що згодом дослідник зосередився на соціально-економічних і культурних зв'язках західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною, він ще не раз звертатиметься до археології: йому належать змістовні наукові рецензії на монографію Е. Балагурі та В. Бідзілі «Давні металурги Українських Карпат» (1979) і працю С. Пеняка «Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст.» (1982).

У 1972 р. на засіданні Вченої ради Львівського державного університету імені Івана Франка успішно захистив кандидатську дисертацію «Економічні і культурні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією в першій половині XIX ст.» (науковий керівник — д.і.н. І.Г. Шульга, офіційні опоненти — Г.Ю. Гербільський і Ф.І. Стеблій). Після захисту дисертації вийшли з друку десятки праць В. Задорожного, в яких він значно розширив фактичний матеріал власної кандидатської праці. Це, перш за все, його статті «Закарпаття в російській публіцистиці першої половини XIX століття» (1972), «Періодична преса Галичини першої половини XIX ст. про політичне і культурне життя Росії і України» (1974), «З історії економічних зв'язків західноукраїнських земель з Чехією в першій половині XIX ст.» (1980).

У 1982 р. видавництво «Карпати» видало колективну монографію «Єдність збережена і примножена», авторами якої були В. Задорожний, Ю. Сливка, Я. Ісаєвич та ін. Змістовними є матеріали, опубліковані в розділі «Долаючи відстані і кордони», в якому В. Задорожний одним із перших дослідив спадщину відомих культурних діячів Закарпаття початку XIX ст. І. Орлая, М. Балудянського, В. Кукольника, П. Лодія, А. Дудровича, К. Павловича, Ю. Гуци-Венеліна та ін. Значну увагу приділено «Руській Трійці», творчості К. Матезонського й О. Духновича. У 1986 р. В. Задорожний у співавторстві з О. Мазурком та І. Шульгою видали книгу «Зоря незгасна», яку високо оцінили рецензенти І. Король, Й. Янович, П. Лісовий та І. Мазило.

У середині 1980-х рр. ім'я Володимира Задорожного було добре відоме в наукових колах. У цей час дослідник завершував роботу над докторською дисертацією на тему «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на західноукраїнських землях в період кризи феодалізму (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)». Її захист відбувся в 1987 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Київському університеті імені Т.Г. Шевченка. Офіційними опонентами виступили відомі українські вчені член-кореспондент АН України Ф.П. Шевченко, доктори історичних наук Я.Д. Ісаєвич та Л.Г. Мельник. На основі захищеної дисертації Володимир Задорожний у 1989 р. видав монографію «Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях», яку цілком справедливо можна вважати фундаментальним дослідженням з названої проблеми. Історик не обмежився внутрішньоекономічними відносинами різних регіонів України, а довів, що західноукраїнські землі підтримували торгівлю з великими європейськими містами Польщі, Сілезії, Чехії, Моравії, Угорщини, західними австрійськими провінціями. Слушно зауважив академік Валерій Смолій, що чимало робіт вченого «мають право називатися “першопрохідними”». Водночас

розмаїття порушених і висвітлених питань засвідчують і широту професійного інтересу самого проф. Задорожного, і надійність його історіософічних принципів»¹.

Хоча центральною проблемою в науковій творчості Володимира Задорожного залишалась історія економічних і культурних взаємовідносин західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною, починаючи з 1990-х рр. з-під пера вченого вийшли десятки праць, присвячених аналізу національно-визвольних змагань закарпатських українців напередодні Другої світової війни. У 1993 р. В. Задорожний у співавторстві видав історико-популярний нарис «Велич і трагедія Карпатської України», слідом за яким на сторінках журналів «Сучасність» та «Український історичний журнал» були опубліковані статті «Карпатська Україна у світлі нових документів» (1993) та «Карпатська Україна в 1938—1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного і політичного розвитку» (1995). Великого резонансу набув вихід у світ підручника «Курс історії української культури» (2009). З нагоди ювілею професора Володимира Задорожного його учні видали найкращі наукові й науково-популярні праці вченого («Історіографічні студії», 2016). У бібліографічному покажчику наукових праць В. Задорожного (2016) та літератури про його життя і наукову діяльність зафіксовано 497 позицій.

Володимир Євгенович завжди відзначався активністю в громадській роботі. Як один із фундаторів відродженої «Просвіти» на Закарпатті, він стояв на сторожі українських національних інтересів, виховав ціле покоління патріотів-українців, зробив неоціненний внесок у збереження історичної пам'яті та розвиток української культури краю.

Заслуги професора Володимира Задорожного перед вітчизняною наукою були гідно оцінені. Він двічі був відзначений премією імені академіка Івана Крип'якевича (1997, 2009), був обраний академіком Міжнародної слов'янської академії наук (1998) і Академії наук вищої освіти України (2004), був ушанований званням «Заслужений працівник народної освіти України» (1999). Та найбільшим своїм здобутком він вважав підготовку молодих наукових кадрів. Він був науковим консультантом докторських дисертацій Янко Рамача і Сергія Федаки, керівником кандидатських дисертацій семи аспірантів і здобувачів. Світла пам'ять про Володимира Євгеновича Задорожного — відомого вченого й надзвичайно порядну людину — назавжди залишиться в наших серцях...

Надійшов / Received 10.01.2026

*Микола ВЕГЕШ (Ужгород)
Степан ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)*

¹ Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. Вип. 1. Ужгород, 1999. С. 3.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Згідно з розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 «Про визначення Видавничого дому «Академперіодика» НАН України видавцем наукових журналів...», підготовку та випуск *Українського історичного журналу* від 1 січня 2023 року здійснює назване видавництво. Через це частково змінились правила оформлення рукописів статей, порядок їх подання, розгляду й затвердження редакційною колегією.

Звертаємо увагу, що відтепер рукописи статей (формат doc або docx), а також файли з ілюстративним матеріалом (формати JPEG, TIFF, з роздільною здатністю не менше 300 dpi) слід надсилати на адресу **UHJ_2025@ukr.net**. Файли з ілюстраціями необхідно називати за прізвищем першого автора статті та порядковим номером ілюстрації в ній.

Обсяг статті **не повинен** перевищувати **1 авторський аркуш** (40 тис. знаків з пробілами), огляду та рецензії — **0,4—0,5 авт. арк.** (15—20 тис. знаків), матеріали до ювілеїв і з хроніки наукового життя — не більше **0,3 авт. арк.** Рукописи більшого обсягу редколегія не розглядатиме.

Перед текстом **необхідно** подавати **УДК статті та відомості про автора** за такою структурою: ім'я, прізвище (прописними літерами), науковий ступінь, вчене звання, посада, афіліація, електронна адреса, ORCID (у форматі <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>). Цю інформацію потрібно надати й англійською мовою разом із назвою статті після інтегрованого списку літератури. До тексту статті обов'язково треба додати структуровані анотації обсягом **від 1,5 до 2 тис. знаків** українською й англійською мовами.

У тексті статті посилання на архівні джерела та будь-які коментарі автора подаються в підрядкових посторінкових виносках, оформлених автоматично.

Посилання на літературу треба наводити у квадратних дужках по мірі згадування в тексті (**наприклад: [1, с. 25]**) й оформлювати у **Список літератури / References** (інтегрований список літератури) відповідно до ДСТУ 8302:2015. Докладно правила оформлення статей та приклади бібліографічних описів наведено на сайті журналу.

Від 2023 року не лише статті основних рубрик *Українського історичного журналу*, але також **Рецензії й огляди** отримують **DOI** (у форматі <https://doi.org/>). Тож рукописи до цієї рубрики треба подавати з власними назвами і таким самим оформленням, як інші статті журналу. Матеріали до рубрик **Ювілеї та In Memoriam** обов'язково повинні **супроводжуватися фотографіями** й бути оформлені за спрощеною структурою, тобто лише з підписами авторів.

Статті, оформлені не за правилами, редколегія **не розглядатиме**.

Просимо звернути увагу також на те, що до редакції слід надсилати лише електронний варіант статті й бажано без співавторства. Прийняття статті до редакційного портфеля не означає її обов'язкову публікацію, оскільки всі матеріали проходять ретельний відбір шляхом експертного оцінювання й обговорення членами редколегії. Редколегія залишає за собою право не допускати статті до публікації у випадку отримання негативних експертних висновків.

При затвердженні статті до друку всі автори підписують з Інститутом історії України Національної академії наук України ліцензійний договір (його бланк розміщено на вебресурсі журналу http://uhj.history.org.ua/uk/for_authors).

Запрошуємо до співпраці!